

В.С.Цітоў
**Этнаграфічная
СПАДЧЫНА**

*Беларусь
Традыцыйна-бытавая
культура*

В.С.Цітоў

Этнаграфічная СПАДЧЫНА

Беларусь
Традыцыйна-бытавая
культура

2-ое выданне

МІНСК «БЕЛАРУСЬ» 2001

УДК [39+008](=826)(091)

ББК 63.5(4Бел)

Ц 74

Цітоў В.С.

Ц 74 Этнаграфічная спадчына: Беларусь: Традыцыйна-бытавая культура / В. С. Цітоў. — 2-ое выд. — Мн.: Беларусь, 2001. — 207 с.: іл.

ISBN 985-01-0380-9.

Кніга — працяг працы аўтара «Этнаграфічная спадчына: Беларусь. Краіна і людзі». У ёй разглядаюцца асноўныя раздзелы народнай культуры — жыллё, адзенне, беларуская кулінарыя, сельская гаспадарка, промыслы і рамёствы, шляхі зносін і транспартныя сродкі. Значная ўвага ўдзяляецца традыцыйным ведам, звычаям, абрадам, вераванням. Асобны раздзел прысвечаны гісторыі этнаграфічнага вывучэння Беларусі: пазнейшыя выявы этнографіі і фалькларыстаў.

Кніга багата ілюстравана. Прызначаецца ў першую чаргу для тых, хто цікавіцца гісторыяй і культурнай спадчынай народа, пойдзе на карысць і студэнтам, гурткоўцам-краязнаўцам, вучням старэйшых класаў.

УДК [39+008](=826)(091)

ББК 63.5(4Бел)

ISBN 985-01-0380-9

© Цітоў В. С., 1997

© Выдавецтва «Беларусь», 1997

ДА ЧЫТАЧА

Бадай што, няма іншай навуковай дысцыпліны, якая была б так непасрэдна і арганічна звязана з нашай Бацькаўшчынай, з яе гісторыка-культурнай спадчынай, як этнаграфія, ці, як яе зараз часцей называюць, этналогія. Яна скіравана на нас саміх: хто мы, дзе нашы карані, якія жывілі культурнае дрэва, хто нашы продкі, па якіх законах і традыцыях яны жылі, якія этнічныя (этнакультурныя, этнасацыяльныя) працэсы адбываюцца ў сучасным грамадстве. Задаючы гэтыя пытанні, мы асэнсоўваем свой гістарычны лёс, сваю спадчыну, якую пакінулі нам продкі, самакрытычна і памяркоўна ацэньваем плён сваёй працы, параўноўваем нашы дасягненні з культурнымі здабыткамі іншых народаў. Жыццё ставіць перад намі шмат праблем, сярод якіх няма амаль ніводнай, што сваімі каранямі так ці інакш не была б звязана з нашым гістарычным мінулым.

За многія стагоддзі свайго існавання беларускі народ стварыў багатую і самабытную культуру, якая была ўвасоблена ў замках, абарончых і культавых збудаваннях, народным жыллі і бытавых рэчах, рыцарскай амуніцыі і ўзбраенні, нацыянальным адзенні, узорных тканінах, разнастайных прамысловых вырабах, духоўных традыцыях, звычаях, абрадах і інш. Няўмольны час і ваенныя ліхалецці мянялі культурны ландшафт нашай краіны, не пашкадавалі шматлікіх помнікаў нацыянальнай культуры, шэдэўраў самабытнай народнай творчасці. Патрабаваліся многія гады напружанай стваральнай працы, каб прывесці да ладу разбураную гаспадарку, аднавіць гарады і сёлы, раскрыць і рэалізаваць творчы патэнцыял народа. У гэтых умовах устойлівыя этнакультурныя традыцыі, уласцівыя беларусам, адыгрывалі выключную ролю: яны служылі свайго роду энергетычным рэсурсам, зыходным «капіталам», што дапамагаў адродзіць разбураную гаспадарку і культуру, наладзіць нар-

мальнае жыццё, выжыць у экстрэмальных умовах і захаваць сябе як этнас.

Першая кніга «Этнаграфічная спадчына: Беларусь. Краіна і людзі», што выйшла ў выдавецтве «Беларусь», была прысвечана агульным пытанням беларускай этналогіі, тут знайшлі асвятленне асаблівасці этнагенезу і этнічных працэсаў, геапалітычнае становішча Беларусі, а таксама міжэтнічныя адносіны з іншымі народамі (рускія, палякі, украінцы, яўрэі, татары і інш.), якія здаўна пражывалі на нашай тэрыторыі і для якіх Беларусь стала другой радзімай.

Гэта кніга працягвае курс беларускай этналогіі. У ёй асвятляецца гісторыя этнаграфічнага вывучэння Беларусі, дзейнасць вядомых збіральнікаў народнай мудрасці, даследчыкаў этнаграфіі і фальклору; аднак асноўная ўвага прысвечана традыцыйна-бытавой культуры беларусаў — арганізацыі народнага жылля, земляробству, промыслам і рамёствам, ежы і харчаванню, адзенню, шляхам зносін і транспартным сродкам, а таксама вытворчым традыцыям, народным ведам, звычаям і абрадам. Чытач знойдзе тут неабходны мінімум навукова абгрунтаваных ведаў пра традыцыйную культуру, якая з'яўляецца асновай жыццядзейнасці кожнага народа-этнасу.

3 ГІСТОРЫІ ЭТНАГРАФІЧНАГА ВЫВУЧЭННЯ БЕЛАРУСІ

Першыя пісьмовыя звесткі пра нашу краіну і яе насельніцтва вядомы даўно — больш за 2 тыс. гадоў таму. Аб жыхарах Беларусі і Украіны пісалі антычныя аўтары. Грэчаскі гісторык і этнограф Герадот (5 ст. да н. э.) у сваёй шматтомнай «Гісторыі» ўпамінае скіфаў, сарматаў і іх паўночных суседзяў — неўраў, што засялялі басейн Прыпяці; да іх скіфы звярталіся за дапамогай у барацьбе з персідскім царом Дарыем. Аб неўрах і венедах (ці вентах) згадвалі і старажытнарымскія аўтары, у прыватнасці Тацыт і александрыйскі географ Пталемей (2 ст. н. э.). Пталемеем у той час была складзена карта, дзе на тэрыторыі сучаснай Беларусі, у басейне Прыпяці і Дняпра (старажытнага Барысфена), паказана рассяленне плямён пеўкінаў і бадзінаў (будзінаў).

Больш дакладна пра старажытнае насельніцтва Беларусі — крывічоў (палачан), дрыгавічоў, радзімічаў, літву, яцвягаў і інш. паведамляюць летапісы, у прыватнасці «Аповесць мінулых часоў» («Повесть временных лет», пач. 12 ст.). У аснову «Аповесці» былі пакладзены больш раннія звесткі пра славян; яе аўтар (ім быў, верагодна, манах Кіева-Пячэрскай лаўры Нестар) пачынае свой летапіс з біблейскіх часоў, расказвае пра паходжанне славян, іх рассяленне на Усходне-Еўрапейскай раўніне, складаныя ўзаемаадносіны з суседзямі (венграмі, хазарамі, германцамі, балтамі і інш.), звяртае ўвагу і на грамадскі лад жыцця, звычаі, вераванні. Нягледзячы на агульнае паходжанне і рэлігію славянскіх плямён, у іх назіраліся прыкметныя культурна-бытавыя асаблівасці; летапісец даволі падрабязна расказвае пра сямейна-шлюбныя адносіны ў палян, іх «кротость и стыдение ко снохам и матерям», нетрываласць шлюбу ў драўлян, пра ігрышчы, што наладжваюцца паміж сёламі ў радзімічаў, дзе адбываюцца «плясания и бесовска песни» і «умыкаху жены собе», пра перажыткі

матрыярхату ў мазаўшан, пра ўстойлівы звычай славен і крывічоў парыцца з венікам у лазнях («і тако сами ся мучат, едва вылезут живи»), што было не ўласціва дрыгавічам, палянам і валынянам.

У XIV—XVII стст. з'яўляюцца летапісы-хронікі — «Хроніка Еўрапейскай Сарматыі» Аляксандра Гваныні (1578, 1581), «Хроніка польская, літоўская, жамайцкая і ўсяе Русі» Мацея Стрыйкоўскага (1582), «Хроніка Быхаўца» (1-ая пал. XVI ст.), «Баркулабаўскі летапіс» (пач. XVII ст.), «Хроніка горада Магілёва». У іх побач з запісамі гістарычных падзей даецца цікавая інфармацыя аб этнічнай геаграфіі сярэднявечча, аб ладзе жыцця, звычаях і вераваннях мясцовага насельніцтва. Каштоўныя этнаграфічныя звесткі пра сярэднявечную Беларусь і яе жыхароў мы знаходзім у «Трактаце аб дзвюх Сарматыях» кракаўскага гісторыка і ўрача Мацея Мяхоўскага (1517), у працах «Аб норавах татараў, літоўцаў і маскавіцян» Міхалона Літвіна (1550), «Пра рэлігіі, ахвярапрынашэнне, вясельныя і пахавальныя абрады русінаў, маскавітаў, татараў» Яна Ласіцкага (1582).

Прыродны і культурны ландшафт беларускага краю, яго помнікі, знешні быт і звычаі насельніцтва не засталіся па-за ўвагай нашых «гасцей» — іншаземцаў, што вандравалі па Беларусі (або праязджалі транзітам праз яе) і пакінулі цікавыя мемуары ці дзённікавыя запісы аб сваіх падарожжах (С. Герберштэйн, 1549; А. Майерберг, 1662; Б. Танер, 1678, і іншыя).

Выдатным літаратурна-этнаграфічным помнікам эпохі Адраджэння з'яўляецца «Паэма пра зубра» Міколы Гусоўскага (выдадзена першапачаткова на лацінскай мове. Кракаў, 1523). Паэт-гуманіст з вялікай любоўю апісаў свой край — Беларусь, прыгажосць яе прыроды, быт і заняткі жыхароў — ратных рыцараў, паляўнічых, аратых. Ён напісаў сваю паэму ўдалечыні ад Радзімы, у Італіі; яго хвалівалі лёс і былая слава Вялікага княства Літоўскага, якое знайшло сваё алегарычнае ўвасабленне ў вобразе Зубра. М. Гусоўскі пераасэнсоўвае гісторыю і культуру сваёй Радзімы, абвяргае пашыраны міф аб «ілірыйскім дзікунстве» беларусаў-літвінаў, якія падаюцца ім як барацьбіты з сарацынамі — зала-таардынцамі, туркамі, тэўтонамі.

Са знакамітых дзеячаў сярэднявечча, якія ўнеслі каштоўны ўклад у вывучэнне праблем этнічнай культуры, мясцовага быту і звычайнага права, варта назваць

Саламона Рысінскага (1560(?) — 1625) і Льва Сапегу (1557—1633). Яны валодалі шырокім дыяпазінам ведаў, разглядалі беларускую традыцыйную культуру як апірышча нацыянальнай грамадзянскай цывілізацыі. Статут Вялікага княства Літоўскага — канстытуцыя высокага еўрапейскага кшталту (рэдактарам яе быў Л. Сапега). Ён уяўляў сабой збор лепшых узораў народнага права, маральных норм і звычаяў, якія былі выпрацаваны на працягу многіх стагоддзяў і склалі базавы падмурак першай у гісторыі беларусаў-літвінаў канстытуцыі.

У канцы XVIII — першай палове XIX ст. выйшаў шэраг прац па краязнаўству і этнаграфіі Беларусі. Сярод іх адзначым, у прыватнасці, такія як: А. Меер. Апісанне Крычаўскага графства, або былога староства 1786 года; І. Ляпехін. Дзённікавыя запіскі падарожжа... (1780, 1805), В. Севяргін. Запіскі падарожжа па заходніх правінцыях Расійскай дзяржавы (1803); Л. Галамбёўскі. Дом і двор (Domy і dwory, 1830), Люд польскі, яго звычаі і забабоны (1830); З. Даленга-Хадакоўскі. Пра славяншчыну да хрысціянства (1818); Ю. Крашэўскі. Успаміны з Валыні, Палесся і Літвы (1840); Я. Чачот. Вясковыя песні з-над Нёмана (1837), Вясковыя песні з-над Нёмана і Дзвіны (1839); Я. Баршчэўскі. Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях (1844—1846) і інш. Большасць аўтараў названых прац паходзілі з мясцовага сярэдняга саслоўя (дробнай шляхты), былі звязаны сваімі каранямі з Беларуссю, добра ведалі духоўную спадчыну народа, яго быт, звычаі, абрады. Некаторыя з іх (З. Даленга-Хадакоўскі, Я. Чачот, Т. Зан) за ўдзел у вызваленчай барацьбе доўгі час вымушаны былі жыць на чужыне, аднак не перапынялі сваю працу і не гублялі духоўных сувязей са сваёй Радзімай.

Быт шляхты і беларускага сялянства знайшоў сваё адлюстраванне і ў мастацкіх творах Адама Міцкевіча і Уладзіслава Сыракомлі (Кандратовіча). Нагадаем паэмы А. Міцкевіча «Пан Тадэвуш» і «Дзяды». Ва У. Сыракомлі, апрача шматлікіх паэтычных твораў, ёсць спецыяльныя краязнаўча-этнаграфічныя працы — «Вандроўкі па маіх былых ваколіцах» (1853), «Нёман ад вытокаў да вусця» (1861), «Экскурсія па Літве ў радыусе ад Вільні» (т. 1—2, 1857—1860) і інш. У гэты перыяд этнаграфія развівалася ў цеснай сувязі з мастацкай літаратурай, геаграфіяй, краязнаўствам.

Важную ролю ў пашырэнні этнаграфічных ведаў адыгрывала і музейна-збіральніцкая дзейнасць. Захавальнікамі рэліквій і каштоўных рэчаў — помнікаў элітарнай і бытавой культуры выступалі магнацкія маёнткі, шляхецкія сядзібы, храмы. Нашы продкі ўмелі цаніць прыгожае і ведалі кошт рэчам. У маёнтках Радзівілаў (Нясвіж), Сапегаў (Ружаны, Дзярэчын), Храптовічаў (Шчорсы), Тышкевічаў (Лагойск) былі сабраны багацейшыя калекцыі карцін, старадрукаў, слупцкіх паясоў, дыванаў, бытавых рэчаў, керамікі, зброі.

Браты Канстанцін і Яўстафій Тышкевічы заснавалі ў сваёй сядзібе ў Лагойску музей беларускіх старажытнасцей, дзе было сабрана шмат археалагічных знаходак з мясцовых курганоў, каштоўных узораў зброі, культурных прадметаў, старажытных манет, мастацкіх твораў, а таксама багатая бібліятэка. Па звестках Паўла Шпілеўскага, у фондах музея-архіва Тышкевічаў у сярэдзіне XIX ст. захоўвалася тры тысячы тамоў каштоўнейшых кніжных збораў (сярод якіх шмат старажытных, унікальных), больш за тысячу манет і медалёў, 220 медных гравюр, 200 карцін італьянскага жывапісу, збор этрускіх ваз, каштоўныя археалагічныя, бытавыя прадметы, культурныя рэліквіі і інш. Калекцыя Тышкевічаў склала аснову Віленскага музея старажытнасцей, што быў адкрыты ў 1855 г. Апрача збіральніцкай Тышкевічы праводзілі значную навукова-даследчую работу; яны — аўтары вядомых краязнаўча-этнаграфічных выданняў: «Апісанне Барысаўскага павета» (Я. Тышкевіч, 1847), «Вілія і яе берагі» (К. Тышкевіч, 1871).

У той жа час вялікую збіральніцкую і даследчую работу па беларускай кулінарыі і народнай медыцыне праводзіла Ганна Цюндзявіцкая. Выдадзеная ёй у 1848 г. кніга «Літоўская гаспадыня» ўтрымлівае сотні парад па гаспадарцы, прыгатаванні разнастайных страў і далікатэсаў, захаванні прадуктаў, мастацтву аздаблення тканін, гігіене і касметыцы, якія вывучаліся аўтарам на тэрыторыі Барысаўскага і Мінскага паветаў. Пасля смерці аўтара кніга перавыдавалася шэсць разоў (на польскай і рускай мовах; беларускае выданне было здзейснена ў 1993 г.).

Прыкметную ролю ў этнаграфічным вывучэнні Беларусі адыграла дзейнасць Рускага імператарскага геаграфічнага таварыства (РГТ), заснаванага ў 1847 г. у Санкт-Пецярбургу. Заснавальнікі і кіраўнікі РГТ К. Бэр,

Я. Тышкевіч

К. Тышкевіч

Н. Надзеждзін, К. Кавелін вызначылі месца этнаграфіі ў сістэме навук, сфармулявалі яе задачы, распрацавалі метады этнаграфічных даследаванняў. Адначасова была распрацавана праграма сістэматычнага вывучэння народнай культуры і быту. Былі складзены апытальныя лісты, якія прадугледжвалі вывучэнне мясцовых паселішчаў, этнічнага і сацыяльнага складу іх жыхароў, мовы, жылля, сядзібных пабудоў, адзення, ежы. Праграма і апытальныя лісты былі разасланы па губернях і паветах Расіі. У хуткім часе (у 1852—1853 гг.) у РГТ сталі паступаць адказы ад мясцовых карэспандэнтаў — святароў прыходскіх цэркваў, настаўнікаў; сярод іх было нямала лістоў і з беларускіх паветаў.

Сярод падрабязных і дэтальных адказаў можна выдзеліць «Апісанне Бельскага павета Гродзенскай губерні», зробленае святаром Стара-Корнінскай царквы К. Брэнам (1853), «Апісанне Бездзежскага прыхода Кобрынскага павета Гродзенскай губерні» (аўтар — святар І. Кадлубоўскі, 1854), «Этнаграфічнае апісанне Ашмянскага павета Віленскай губерні», а таксама «Некаторыя звесткі пра Клімавіцкі і Чэрыкаўскі паветы Магілёўскай губерні» (аўтар А. Кіслоўскі, 1853). Гэтыя рукапісныя матэрыялы ўяўляюць сабой каштоўную крыніцу па вывучэнні беларускай традыцыйна-бытавой

культуры; яны захоўваюцца ў наш час у Вучоным архіве Рускага геаграфічнага таварыства ў Санкт-Пецярбургу. Самыя каштоўныя з матэрыялаў, што паступілі ў РГТ ад мясцовых карэспандэнтаў, былі надрукаваны ў «Этнаграфічным зборніку» — перыядычным выданні, што адыграла істотную ролю ў распаўсюджанні краязнаўчых ведаў. У прыватнасці, тут былі надрукаваны «Быт беларускіх сялян» Мікалая Анімелі, вольнаадпушчанага селяніна, які зрабіў дэталёвае этнаграфічнае апісанне паўночнай часткі Віцебскай губерні на памежжы з Латгаліяй (1854, выпуск 2), і «Этнаграфічны погляд на Віленскую губерню» Адама Кіркора (1858, выпуск 2). Апошняя была выкарыстана ў далейшым пры напісанні вядомай краязнаўчай працы «Жывапісная Расія» (1882, т. 3).

Нацыянальна-вызваленчае паўстанне 1863 г. падштурхнула ўрадавыя колы Расіі да больш актыўнай палітычнай і культурнай экспансіі на тэрыторыі «Заходне-Рускага краю», як тады называлі Беларусь. Руская грамадскасць нібы занава адкрыла для сябе Беларусь, якая раней уяўлялася апалячаным краем, «паганай Літвой», і вымушана была звярнуць увагу на простых люд, што пранёс праз вякі самабытную старажытнаславянскую культуру, захаваўшы ва ўмовах паланізацыі жывое беларускае слова і багаты шматжанравы фальклор.

У 1867 г. у Вільні быў заснаваны Паўночна-Заходні аддзел РГТ, які стаў новым цэнтрам па этнаграфічным вывучэнні Беларусі і суседняй Летувы. Вакол яго гуртаваліся мясцовыя сілы даследчыкаў і аматараў-краязнаўцаў; пазней стаў выдавацца і часопіс «Записки Северо-Западного отдела Русского географического общества» (1910—1914; рэдактар Дзмітрый Даўгяла). У пачатку 70-ых гадоў была распрацавана і разаслана па паведах спецыяльная анкета, якая ўключала больш шырокі спектр пытанняў параўнаўча з ранейшым апытальным лістом. У сваіх адказах на анкету мясцовыя карэспандэнты, пераважна настаўнікі народных школ, даюць падрабязную характарыстыку мясцовай гаспадаркі, разглядаюць сістэмы земляробства, спосабы апрацоўкі зямлі, ворыўныя прылады, асаблівасці жылля, адзення, ежы, стан падсобных промыслаў і інш. У асобны раздзел вылучаецца апісанне трох сацыяльных тыпаў сялянскіх гаспадарак — заможнага, сярэдняга і беднага, дзе даец-

ца падрабязны статыстычны і змястоўны аналіз зямельных уладанняў, колькасці свойскай жывёлы, сельскагаспадарчых прылад, транспартных сродкаў, хатніх заняткаў, падаткаў і інш. У цэлым пададзеныя апісанні даюць шырокую інфармацыю аб жыцці народа, яго гаспадарчым укладзе і традыцыйнай культуры.

Аднак, пазітыўна ацэньваючы дзейнасць РГТ, нельга забываць і тую акалічнасць, што яно было створана па ініцыятыве царскіх улад з мэтай збору шырокай інфармацыі аб народах Расіі і «навуковага» абгрунтавання імперскай палітыкі на прасторах вялікай Расіі, выпрацоўкі больш эфектыўных метадаў кіравання з улікам мясцовых гістарычных умоў. Таму не дзіўна, што сярод 17 членаў — арганізатараў РГТ 8 былі генералы і адміралы. Ды і сярод правадзейных членаў РГТ (а іх, па звестках 1895 г., было 720 чалавек) ваенныя складалі каля 30 %. Да таго ж РГТ было падпарадкавана не Акадэміі навук, а Міністэрству ўнутраных спраў, і віцэ-старшынёй РГТ на працягу сямі гадоў (1849—1856) быў сумнавядомы генерал М. М. Мураўёў, душыцель паўстання 1863 г., празваны ў народзе «вешальнікам».

Разам з тым правадзейнымі членамі РГТ былі і сусветна вядомыя дзеячы, навукоўцы — Дз. М. Анучын, А. П. Крапоткін, М. І. Кастамараў, М. М. Міклуха-Маклай, А. М. Пыпін, П. П. Сямёнаў і інш. У сваю чаргу, многія ваенныя мелі сур'ёзнае элітарнае выхаванне

і ўсебаковую падрыхтоўку і былі высокаадукаванымі людзьмі свайго часу.

Прадстаўнікі ваеннага саслоўя ўнеслі важкі ўклад і ў краязнаўчае вывучэнне Беларусі. Менавіта яны прымалі актыўны ўдзел у зборы звестак па тапаграфіі, тапаніміцы, геаграфіі, этнаграфіі, у сістэматычным вывучэнні ўсіх сфер народнай жыццядзейнасці. Да ліку іх можна аднесці М. В. Без-Карніловіча, П. В. Баброўскага, І. Зяленскага, А. С. Дамбавецкага. Пад кіраўніцтвам генерал-маёра М. В. Без-Карніловіча праводзіліся тапаграфічныя здымкі і краязнаўча-статыстычнае вывучэнне Беларусі. Сабраныя ім матэрыялы былі надрукаваны асобнай кнігай «Гістарычныя звесткі пра цікавейшыя мясціны ў Беларусі» («Исторические сведения о примечательнейших местах в Белоруссии с присовокуплением других сведений, к ним же относящихся»), выдадзенай у Санкт-Пецярбургу ў 1855 г. Аўтар дае кароткі нарыс шматпакутнай гісторыі Беларусі, апісвае яе гістарычныя і культурныя помнікі, гарады, мястэчкі, характарызуе быт і заняткі мясцовых жыхароў. Пад Беларуссю ў той час разумелі толькі паўночна-ўсходнюю частку сучаснай тэрыторыі (Віцебскую і Магілёўскую губерні), што мы знаходзім і ў кнізе Без-Карніловіча.

У канцы 50 — пачатку 60-ых гадоў разгарнулася мэтанакіраваная работа па сістэматызацыі і абагульненні разнастайных звестак па гісторыі, геаграфіі, народнай гаспадарцы, традыцыйнай культуры ў заходніх губернях Расіі. Гэтыя звесткі сцякаліся і назапашваліся ў ваенным ведамстве. У выніку вялікай абагульняючай працы з'явіліся на свет шматтомныя выданні пад агульнай назвай «Матэрыялы для геаграфіі і статыстыкі Расіі, сабраныя афіцэрамі Генеральнага штаба». Найбольш поўная і каштоўная інфармацыя была змешчана ў кнігах, прысвечаных Гродзенскай і Мінскай губерням. Іх аўтары-складальнікі П. Баброўскі і І. Зяленскі дэталёва ахарактарызавалі геаграфічныя ўмовы, мясцовыя ландшафты, флору і фауну, шляхі зносін, гістарычнае мінулае краю, нацыянальны і сацыяльны склад насельніцтва, яго традыцыйныя заняткі, ежу, жыллё, адзенне, побыт, народны календар, звычаі, абрады, фальклор. Выхад «Матэрыялаў ...» быў прыкметнай з'явай у жыцці навуковай і культурнай грамадскасці не толькі Беларусі, але і Расіі. Абагульненая тут інфармацыя да нашага часу служыць каштоўнай крыніцай звестак аб традыцыйна-

бытавым укладзе беларусаў і іх гісторыка-культурных сувязях з рускім, украінскім, польскім, літоўскім, яўрэйскім і іншымі народамі.

Крыху пазней у Магілёве была выдадзена фундаментальная трохтомная праца «Вопыт апісання Магілёўскай губерні ў гістарычных, фізіка-геаграфічных, этнаграфічных, прамысловых, сельскагаспадарчых, лясных, вучэбных, медыцынскіх і статыстычных адносінах» (1882—1884, кн. 1—3). Сама назва паказвае комплексны, усебаковы характар тэматычнага зместу; усе закранутыя пытанні знайшлі тут даволі падрабязнае і глыбокае асвятленне. «Вопыт апісання...» быў створаны калектывам аўтараў пад кіраўніцтвам магілёўскага генерал-губернатора А. С. Дамбавецкага, які быў яе рэдактарам і напісаў прадмову да кнігі.

Амаль адначасова з выхадам у свет шматтомных «Матэрыялаў для геаграфіі і статыстыкі Расіі» ў Парыжы, а затым у Пецярбургу быў выдадзены Р. Ф. Эркерт першы этнаграфічны атлас Беларусі (1863—1864). Ён складаўся з 6 карт, якія паказвалі размяшчэнне розных народаў — беларусаў, рускіх, украінцаў (усе яны паказаны пад агульнай назвай «рускія»), палякаў, літоўцаў, латышоў, немцаў, яўрэяў. Тэкставыя матэрыялы былі выдадзены асобнай кнігай «Погляд на гісторыю і этнаграфію заходніх губерняў Расіі» (1864). Тут аўтар дае высокую ацэнку сярэднявечнай культуры Беларусі і выказвае сумненне ў заваяванні яе літоўцамі, як гэта сцвярджалася ў афіцыйным расійскім друку. Беларусь ён вобразна параўноўвае з беднай, аднак прыгожай дзяўчынай, якая можа разлічваць на багатую спадчыну. Этнічную тэрыторыю беларусаў Эркерт акрэсліваў у межах ад Беластока на захадзе да Вялікіх Лук на паўночным усходзе і, зыходзячы з рэгіянальных культурна-гістарычных асаблівасцей, падзяляў яе на тры часткі: усходнюю (да Бярэзіны), заходнюю і паўднёва-заходнюю, або Падляшша. Беларускае насельніцтва гэтых рэгіёнаў, на яго думку, утварала адпаведна тры этнаграфічныя групы: сапраўдных беларусаў, заходніх беларусаў, ці чорнарусаў, і падляшан. Апошніх ён лічыў найбольш апалячанай часткай беларусаў.

У 1864 г. выйшла яшчэ адна аналагічная праца — «Атлас народанасялення Заходне-Рускага краю па веравызнаннях» А. Ф. Рыціха. Атлас складаўся з 10 карт, якія паказвалі геаграфію рассялення беларусаў і іншых

народаў. Аднак пры вызначэнні этнічнай прыналежнасці аўтар зыходзіў у першую чаргу з веравызнання, таму значная частка беларусаў-католікаў (як, дарэчы, і ў Р. Эркerta) была залічана да палякаў, а праваслаўных беларусаў — да рускіх. У сваёй кнізе «Славянскі свет» (1875) А. Рыцх у значнай ступені пераглядае і ўдакладняе свае пазіцыі, ён дае шырокую параўнаўчую характарыстыку славянскім народам, дзе належнае месца адводзіць і беларусам. Прычым пры вызначэнні этнічнай прыналежнасці аўтар улічвае цэлы комплекс фактараў (этнічная гісторыя, мова, культура, рэлігія). Вынікам яго арэальнага даследавання з'явілася і этнаграфічная карта, дзе акрэслены тэрыторыі рассялення беларусаў і суседніх народаў.

У гэты перыяд разам з назапашваннем этнаграфічных матэрыялаў адбывалася іх асэнсаванне, былі дасягнуты прыкметныя поспехі іх абагульнення і паглыбленага вывучэння розных бакоў традыцыйна-бытавой культуры.

Шмат этнаграфічных матэрыялаў публікавалася ў перыядычных выданнях — навуковых зборніках, часопісах, газетах. У ліку гэтых выданняў ужо згаданыя намі «Этнографический сборник», «Записки Русского географического общества», «Записки Северо-Западного отдела Русского географического общества», а таксама «Современник» (1836—1866), «Этнографическое обозрение» (1889—1916), «Живая старина» (1890—1916), «Вестник Западной России» (1864—1871), «Исторический вестник» (1880—1917), «Виленский временник» (1904—1915), «Материалы по этнографии России» (1910—1929, 4 выпускі) і інш. Тут публікавалі свае працы вядомыя збіральнікі і даследчыкі беларускай этнаграфіі — П. М. Шпілеўскі, А. К. Кіркор, М. І. Кастамараў, М. Я. Нікіфароўскі, Е. Р. Раманаў, М. М. Косіч, А. М. Пыпін, І. Эрэмич, М. Я. Янчук, Я. Ф. Карскі, М. В. Доўнар-Запольскі, А. М. Харузін, А. К. Сержпутоўскі, І. А. Сержбаў і інш.

Каштоўная інфармацыя пра Беларусь і беларусаў змяшчалася ў часопісах, што выдаваліся ў Варшаве і Вільні на польскай мове. У іх ліку «Tygodnik ilustrowany» («Тыднёвік ілюстраваны» — літаратурна-мастацкі часопіс, 1859—1939), «Kłosy» («Калоссе», 1865—1890), «Athenaeum» («Атэнэум», 1841—1851), «Wisła» («Віс-

ла» — орган польскага этналагічнага таварыства, 1887—1905), «Ziemia» («Зямля» — ілюстраваны часопіс польскага краязнаўчага таварыства, 1910—1914). Тут, апрача артыкулаў аб культурным і грамадскім жыцці, публікаваліся карэспандэнцыі пра жыццё і быт насельніцтва, пра знакамітых людзей, помнікі гісторыі і культуры.

Шмат краязнаўча-этнаграфічных артыкулаў і паведамленняў было надрукавана на старонках губернскіх газет — «Виленские губернские ведомости», «Витебские губернские ведомости», «Гродненские ...», «Минские ...», «Могилевские губернские ведомости» (1838—1917), а таксама «Виленский вестник», «Епархиальные ведомости», што выходзілі ў кожным губернскім цэнтры.

У другой палове XIX ст. разам з небывалым пашырэннем краязнаўчых і этнаграфічных ведаў аб Беларусі, выхадам у свет сур'ёзных абагульняючых прац былі закладзены трывалыя асновы этнаграфіі (этналогіі) як навукі аб народах-этнасах, іх гісторыка-культурных стасунках і заканамернасцях развіцця ў прасторы і часе. Гэты перыяд характарызаваўся з'яўленнем цэлай плеяды таленавітых этнографаў, рупліўцаў і збіральнікаў каштоўнейшых «россыпаў» народнай мудрасці, шматвяковай нацыянальнай спадчыны, яе асэнсаваннем і ўключэннем у сусветны гісторыка-культурны працэс. Поспехі ў этнаграфічным вывучэнні Беларусі былі падрыхтаваны шматграннай дзейнасцю папярэдніх даследчыкаў-падзвіжнікаў, дэмакратычна настроеных прадстаўнікоў мясцовай інтэлігенцыі.

Для П. Шпілеўскага, Ю. Крашэўскага, У. Сыракомлі шматдзённыя вандроўкі ў паштовых экіпажах, іх сустрэчы і гутаркі з мясцовымі жыхарамі былі не толькі пашырэннем этнаграфічных ведаў, але і апрабаваннем жыццёвых устаноў, маральных высноў, фарміраваннем актыўных грамадзянскіх пазіцый. П. М. Шпілеўскі ў сваіх літаратурна-краязнаўчых нарысах «Падарожжа па Палессі і Беларускай краі» (1853—1854), «Мазыршчына» (1859), «Вясельныя абрады ў засценкаўцаў Віцебскай губерні» (1854) жывымі каларытнымі фарбамі ўзнаўляе рэалістычныя карціны беларускай правінцыі, яе непаўторную экзотыку, самабытную культуру мясцовых жыхароў, іх побыт, жыллё, адзенне, старажытныя звычаі і абрады. Любоў да свайго краю надае асобую пранікнёнасць выявам народнага жыцця, выпісанага ім праўдзіва і пераканаўча. Шырокая геаграфія маршрутаў

дазваляе прасачыць у «змене кадраў» этнаграфічныя асаблівасці ў розных раёнах Беларусі, мясцовыя фарбы і лакальна-варыятыўнае багацце беларускай народнай культуры.

У канцы 70 — пачатку 80-ых гадоў распачалося выданне шматтомнай краязнаўчай працы «Жывапісная Расія» (пад агульнай рэдакцыяй П. П. Сямёнава). Беларусі і Літве быў прысвечаны 3-і том (1882). Асноўная частка гэтай кнігі была напісана А. К. Кірко-рам, раздзел, прысвечаны беларускай Смаленшчыне і Браншчыне, — С. М. Максімавым. Асноўны змест кнігі складае папулярнае асвятленне этнічнай гісторыі беларускага краю, яго старажытнага насельніцтва, гістарычных падзей, якія паўплывалі на лёс Беларусі; важнае месца тут займае натуралістычнае апісанне прыроды, культурнага ландшафта, жыцця і побыту мясцовых жыхароў, іх заняткаў, народных звычаяў, абрадаў, старажытных вераванняў.

Цікава чытаецца краязнаўча-этнаграфічны нарыс «Беларуская Смаленшчына з суседзямі», напісаны вядомым рускім пісьменнікам і этнографам С. М. Максімавым. Аўтар на аснове сваіх уласных назіранняў паказвае паўсядзённы народны побыт, этнакультурнае аблічча трох суседзяў на руска-беларуска-ўкраінскім памежжы, якое ён вызначае на ўсходзе па лясных рэдказаселеных масівах водападзела Дняпра і Волгі ад Ржэва да Вязьмы і Бранска і далей па р. Дзясна да Ноўгарад-Северскага. Разам з тым П. П. Сямёнаў, што напісаў заключны нарыс і быў рэдактарам усяго выдання, не звяртаючы ўвагі на этнічны склад насельніцтва, вылучаў дзве культурна-гістарычныя вобласці — Беларускае і Літоўскае Палессе. Да першай ён адносіў тэрыторыю Віцебскай, Смаленскай, Магілёўскай і Мінскай губерняў, да другой — губерняў Ковенскай, Віленскай і Гродзенскай.

Вяртаючыся да этнакантактных зон, дзе выяўляецца з асобай яскравасцю каларытнае багацце суседніх этнічных культур і плыняў, дзе ўзаемадзейнічаюць розныя этнічныя элементы, утвараючы своеасаблівы культурны ландшафт, нельга не згадаць працы М. М. Косіч, у прыватнасці яе «Літвіны-беларусы Чарнігаўскай губерні, іх быт і песні» (1901). Аўтар нарадзілася ў с. Расуха Мглінскага павета (зараз Унечскі р-н Бранскай вобл.), расла і выхоўвалася ў мясцовым народным асяродку, які

арганічна ўвайшоў у яе жыццё і жывіў яе творчасць. «Калі маці,— успамінала яна апасля,— ад'язджала на ўсё лета ў Пецярбург, мне была даравана поўная свабода. Я тады з сялянамі адпраўлялася на золку да позняй ночы ў поле, на сенажаці, дзе па прыкладу дарослых прымала ўдзел ва ўсіх работах, хаця старэйшыя глядзелі на мае працоўныя забавы як на недарэчныя свавольствы. За гэтае лета я так паспела прывязацца да дваровых, што плакала ад душы, калі даведалася, што, па Маніфесту (аб адмене прыгоннага стану 1861 г.— В. Ц.), усе ідуць ад нас».

Любоў да простага народа, добрае веданне яго душы, этнічнай псіхалогіі, прафесійная назіральнасць і жыццёвая праўда надаюць працы М. Косіч значэнне літаратурна-этнаграфічнага помніка, які выклікае да нашага часу жывы інтарэс.

У вывучэнні традыцыйна-бытавой культуры Паўночнай Беларусі прыкметнае месца ў плеядзе нястомных збіральнікаў этнаграфічнай спадчыны належыць М. Я. Нікіфароўскаму. У сваіх «Нарысах прастанароднага жыцця-быцця ў Віцебскай Беларусі» (1895) ён узнаўляе шырокую і рэалістычную карціну народнага жыцця, скрупулёзна, з метадычнай паслядоўнасцю апісвае сялянскую сядзібу — жыллё, гаспадарчыя і прамысловыя пабудовы, разнастайныя прадметы ўжытку, земляробчыя прылады, адзенне, ежу. Кніга М. Нікіфароўскага — гэта першае ў Беларусі, як і наогул у тагачаснай Расіі, грунтоўнае і сістэматычнае даследаванне матэрыяльнай культуры. Апрача таго, Нікіфароўскім апублікаваны збор «Простанародных прыкмет і павер'яў, абрадаў і звычаяў» (1897), «Нарысы Віцебскай Беларусі» (у часопісе «Этнографическое обозрение», 1892—1899). Апошняя праца складаецца з шэрага асобных артыкулаў — «Старцы», «Дудар і музыка», «Гульні і ігракі», «Бабы, або жонкі» і інш., дзе дэтальна і з вялікім майстэрствам этнографа адлюстраваны жыццё і быт розных (у тым ліку і абяздоленых) слаёў насельніцтва.

Вывучэнню этнаграфічнай спадчыны беларусаў аддаў шмат сіл і энергіі вядомы беларускі этнограф Е. Р. Раманаў. Асноўная яго праца «Беларускі зборнік» у 9 тамах (1886—1912) — свайго роду энцыклапедыя народнага жыцця. Тут знайшлі адлюстраванне амаль усе бакі народнай культуры і быту — песні, танцы, гульні, абрады, звычаі, народныя веды, аграрны каляндар, пры-

М. Нікіфароўскі

Е. Раманаў

кметы, павер'і і г. д. Сюды ўвайшло каля 10 тыс. фальклорных твораў, многія з іх запісаны самім Раманавым. Пры запісах ён прытрымліваўся строгіх прынцыпаў навуковай дакладнасці, захоўваючы ўсе дыялектныя асаблівасці мясцовых гаворак, і пашпартызацыі матэрыялаў (час і месца запісу, прозвішча інфарматара ці выканаўцы, яго сацыяльная прыналежнасць). Восьмы том (выпуск) «Беларускага зборніка» быў прысвечаны матэрыяльнай культуры; у аснову яго былі пакладзены ўласныя матэрыялы, сабраныя ім у Быхаўскім павеце.

Е. Р. Раманаў вядомы таксама як археолаг, што праводзіў археалагічныя раскопкі старажытных курганоў. Ён жа быў руплівым даследчыкам і збіральнікам помнікаў народнай культуры. Сабраныя і апрацаваныя ім калекцыі этнаграфічных рэчаў увайшлі ў «залаты» фонд музеяў, большая частка іх у наш час захоўваецца ў Расійскім музеі этнаграфіі (Санкт-Пецярбург).

Багатыя матэрыялы па духоўнай культуры беларусаў і рускіх Смаленскай губерні былі сабраны і сістэматызаваны У. М. Дабравольскім. Асноўная яго праца — «Смаленскі этнаграфічны зборнік» (ч. 1—4, 1891 — 1903). Выніковай была і збіральніцкая дзейнасць П. В. Шэйна, які арганізаваў шырокую сетку карэспандэнтаў (у ліку іх былі М. Нікіфароўскі, Ю. Крачкоўскі, Я. Карскі,

А. Багдановіч, З. Радчанка); паступіўшыя да яго запісы былі сістэматызаваны і выдадзены ў трох тамах пад назвай «Матэрыялы для вывучэння быту і мовы рускага насельніцтва Паўночна-Заходняга краю» (1887—1902).

Значны ўклад у этнаграфічнае вывучэнне Беларусі ўнеслі польскія даследчыкі; некаторыя з іх доўгі час пражывалі ў Беларусі і звязаны з ёю глыбокімі каранямі. Да ліку вядомых этнографаў старэйшага пакалення адносіцца О. Кольберг, апантаны збіральнік народных песень, этнамузыказнаўца, прадстаўнік польскага рамантызму ў мастацтве. Ён нястомна запісваў аўтэнтчныя фальклор — музыку і тэксты, фіксуючы дыялектныя асаблівасці гаворак, абрадавае афармленне, танцы, гульні, забавы, легенды, казкі, прымаўкі і г. д. Фальклорныя матывы ён нярэдка выкарыстоўваў пры стварэнні ўласных музычных твораў — мазурак, паланезаў, вальсаў, фантазій, музычных спектакляў. Пры жыцці Кольберг выдаў 33 тамы збораў; том, прысвечаны Беларусі («Belagis — Polesie», т. 52), пабачыў свет у 1968 г.

І ўсё ж на беларускую этнаграфію больш значны ўплыў аказала дзейнасць М. Федароўскага, З. Глогера, К. Машыньскага. М. Федароўскі пражыў на тэрыторыі Беларусі 27 гадоў; яго творчая праца была плённай і шматграннай. Ён глыбока і пільна вывучаў усе аспекты традыцыйнай культуры беларусаў, збіраў гістарычныя дакументы, старадрукі, творы мастацтва, вёў раскопкі старажытных курганоў. Ім былі сабраны (пераважна ў Заходняй Беларусі) тысячы народных песень, каля 10 тысяч прыказак, сотні казак, легенд, загадак, павер'яў, рэцэптаў па народнай медыцыне, разнастайныя каляндарныя, сямейныя абрады і звычаі. Шмат увагі Федароўскі ўдзяляў і матэрыяльнай культуры, розным гаспадарчым заняткам і промыслам. Фальклорна-этнаграфічная спадчына М. Федароўскага складае шмат тамоў; яна часткова апублікавана ў працы «Люд беларускі» (у 8 тамах, 1897—1981), астатнія зборы знаходзяцца ў рукапісным адзеле Варшаўскага універсітэта, архіве Польскай акадэміі навук і чакаюць свайго выдання.

Не менш выніковай была і дзейнасць другога польскага этнографа — З. Глогера, што нарадзіўся ў Аўгустоўскім павеце, на памежжы Польшчы і Беларусі, і большую частку свайго жыцця правёў у маёнтку Яжэва

М. Федароўскі

Я. Карпскі

каля Беластока. Яму належаць шматлікія публікацыі па этнаграфіі, археалогіі, гістарычнай геаграфіі, мастацтву, фалькларыстыцы. Ён сабраў багацейшую калекцыю этнаграфічных рэчаў, зброі, прадметаў мастацтва, гістарычных карт, дакументаў. Многія з іх былі выкарыстаны пры напісанні яго чатырохтомнай «Старопольскай энцыклапедыі» (*Encyklopedia staropolska ilustrowana*, 1900—1903), дзе ёсць шмат матэрыялаў і па Беларусі. У якасці эпиграфа на тытульнай старонцы «Энцыклапедыі» Глогер паставіў: «Чужое ведаць — добра, сваё — абавязак». Ён быў выдадзены дзесяткі кніг, зборнікаў, альбомаў, шматлікія нататкі з падарожжаў, дзённікавыя запісы, артыкулы. Назавём, у прыватнасці, «Гістарычную геаграфію польскіх зямель» (1900; тут аўтар спыняецца на апісанні Віленшчыны, Брэстчыны, Міншчыны, Віцебшчыны, Смаленшчыны), «Этнаграфічны альбом» (1904), «Драўлянае будаўніцтва і вырабы з дрэва» (1907), «Далінамі рэк» (дзе апісана яго падарожжа па Нёмане, Вісле, Бугу; 1903), «Польскі год у жыцці, традыцыі і песні» (1900).

Важнай вехай у этнаграфічным вывучэнні Беларусі быў Першы ўсерасійскі перапіс насельніцтва (1897), які даў рэальную карціну этнічнай сітуацыі ў Беларусі. У выніку перапісу быў атрыманы шырокі спектр ста-

тыстычных даных аб этнічным, сацыяльным і канфесійным складзе насельніцтва ў сёлах і гарадах, у валасцях, паветах і губернях, паказана яго полаўзроставая структура, пісьменнасць, дэмаграфічны рост, заняткі. У аснове вызначэння этнічнага складу была пакладзена родная мова. Беларускую мову як родную назвалі 82,5 % жыхароў Магілёўскай і 76 % — Мінскай губерняў. Тут адмячалася стракатасць нацыянальнага складу ў гарадах Беларусі і асобных рэгіёнах. Так, на тэрыторыі Гродзенскай губерні налічвалася да 40 «наречій», на якіх размаўляла мясцовае насельніцтва. Даныя перапісу былі дэталёва прааналізаваны, зведзены ў табліцы і выдадзены асобнымі выпускамі (сшыткамі) па кожнай губерні. Яны з'яўляюцца каштоўнай крыніцай па вывучэнні этнічнай гісторыі Беларусі.

Пачатак XX стагоддзя адзначаны выхадам у свет буйнейшай абагульняючай працы Я. Ф. Карскага «Беларусы» (1—3 т., 7 выпускаў; 1903—1922). У 1-ым томе «Уводзіны ў вывучэнне мовы і народнай славеснасці» ён на аснове ўсебаковага параўнаўчага вывучэння рознастайных крыніц разглядае праблемы паходжання беларусаў, вызначае самабытныя, глыбока нацыянальныя рысы іх культуры. Беларусаў ён лічыў аўтахтонамі, а іх мову адносіў да самастойнай этналінгвістычнай сістэмы, што захавала ў лепшым стане, параўнаўча з іншымі, сваю першародную славянскую аснову. У выніку арэальнага этналінгвістычнага даследавання ім была складзена этнаграфічная карта «беларускага племені», дзе ён вызначае асноўны масіў беларускіх гаворак і іх дыялектныя асаблівасці. Працу Я. Ф. Карскага і яго ўплыў на далейшае развіццё этнаграфічнай і беларусазнаўчай навукі цяжка пераацаніць. Яна падводзіла вынікі дасягненням у галіне беларускага мовазнаўства, славістыкі і этнаграфіі ў пачатку XX ст.

Глыбокай распрацоўкай гістарычнай тэматыкі і праблем развіцця беларускай традыцыйнай культуры вызначаюцца і працы вядомага беларускага даследчыка канца XIX — першых дзесяцігоддзяў XX ст. М. В. Доўнар-Запольскага. Ім сабраны і абагульнены арыгінальныя матэрыялы па песенным фальклору, сямейных звычаях і абрадах, народнаму звычайнаму праву, беларускаму вяселлю, што выкладзены ў яго працах «Беларускае вяселле і вясельныя песні» (1888), «Песні пінчукоў» (1895), «Звычайнае сямейнае права сялян Мінскай

М. Доўнар-Запольскі

А. Сержпутоўскі

губерні» (1897) і інш. У сваіх гісторыка-этнаграфічных працах ён разглядаў праблемы этнагенезу і этнічнай гісторыі, адстойваючы права беларускага народа на суверэннае існаванне. Яго асабістая трагедыя, як і шэрага іншых даследчыкаў, была прадвызначана самастойнасцю мыслення, крытычным стаўленнем да пралетарскай рэвалюцыі і яе наступстваў на класічную і нацыянальную культуру.

Такая ж трагедыя напаткала таленавітых рупліўцаў беларускай спадчыны, вядомых дзеячаў беларускага сацыял-дэмакратычнага руху В. Ю. Ластоўскага і А. А. Смоліча. В. Ластоўскі з'яўляецца складальнікам фундаментальнага збору аб развіцці пісьмовай культуры і кнігавыдавецтва на Беларусі «Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі» (Коўна, 1926), аўтарам шматлікіх артыкулаў па гісторыі і этнаграфіі Беларусі, рэдактарам і выдаўцом часопіса «Крывіч» (Коўна, 1923—1927). А. Смоліч — стваральнік першай фундаментальнай працы па геаграфіі Беларусі (упершыню выйшла ў Вільні у 1919 г. і перавыдавалася тройчы). У сваёй кнізе «Геаграфія Беларусі» А. Смоліч прымяняе экалагічны падыход, дэталёва разглядаючы не толькі прыродныя ландшафты краіны, яе клімат і рэсурсы, але і нацыя-

нальны склад насельніцтва, яго размяшчэнне, культурныя асаблівасці і гаспадарчыя заняткі. Асобны раздзел прысвячаецца ўсебаковай характарыстыцы вылучаных ім краін-рэгіёнаў — Полацкага Надзвіння, Віленшчыны, Міншчыны, Наднёманскай краіны, Палесся, Беларускага лесастэпу (Гомельшчына, Браншчына, Паўднёвая Магілёўшчына), Дняпроўскага ўзгор'я (з гарадамі Мсціслаў, Орша, Магілёў), Віцебшчыны і Смаленшчыны. Тут дэталёва разглядаюцца гістарычныя лёсы гэтых зямель, культурны ландшафт, гістарычныя помнікі, адметныя асаблівасці прыроды і мясцовай гаспадаркі.

Збіральніцкая і творчая праца многіх даследчыкаў народнага быту невыпадкова была звязана з Палесsem, дзе яшчэ ў пачатку XX ст. лепш, чым у іншых рэгіёнах, захоўваліся традыцыйныя элементы ў жыцці і бытавой культуры жыхароў. Пра Палессе ёсць шмат цікавых этнаграфічных нататкаў, апублікаваных у розных выданнях яшчэ ў XIX ст. (Д. Булгакоўскі, І. Жылінскі, А. Забелін, Ю. Крашэўскі, В. Маракіеў, З. Радчанка, В. Чубінскі, П. Шпілеўскі, І. Эрэмч і інш.).

У плеядзе выдатных даследчыкаў народнай культуры гэтага рэгіёна адно з самых ганаровых месцаў належыць А. К. Сержпутоўскаму. Сабраныя ім у выніку шматгадовай экспедыцыйна-пошукавай работы і апублікаваныя затым матэрыялы вызначаюцца арыгінальнасцю, інфармацыйнай насычанасцю, свежасцю і сведчацтвам аб глыбокім веданні народнага жыцця. Многія традыцыйныя з'явы даследчык разглядаў у кантэксце агульнаславянскай культуры, што дало магчымасць наглядна, на аснове параўнаўчых характарыстык, адлюстравання мясцовую непаўторнасць і самабытнасць традыцыйнай культуры Палесся. Асаблівую ўвагу ён удзяляў матэрыяльнай культуры — жыллю, сельскагаспадарчым прыладам, бортніцтву, рыбалоўству, грамадскім звычаям і абрадам, чаму былі прысвечаны спецыяльныя работы «Земляробчыя прылады працы беларускага Палесся» (1910), «Бортніцтва ў Беларусі» (1914), «Нарысы Беларусі» (1907), «Прымхі і забавы беларусаў-палешукоў» (1930) і інш. Каштоўнай крыніцай па вывучэнні матэрыяльнай культуры Палесся застаецца рукапісная спадчына А. Сержпутоўскага, а таксама сабраныя ім шматлікія калекцыі этнаграфічных экспанатаў і альбомы фотаздымкаў, што захоўваюцца ў Расійскім музеі этнаграфіі ў Санкт-Пецярбургу.

Значны інтарэс уяўляюць для нас і этнаграфічныя матэрыялы, сабраныя і апрацаваныя І. А. Сербавым. Даследчык спалучаў у сабе веды прафесійнага этнографа з працавітасцю нястомнага вандроўніка і дапытлівага назіральніка. Яму пашанцавала назіраць знікаючыя формы абшчыннага жыцця і традыцыйнай культуры, занатаваныя і абагульненыя ім у публікацыях «Паездкі па Палессю 1911 і 1912 гг.», «Беларусы-сакуны» (1915), «Вічынскія паляне» (1928).

Палессю прысвяцілі шмат увагі і вядомыя польскія і беларускія даследчыкі XX ст. К. Машынскі («Усходняе Палессе», 1928; «Народная культура славян», 1929), Ч. Пяткевіч («Палессе Рэчыцкае», ч. 1—2, 1928—1938), В. Мандальскі («Палессе», 1927), Ю. Абрэмбскі (альбом «Палессе»). Сур'ёзным навуковым даследаваннем палескага жылля з'явілася праца Н. І. Лебедзевай «Жыллё і гаспадарчыя пабудовы Беларускай ССР» (1929). У час экспедыцыі 1927 г. аўтарам было выяўлена мноства этнаграфічных помнікаў і дэтальна вывучана традыцыйнае народнае дойлідства ў раёне Прыпяцкага Палесся па маршруце Слуцк — Чырвонае возера (Князь-возера) — Мазыр.

Разглядаючы паслядоўны працэс станаўлення і развіцця этнаграфічных ведаў, поспехі ў этнаграфічным вывучэнні Беларусі, нельга не адзначыць, што гэтыя поспехі ў значнай ступені былі вызначаны спалучэннем прафесійных ведаў, носьбітамі якіх былі высокаадукаваныя людзі свайго часу, што атрымалі класічную адукацыю (Я. і К. Тышкевічы, Ю. Крашэўскі, П. Шпілеўскі, П. Баброўскі, А. Рыціх, Я. Карскі, М. Доўнар-Запольскі, З. Глогер, М. Федароўскі, К. Машынскі), з самаададанай працай самавучак-«разначынцаў», якія выйшлі з гушчы народа, добра ведалі яго паўсядзённы быт, культуру, звычаі, духоўныя памкненні (М. Анімеле, І. Насовіч, М. Нікіфароўскі, Е. Раманаў, Ч. Пяткевіч). Апошнія, не атрымаўшы класічнай адукацыі, упарта і апантана набывалі спецыяльныя веды праз самаадукацыю. Станаўленне іх як даследчыкаў народнай культуры ішло ў натуральным асяроддзі праз жывую практыку, стыхію народнага жыцця. Іх этнаграфічныя працы адрозніваюцца канкрэтнасцю і багатым фактаграфічным матэрыялам, які паслужыў у далейшым падмуркам этналагічнай навукі.

Пачатак XX стагоддзя быў адзначаны ўздымам гра-

мадска-палітычнага руху, ростам нацыянальнай сама-свядомасці, шырокай хваляй нацыянальна-культурнага адраджэння. В. Дунін-Марцінкевіч, Ф. Багушэвіч, Я. Купала, Я. Колас, М. Багдановіч заклалі трывалы падмурак новай беларускай літаратуры. Прыкметную ролю ў мабілізацыі мясцовых краязнаўчых сіл, у выхаванні новай генерацыі даследчыкаў народнай культуры і быту адыграла газета «Наша ніва» (1906—1915). Яна была заснавана ў Вільні братамі І. Луцкевічам і А. Луцкевічам, В. Іваноўскім і іншымі дзеячамі Беларускай сацыялістычнай грамады; друкавалася на беларускай мове кірыліцай і лацінкай. Рэдактарамі-выдаўцамі яе былі ў розны час С. Вольскі, А. Уласаў, Я. Купала. «Наша ніва» бачыла сваю мэту ў духоўным адраджэнні беларускага народа, сцвярджэнні яго годнасці і аўтарытэту на пасадзе сярод іншых народаў. На яе старонках друкавалі свае творы Я. Купала, Я. Колас, М. Багдановіч, А. Гарун, В. Ластоўскі, Цётка, А. Уласаў, З. Бядуля, М. Гарэцкі, Ц. Гартны.

Браты Луцкевічы былі і заснавальнікамі Беларускага музея ў Вільні (Віленскі беларускі гісторыка-этнаграфічны музей), які дзейнічаў у 1921—1945 гг. Яго асновай паслужыла прыватная калекцыя старасвецкіх рэчаў, сабраная І. Луцкевічам; тут сярод шматлікіх экспанатаў былі зборы каштоўных археалагічных знаходак, рэдкіх манет і медалёў, крыжоў, случкіх паясоў, дываноў, народных музычных інструментаў, розных вырабаў, а таксама рукапісныя кнігі і старадрукі, выдадзеныя ў XV—XVIII стст. у Вільні, Гродне, Нясвіжы, Магілёве.

Справу беларускага культурнага адраджэння ў 20-ыя гады прадоўжыў гісторыка-краязнаўчы часопіс «Наш край» (1925—1930), дзе друкавалася шмат матэрыялаў і карэспандэнцый з месцаў аб стане мясцовай эканомікі, развіцці рамёстваў і промыслаў, быце розных слаёў насельніцтва. Вывучэнне мясцовай сыравіннай базы, працоўных рэсурсаў, эканамічнага і бытавога ўкладу мясцовага насельніцтва тут цесна ўвязвалася з задачамі перабудовы сяла на сацыялістычны лад, аднак гэта не заўсёды давала належны эффект, бо генеральная лінія партыі была скіравана на барацьбу з так званымі перажыткамі, якія ў шырокім сэнсе атаясамліваліся з нацыянальнымі культурнымі традыцыямі.

Разам з тым ужо ў канцы 20-ых гадоў вывучэнне народнай культуры, як і краязнаўчы рух у цэлым, было

перапынена драконаўскімі мерамі і валюнтарысцкімі рашэннямі, таму што яно не стасавалася з «новым курсам» на суцэльную калектывізацыю і стварэнне сацыяльна аднароднага і уніфікаванага грамадства, якое калісьці маляваў Томас Мор у сваёй «Утопіі». Рэпрэсіі абрушыліся і на нацыянальна свядомую інтэлігенцыю, і на сялянства, якое прымусова адрывалася ад зямлі, многія пакідалі родныя хаты, шукаючы паратунку далёка за межамі Бацькаўшчыны.

Этнаграфічнае вывучэнне традыцыйнай культуры было ўзноўлена толькі праз чвэрць стагоддзя, у часы так званай «хрушчоўскай адлігі». Аднак час быў упушчаны, помнікі культуры і этнаграфіі ў значнай колькасці знішчаны, не хапала даследчыцкіх кадраў, гуманітарная навука доўгі час не магла ачуняць ад летаргіі і шокавага стану. Адбыліся істотныя змены і ў сялянскім асяроддзі, у этнасацыяльнай і канфесійнай структуры грамадства. Вучоным-даследчыкам якраз рэкамендавалася вывучаць гэтыя змены і новыя з'явы ў культуры і быце працоўнага люду. Аднак абмежаванне даследаванняў савецкім перыядам, ігнараванне шматвяковага вопыту народа, нацыянальна-культурных традыцый розных слаёў насельніцтва звужалі базу беларускай этнаграфіі, рабілі яе дасягненні эфемернымі, сумніўнымі. Сапраўдную навуковую каштоўнасць набывалі тыя працы, што прысвячаліся шматвяковай гісторыі і традыцыйнай культуры народа.

Асобныя бакі матэрыяльнай культуры і вытворчай дзейнасці былі разгледжаны ў працах І. М. Браіма (рыбалоўства), М. Я. Грынבלата (адзенне, промыслы), В. С. Гуркова (жыллё, пчалярства), Г. М. Курыловіч (ткацтва), А. І. Лакоткі (жыллё), Л. А. Малчанавай (матэрыяльная культура), С. А. Мілючэнкава (ганчарства), І. Д. Назінай (музычныя інструменты), М. Ф. Раманюка (адзенне), Я. М. Сахуты (мастацкія промыслы), В. Я. Фадзеевай (вышыўка), В. С. Цітова (матэрыяльная культура, промыслы), С. Ф. Цярохіна (пчалярства, паляванне).

Народнаму дойлідству і яго гістарычным стасункам з прафесійным мастацтвам прысвечаны публікацыі А. М. Кулагіна, С. А. Сергачова, З. С. Пазняка, М. А. Ткачова, А. А. Трусава, Ю. А. Якімовіча.

Вопыт этналагічнага вывучэння беларуска-ўкраінскага Палесся быў абагульнены ў спецыяльнай манагра-

фії «Палессе. Матэрыяльная культура» (Кіеў, 1988), падрыхтаванай калектывам вучоных Беларусі і Украіны. Тут разам з тыпалагічнай характарыстыкай гаспадарчай дзейнасці і матэрыяльнай культуры прасочваюцца параўнаўча-гістарычныя паралелі і мясцовыя этнакультурныя асаблівасці гэтай старажытнай славянскай правінцыі. Параўнаўчаму вывучэнню традыцыйнай культуры беларусаў, рускіх, украінцаў прысвечана і калектыўная манаграфія «Этнаграфія ўсходніх славян. Нарысы традыцыйнай культуры» (М., 1987), а таксама кніга Д. К. Зяленіна «Усходнеславянская этнаграфія» (М., 1991; яе першае выданне выйшла ў Лейпцыгу на нямецкай мове ў 1927 г.).

Прыкметнай з'явай у гісторыі беларускай этнаграфіі з'явілася выданне энцыклапедыі «Этнаграфія Беларусі» (1989), у стварэнні якой прымала ўдзел шырокая навуковая грамадскасць. Разам з тым распачалася работа над шматтомным выданнем «Беларусы», першы том якога «Прамысловыя і рамесныя заняткі» пабачыў свет у 1995 г.

Нельга не адзначыць, што матэрыяльная культура ў апошнія гады рупліва даследуецца археолагамі і мастацтвазнаўцамі, што збліжае іх інтарэсы і адкрывае шырокія магчымасці для плённага супрацоўніцтва і падрыхтоўкі фундаментальных комплексных прац.

Пытанні, заданні:

1. *Прыпомніце старажытныя пісьмовыя крыніцы, у якіх ёсць звесткі пра нашу краіну і яе жыхароў.*
2. *Назавіце дзеячоў культуры канца XVIII — першай паловы XIX ст. і іх творы, у якіх адлюстраваны этнаграфія і фальклор беларускага народа.*
3. *Калі і кім былі сабраны першыя каштоўныя музейныя калекцыі ў Беларусі?*
4. *Раскажыце пра дзейнасць РГТ і яго поспехі ў вывучэнні Беларусі.*
5. *Назавіце перыядычныя выданні, дзе друкаваліся матэрыялы па беларускай этнаграфіі.*
6. *Аб чым пісала «Жывапісная Расія» (асноўны змест)? Як вызначалася этнічная тэрыторыя беларусаў яе аўтарамі?*

7. Дайце ацэнку серыі прац «Матэрыялы для географіі і статыстыкі Расіі».

1. Якія навуковыя працы заклалі трывалы фундамент этнаграфіі як навукі?
2. Назавіце імёны найбольш вядомых даследчыкаў Палесся. Чым тлумачыцца асобая цікавасць этнографіі да культуры Палесся?
3. Назавіце буйнейшыя этнаграфічныя працы пачатку XX ст.
4. Падрыхтуйце творчую біяграфію аднаго з этнографіаў, збіральнікаў і даследчыкаў народнай творчасці.
5. Якую ролю адыгралі газета «Наша ніва» і часопіс «Наш край» у гісторыі краязнаўства і этнаграфіі Беларусі? Якія сучасныя часопісы друкуюць матэрыялы па беларускай культуры?
6. Раскажыце аб сучасных дасягненнях беларускай этнаграфіі (этналогіі).

ГЕАГРАФІЯ РАССЯЛЕННЯ І ГІСТАРЫЧНЫЯ ТЫПЫ ПАСЕЛІШЧАЎ

У характары рассялення і знешнім абліччы паселішчаў адлюстроўваюцца гісторыя асваення краю, мясцовыя этнакультурныя традыцыі народа, яго паўсядзёжны побыт, узаемаадносіны чалавека з прыродай. Выбар геаграфічнага асяроддзя з'яўляецца папярэдняй умовай народнай жыццядзейнасці, адлюстроўваючы гістарычны лёс народа, спецыялізацыю гаспадаркі, яго духоўныя традыцыі. Добра вядома народная прымаўка: «Рыба шукае дзе глыбей, чалавек — дзе лепей». Беларус здаўна сяліўся сярод лясной стыхіі на ўзбярэжжы рэк і азёр; істотнае значэнне мела і ўрадлівасць мясцовых глеб, што ўплывала на эфектыўнасць земляробчай гаспадаркі.

Пры разглядзе гісторыка-этнаграфічных рэгіёнаў намі часткова закраналіся асаблівасці рассялення ў Беларусі. На поўначы насельніцтва пражывала ў невялікіх вёсках, на хутарах, у засценках. Раскіданыя на вялікіх абшарах сярод лясоў і азёр, яны ўяўлялі сабой рассяяную, ці дысперсную, сістэму рассялення з густой сеткай маладворных паселішчаў. Як сведчаць вынікі Першага ўсерасійскага перапісу насельніцтва 1897 г., у Віцебскай губерні на кожныя 100 вёрст (вярста = 1052 м) прыходзілася 70 сельскіх пасяленняў, у кожным з іх пражывала ў сярэднім 50 жыхароў. Такім чынам, паселішчы сустракаліся тут амаль праз кожны кіламетр. Яны налічвалі ў сярэднім 5—10 сядзіб і не мелі выразнай структуры, дакладна акрэсленай вуліцы; ад хаты да хаты, ад сядзібы на луг, да возера, выгану, суседняга паселішча вялі ненабітыя шляхі і вузкія сцяжынкi, якія маляўніча агіналі азёры, балотыстыя ўрочышчы, перасякалі ручаіны, губляючыся ў навакольных гаях.

Мясцовае насельніцтва вельмі пакутавала ад феадальных уسوبіц і ваеннай навалы іншаземцаў, што ставіла яго на мяжу выжывання, уплывала на характар

і геаграфію рассялення. Нярэдка людзі ўладкоўвалі «на пажарны выпадак» зямлянкі і паграбы ў лесе, куды зносілі свой скарб, рабілі запас прадуктаў. Часам селянін распрацоўваў лясное ляда воддаль ад сваёй сядзібы. З цягам часу ён будаваў тут гумно для хлеба, а пасля — хату і гаспадарчыя пабудовы, пакідаючы старую сядзібу ці перадаючы яе ў спадчыну. Пры выбары месца для жылля селянін памяркоўна ацэньваў яго экалогію і прыгажосць, урадлівасць мясцовых глеб, наяўнасць вадаёма, багацце мясцовай флоры і фауны і, нарэшце, права ўласнасці на гэтую зямлю.

У сярэдняй паласе Беларусі і далей на поўдзень характар рассялення вызначаўся большай кампактнасцю і шчыльнасцю, тут пераважалі паселішчы сярэдніх і буйных памераў у 20—40 і болей сядзіб з выразнай вулічнай планіроўкай. Найбольш густа населенымі былі Слуцка-Нясвіжская раўніна, што лічылася жытніцай Беларусі, і сярэднія Панямонне (раён Наваградка, Ваўкавыска, Ліды).

Урадлівыя землі здаўна вабілі сюды земляробаў; дзе раней былі лясныя пушчы, пасля інтэнсіўнай дзейнасці чалавека рассціраліся акультураныя ландшафты — вёскі, палі з пасевамі збожжавых і рэдкія пералескі. На геаграфію сельскіх пасяленняў і іх планіроўку ў Панямонні і Цэнтральнай Беларусі прыкметны ўплыў аказала аграрная рэформа, так званая «Устава на валокі» 1557 г. У выніку яе правядзення было пабудавана шмат новых «устаўных» вёсак вулічнага тыпу з жылымі памяшканнямі на адным баку вуліцы і гаспадарчымі пабудовамі — на другім. Такая планіроўка захавалася тут да пачатку XX ст. Паселішчы размяшчаліся звычайна на адкрытай мясцовасці ўздоўж дарог і бойкіх трактаў, побліз рэк і азёр. Вулічныя вёскі звычайна агароджваліся; уезд у вёску вёў праз браму, дзе стаяў драўляны крыж, аздоблены ўзорным ручніком.

Прырода і культурны ландшафт Палесся мелі сваё непаўторнае аблічча. Найбольш заселенымі былі на ўсходзе раён урадлівых лёсавых раўнін у ніжнім басейне Прыпяці (якая зараз аказалася ў «мёртвай зоне» Чарнобыля, у цэнтральнай частцы — старажытная Тураўшчына, а на захадзе — раён Загароддзя і Пабужжа (Падляшша). На большай тэрыторыі Палесся, у прыватнасці ў басейнах Случы, Лані, Пцічы, Арэсы, пераважаў прырэчны тып рассялення. Рэкі з'яўляліся тут важнымі

Палескі ландшафт

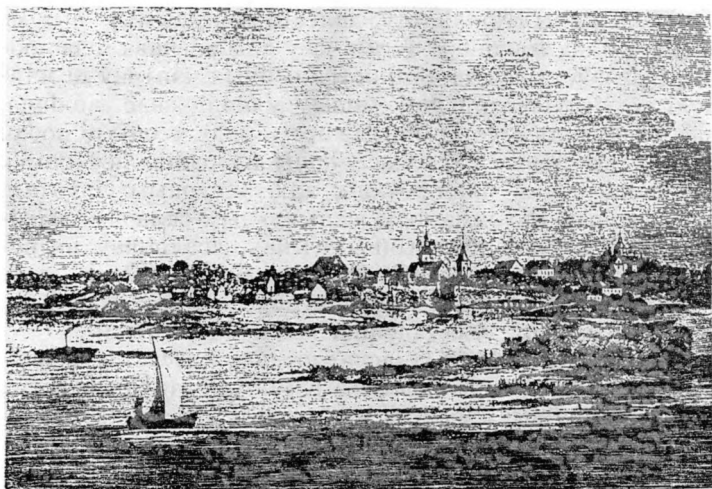
шляхамі мясцовых зносін і адыгrywалі істотную ролю ў паўсядзённым побыце. Уздоўж рэк цягнуліся заліўныя лугі, што служылі добрай кармавой базай для жывёлагадоўлі, прыбярэжныя тэрасы, рэшткавыя марэнныя ўзвышшы і пагоркі былі зручнымі для засялення. Вёскі вулічнага тыпу размяшчаліся паралельна рацэ, сядзібы выходзілі да ракі сваімі задворкамі і агародамі.

Паблізу Прыпяці геаграфія рассялення прыкметна мянялася з усходу на захад у залежнасці ад характару мясцовасці. На ўсходзе значную частку Палесся займае Мазырская града, што абрываецца ў Прыпяць крутымі ўступамі, утвараючы высокі правы бераг. Яшчэ ў сярэдзіне XIX ст. уздоўж Прыпяці ад Мазыра да Турава

прасціраліся маляўнічыя дубова-грабавыя лясы, якія чаргаваліся з ліпавымі гаямі; на іх фоне, гарманічна ўпісваючыся ў акаляючае асяроддзе, размяшчаліся мнагадворныя вёскі. Аднак па сярэднім цячэнні Прыпяці на адрэзку ад Турава да Пінска адкрываліся неабсяжныя імшары лясоў і балот, што расціраліся «шырока і дзяржаўна» на сотні вёрст па абодва бакі ад ракі. Рэдкія паселішчы былі раскіданы асобна ці групамі сярод непраходных Пінскіх балот і размяшчаліся часта на пясчаных астраўках, дзюнных пагорках. У глыбінных раёнах Палесся побач з мнагадворнымі сустракалася шмат хутарскіх пасяленняў. Некаторыя з іх узніклі як прамысловыя буды, майданы і гуты, другія — як пасяленні мігрантаў, беглых сялян, што ратаваліся ад прыгону. Адміністрацыя казённых лясоў і мясцовыя землеўладальнікі часам толькі праз шмат гадоў даведваліся аб сваіх наваёлах і ўключалі іх у падатнае саслоўе.

Структура і знешні выгляд палескіх вёсак адрозніваліся значнай стракатасцю і мясцовай своеасаблівасцю. Яны адлюстроўвалі гармонію чалавека і прыроды, асаблівасці прыстасавання жыхароў да ўмоў акаляючага асяроддзя. Структура паселішчаў, іх планіроўка і знешнія контуры нярэдка стасаваліся з мясцовым рэльефам, улічвалі характар грунту, зручнасць пад'язных шляхоў. Штучныя дарожныя збудаванні — гаці, дамбы, масты, кладкі, пераходы былі неад'емнай рысай ландшафтаў. Часам уздоўж вуліцы пракладвалі канал, а для пад'езду да двароў узводзілі грунтоўныя гаці. Некаторыя пабудовы — свірны, клеці, а часам і хаты ўзводзілі на палях. На больш нізкіх, перыядычна затопляемых участках вуліц уладкоўвалі драўляныя тратуары, масткі, пераходы («лавы»).

Прыродная мяжа Палесся супадае з этнаграфічнай і сумяшчаецца на захадзе з масівам рэдка заселенай Белаўежскай пушчы, затым па меры руху на ўсход перасякае вялікую луку Шчары ў яе вярхоўях, уключаючы ў свой арэал шырокі масіў Выганаўскіх балот. Тут на плошчы 1360 кв. вёрстаў у другой палове XIX ст. налічвалася ўсяго сем паселішчаў, размешчаных па краі балот. Аналагічны малюнак назіраўся і далей на ўсход у межах Прыпяцкага Палесся. Так, на тэрыторыі суседніх з Палессем раўнін Цэнтральнай Беларусі па вярхоўях Лані на працягу 46 км да сяла Локтышы налічвалася 24 населеныя пункты (не прымаючы пад

Тураў (XIX ст.)

увагу паселішчаў, размешчаных на адлегласці больш за кіламетр ад ракі); на поўдзень ад Локтышаў на працягу 96 км, да ўпадзення Лані ў Прыпяць, па берагах ракі размяшчалася ўсяго 5 паселішчаў, якія прыкметна адрозніваліся ад цэнтральнабеларускіх сваім архітэктурным абліччам і этнаграфічнымі рысамі. Такі ж характар рассялення захаваўся тут і ў больш позні час. У сярэдзіне XX ст. на тэрыторыі Слуцка-Капыльскай раўніны на кожныя 100 кв. км у сярэднім прыходзілася 20—22 паселішчы, у той час як у суседніх раёнах Палесся — толькі 7—8 паселішчаў, размешчаных пераважна па берагах рэк.

Характар рассялення адлюстроўвае гаспадарчую асвоенасць тэрыторыі, узаемаадносіны чалавека з прыродай, устойлівы лад жыцця народа, спецыфіку яго культуры. Жыццядзейнасць этнасу ў значнай ступені вызначалася экалагічным асяроддзем, якое арганічна пранікала ў яго духоўныя ўяўленні, уплывала на рассяленне, знешняе аблічча і тапаграфію сельскіх паселішчаў. Культура ў гэтым сэнсе вызначаецца як спосаб адаптацыі да адпаведнага экалагічнага і сацыяльнага асяроддзя.

Паселішчы ўзніклі ў далёкім мінулым у выніку аселага ладу жыцця. З цягам часу яны зазнавалі эвалюцыю, разрасталіся да адміністрацыйных цэнтраў ці марнелі ў патрыярхальнай цішы, мянялі сваё аблічча, частка знікала з гістарычнай карты, на іх месцы ці побач утвараліся новыя. Усе паселішчы адрозніваліся паміж сабой памерамі, планіроўкай, архітэктурным сілуэтам, гістарычным паходжаннем, сацыяльным складам жыхароў. Да асноўных гістарычных тыпаў паселішчаў, шырока распаўсюджаных у Беларусі, належаць вёска, сяло, слабада, акаліца, фальварак, засценак, хутар. Нарэшце, у асобных тыпах вылучаюцца мястэчкі і гарады.

Вёска (ад старажытнаславянскага «весь») — асноўны тып паселішчаў. Вядома з глыбокай старажытнасці, утваралася ў выніку рассялення земляробаў, якія асядалі ў пэўнай мясцовасці, зручнай для пражывання; будавалі тут сядзібы, уладкоўвалі і пашыралі аграрную гаспадарку. Жыхары вёскі — гэта ў асноўным сяляне; асноўны занятак іх — сельская гаспадарка — земляробства, жывёлагадоўля і разнастайныя промыслы. На працягу многіх стагоддзяў вёска з'яўлялася асяродкам самабытнай культуры, захавальніцай багатых духоўных традыцый і вытворчага вопыту, што надавала беларускаму этнасу жыццёвыя сілы, стварала трывалы грунт нацыянальнага адраджэння і самазахавання (самавыжывання) у неспрыяльных гістарычных умовах.

Асноўнай структурнай адзінкай вёскі была сядзіба (двор), якая складалася з жылля і цэлага комплексу падсобных і гаспадарчых пабудов. Амаль кожны сялянскі двор на працягу стагоддзяў уяўляў сабой універсальную гаспадарку, якая сама амаль цалкам забяспечвала ўсе патрэбы: вырошчвала збожжа і розныя сельскагаспадарчыя культуры, выпякала хлеб, гатавала розныя прадукты і кулінарныя вырабы, апрацоўвала лён, пяньку, футру, скуры, ткала тканіны, вырабляла адзенне і абутак, будавала жыллё, майстравала розныя прылады, транспартныя сродкі, вырабляла начынне, прадметы паўсядзённага ўжытку. Толькі невялікую колькасць тавараў (соль, ганчарны посуд, жалезныя вырабы — сярпы, косы, сякеры, нажы, сашнікі і інш.) набывалі на мясцовым рынку ці па заказе.

Кожны сялянскі двор, нягледзячы на сваю універсальнасць, быў звязаны з сельскай грамадой цеснымі суседскімі і сваяцкімі ўзаемаадносінамі, устойлівымі

Беларуская вёска
(«Жывапісная Расія», 1882)

нормамі абшчыннай маралі і звычайнага права. Талака пры будаўніцтве жылля, нарыхтоўцы лесу, палявых работах, суседская ўзаемадапамога, звычай бонды (падарункаў), парадненне праз кумаўство і шлюб, агульнае святкаванне каляндарных і сямейных святаў, вячоркі, адведкі, народныя гульні — усё гэта збліжала аднавяскоўцаў на базе адзіных духоўных інтарэсаў і норм грамадскага жыцця. Вясковая супольнасць у пакаленнях выпрацавала свой няпісаны «звод законаў», жыццёвых правіл, этнічных норм, у аснове якіх ляжала грамадская думка.

Група суседніх вёсак утварала сельскую акругу (воласць), якая вызначалася народным адзінствам, значным падабенствам духоўнага і эканамічнага жыцця. Абсалютная большасць шлюбаў заключалася ў межах гэтых акруг. Вёска за 5—10 вёрст лічылася ўжо «чужой стараной», і дзяўчаты неахвотна ішлі туды замуж.

Гісторыя ўзнікнення вёсак, мясцовы рэльеф, памеры, сацыяльны склад аказвалі ўплыў на іх забудову і планіроўку. На Беларусі былі распаўсюджаны некалькі планіровачных форм паселішчаў: свабодная (бессістэмная, скучаная), радковая (лінейная), вулічная, гнездавая. Свободная (скучаная) планіроўка вядома са старажыт-

ных часоў. Яна характарызуецца хаатычным размяшчэннем сядзіб у залежнасці ад зручнага месца і рэльефу. Да пераходнага тыпу адносіцца гнездавая планіроўка, калі група сем'яў, звязаных кроўнай роднасцю, сядзілася вакол цэнтральнай (прадзедаўскай) сядзібы ўсё далей і далей да перыферыі, утвараючы з цягам часу вялікае родавае «гняздо» аднафамільцаў. Такая планіроўка часцей за ўсё сустракалася на Палессі, дзе існавала шмат вялікіх вёсак, што складаліся з некалькіх родавых груп сем'яў, сядзібы якіх цесна прымыкалі адна да адной. Радковая планіроўка ў значнай ступені была абумоўлена характарам рэльефу і часта сустракалася ў прырэчных вёсках, дзе жыллё і іншыя памяшканні будаваліся ў адзін рад, выходзячы фасадам да ракі. Пры гэтым вуліца, што праходзіла каля сядзіб, абмяжоўвалася з другога боку берагам ракі ці возера.

Сяло, як і вёска, з'яўляецца старажытным тыпам сельскіх паселішчаў, пры гэтым не заўсёды можна па знешніх прыкметах вызначыць істотную розніцу паміж імі. Звычайна сяло было адміністрацыйным цэнтрам воласці ці прыхода, да якога цягнуліся суседнія вёскі, хутары, засценкі. Асноўная прыкмета сяла — наяўнасць тут царквы, валасной управы, карчмы, крамы і іншых грамадскіх устаноў. У святочныя дні сюды сцякаўся народ з сельскай правінцыі на богаслужэнне, кірмашы і таргі. Сяло адрознівалася ад вёскі сваімі памерамі. Часам яго называлі пагостам. Некаторыя сёлы вырасталі ў мястэчкі, некаторыя страчвалі сваё значэнне, паступова прыходзілі ў заняпад, нівеліравалася розніца паміж імі і вёскай.

Слабада (воля, волька) — гэта новыя пасяленні жыхароў, вызваленых на пэўны час ад феадальнай павіннасці. Кожны раз пасля чарговай вайны сяляне аднаўлялі разбураныя раёны, распрацоўвалі пусты, уладкоўвалі жыллё, адраджалі не толькі сваю, але і панскую гаспадарку. З мэтай ажыўлення эканомікі разбураных раёнаў феадалы заахвочвалі мігрантаў ці перасялялі сюды са сваіх менш пацярпелых маёнткаў залежных сялян, вызваляючы іх на пэўны тэрмін (3—10 і болей гадоў) ад падаткаў. Так утвараліся новыя паселішчы, аб паходжанні якіх сведчаць шматлікія тапонімы, што захаваліся на геаграфічнай карце, — слабада, слабодка, слабуды, воля, волька, вулька і т. п. Пасля вызначанага тэрміну слабада набывала статус звычайнай вёскі, хаця яе ўклад

Капліца (XVIII ст.).
В. Прошкава
Глыбоцкага р-на

і культура вызначаліся некаторымі своеасаблівымі рысамі ў адрозненне ад мясцовых вёсак.

Аколіца — паселішча дробнай шляхты, якая сялілася асобна ад сялян-вяскоўцаў. Была агароджана з усіх бакоў, вызначалася сваёй забудовай, бессістэмнай планіроўкай, наяўнасцю тупіковых завулкаў і сцежак. Найбольш пашырана была ў XVII — пачатку XX ст. Утваралася са шляхты, што служыла ў магнатаў, пазней — і аднадворцаў; у значнай ступені складалася з далёкіх і блізкіх сваякоў, аб чым сведчылі і патранімічныя (фамільныя) назвы аколіц — Заневічы (тут жылі Занеўскія), Грамыкі, Кулікі (тут жылі Кулікоўскія), Пачабуты і інш. У 1938 г. аколіцы былі аднесены да разраду вёсак, ва ўмовах калгаснай сістэмы паступова сціралася розніца паміж аколіцай і вёскай.

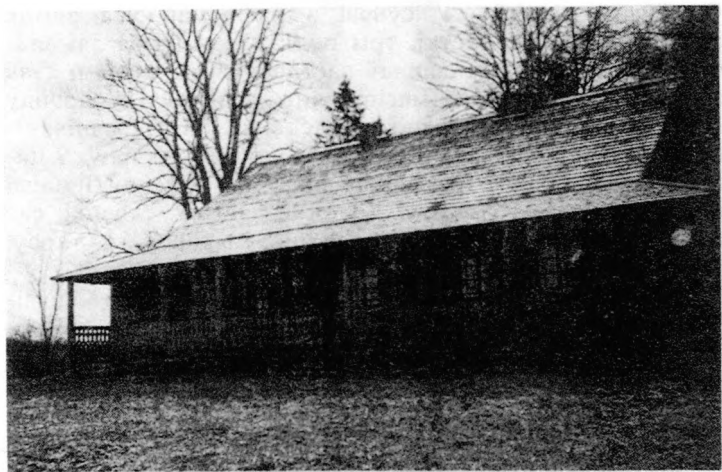
Фальварак (ад нямецкага *Vorwerk* — хутар) — невялікае пасяленне ў некалькі двароў, першапачаткова

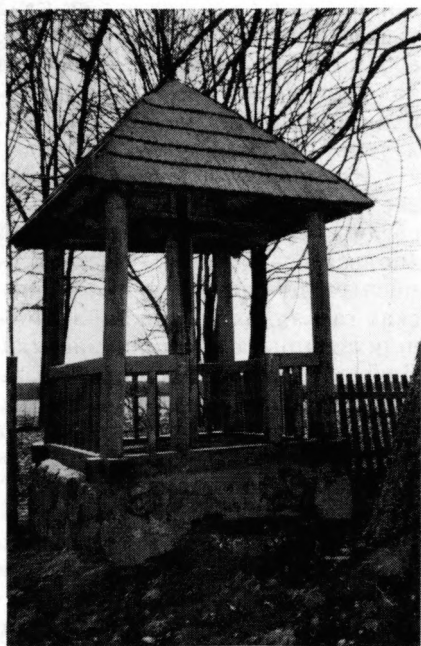
Маёнтак (сядзіба) Агінскіх:
Лебядзіны востраў

абазначаў феадальную гаспадарку, маёнтак, дзе жыў феадал. Вялікія маёнткі мелі некалькі феадальных ся-
дзіб — фальваркаў. Пасля аграрнай рэформы 1557 г.
фальварак стаў асновай арганізацыі феадальнай (фаль-
варачна-паншчыннай) гаспадаркі. Тут у цэнтры сядзібы
стаяў панскі дом, разнастайныя гаспадарчыя і прамысло-
выя пабудовы, у прыватнасці свірны, скляпы, гумны,
адрыны для сена, канюшня, вазоўня, рамесныя майстэр-
ні, кузня, млын, бровар, карчма, пякарня, вяндлярня,
сырніца, размяшчаліся сажалкі, дзе вырошчвалі рыбу,
побач — пладовы сад, пасека. Фальварак, такім чынам,
быў свайго роду аграрна-прамысловым комплексам.
У некаторых фальварках ствараліся мануфактуры па
перапрацоўцы сельскагаспадарчай прадукцыі, апрацоў-
цы лесу, вырабу шкла, ткацкія і інш. Пазней пры
фальварку маглі будаваць жыллё бліжэйшых служкі
феадала, аканомы, святары; пры буйных фальварках
былі царква, гасціны (заезны) двор. Недалёка ад фаль-
варка размяшчалася вёска, сяляне якой абслугоўвалі
фальварачную гаспадарку.

Засценак — паселішча дробнай шляхты ў 1—3 сядзі-
бы. Узнікла пасля рэформы 1557 г. разам з так званымі

Сядзіба Ф. Багушэвіча:
Дом паэта
(фота Л. Андрэевай)

Каплічка «Распятая свабода»

ўстаўнымі вёскамі. У сувязі з рэформай уся зямля дзялілася на тры часткі, тры полі; аднак шмат зямельных астраўкоў і ўрочышчаў заставаліся за межамі («за сценкамі») асноўнага масіву, яны здаваліся ў арэнду дробнай шляхце. Так узніклі засценкі, якія адрозніваліся ад хутароў сацыяльным паходжаннем жыхароў. З цягам часу (у выніку сямейных падзелаў) засценкі маглі павялічвацца да 5—10 і болей сядзіб. У савецкі час засценкі зніклі як у выніку ссялення жыхароў з хутароў, так і перайменавання іх у вёскі.

Хутар — адасобленая сялянская гаспадарка з сядзібай, якая знаходзілася непасрэдна на зямельным надзеле селяніна. Узніклі пасля рэформы 1861 г., аднак масавы характар працэс хутарызацыі набыў у канцы XIX — пачатку XX ст. у сувязі са сталыпінскай аграрнай рэформай. У 1906—1914 гг. з вёсак на хутары перасялілася чвэрць насельніцтва Віцебскай і каля 15 % Магілёўскай губерняў. Рост хутароў прадаўжаўся і ў 20-ых гадах і быў перапынены прымусовай калектывізацыяй і ліквідацыяй «кулацтва» як класа. У Заходняй Беларусі хутары захаваліся да 50—60-ых гадоў, калі не лічыць асобных выпадкаў адасобленых пасяленняў, якія сустракаюцца і ў наш час. У суседніх рэспубліках Прыбалтыкі прадпрымаюцца небеспаспяховыя спробы адраджэння хутароў як фермерскіх гаспадарак.

Мястэчка — гістарычны тып паселішча, што ўвабляў у сабе пераходныя рысы сяла і горада, аб чым сведчыць і паходжанне самой назвы: «miasteczko» (польск.) — гарадок. Мястэчкі з'яўляліся гандлёва-рамеснымі цэнтрамі, пэўную ролю тут адыгрывала і сельская гаспадарка. Узніклі з XV—XVI стст. на гандлёвых шляхах пры княжацкіх маёнтках (Ружаны, Гальшаны, Любча, Шчорсы, Зэльва), феадальных замках (Дзісна, Сураж, Ляхавічы, Мір), манастырах (Жыровічы, Ануфрыева), вырасталі з магнацкіх сёл і вёсак, часам — сярод лясоў «на сырым карані» (Дзівін, Смаляны, Станькава, Лагішын, Баркулабава),— у гэтым выпадку магнаты вызвалялі мігрантаў на пэўны тэрмін ад падаткаў. Сацыяльны і этнічны склад мястэчкоўцаў быў даволі стракатым, у большасці мястэчак пераважала яўрэйскае насельніцтва. У XVI—XVII стст. на Беларусі налічвалася больш за 300 мястэчак, большасць з іх — у заходняй частцы краіны. Многія карысталіся магдэбургскім правам — правам на самакіраванне. Мястэчка мела цэнт-

ральны гандлёвы пляц, які ажываў у час кірмашоў; вакол яго размяшчаліся храмы, будынкі местачковай управы, пастаялы двор, корчмы, гандлёвыя лаўкі. У са-вецкі час большасць мястэчак страціла сваё значэнне гандлёвых цэнтраў і была пераведзена ў разрад звычай-ных вёсак, меншая частка — атрымала статус гарадоў і гарадскіх пасёлкаў.

Пытанні, заданні:

1. Якімі матывамі кіраваўся чалавек, выбіраючы месца для пасялення?
2. Што такое дысперсная (рассяянная) сістэма рассялення? У якім рэгіёне Беларусі яна была шырока распаўсюджана?
3. Што ўяўляла сабой устаўная вёска?
4. Якія асаблівасці рассялення ўласцівы для Палесся? Характэрныя рысы палескай вёскі?
5. Якія тыпы паселішчаў былі распаўсюджаны ў Беларусі?
6. У чым розніца паміж вёскай і сялом, засценкам і хутарам?
7. Як узнікалі слабоды?
8. Што такое фальварак?
9. Раскажыце пра гісторыю ўзнікнення мястэчак, заняткі і этнасацыяльны склад іх жыхароў.

НАРОДНАЕ ЖЫЛЛЁ

Сядзібны комплекс

Пры вывучэнні традыцыйнай культуры народа мы асаблівую ўвагу звяртаем на народнае жыллё. Менавіта яно данесла да нас праз вякі і эпохі каштоўнейшую інфармацыю аб тым, як жыў чалавек, чым жыў, як арганізоўваў свой паўсядзённы быт, якімі прыладамі і рэчамі карыстаўся, што дазваляе прасачыць вытокі і эвалюцыю яго самабытнай культуры.

У шырокім сэнсе жыллё — гэта не толькі жылыя памяшканні, але і ўся сядзібная забудова, што складаецца з цэлага комплексу жылых, падсобных, гаспадарчых і прамысловых пабудоў, кожная з якіх выконвала свае, уласцівыя ёй функцыі і разам з тым цесна дапасавалася адна да адной, утвараючы гарманічнае цэлае — адзіны жыллёва-бытавы комплекс. Сядзібны комплекс складаўся ўласна з жылля (хата), клеці, свірна, варыўні (стопка), sklepa (пограб), павеці, адрыны для сена, абарога, гумна, сушні, лазні, хлявоў, студні, вядлярні, рамеснай майстэрні і інш. Большасць з гэтых пабудоў вядомы паўсюдна ў Беларусі, некаторыя былі распаўсюджаны ў асобных рэгіёнах, пры гэтым істотныя карэктывы ў іх геаграфію ўносілі тып паселішча і сацыяльны склад жыхароў. Кожная са згаданых сядзібных пабудоў адрознівалася сваімі функцыямі, памерамі, планіроўкай, канструкцыйнымі асаблівасцямі, займаючы пэўнае месца ў сістэме ўсёй забудовы.

Жыллё было асноўнай архітэктурнай часткай сядзібных пабудоў. Усе іншыя памяшканні дапасаваліся да яго з улікам іх функцыянальнай мэтазгоднасці, утвараючы той ці іншы кампазіцыйна-архітэктурны малюнак. Жыллё, як і іншыя сядзібныя памяшканні, будавалася з дрэва. Тым не менш яно прыкметна адрознівалася на тэрыторыі Беларусі канструкцыйнымі асаблівасцямі,

формай стрэх, іх пакрыццём, памерамі, дэкаратыўным аздабленнем, інтэр'ерам, аб чым будзе асобная гутарка.

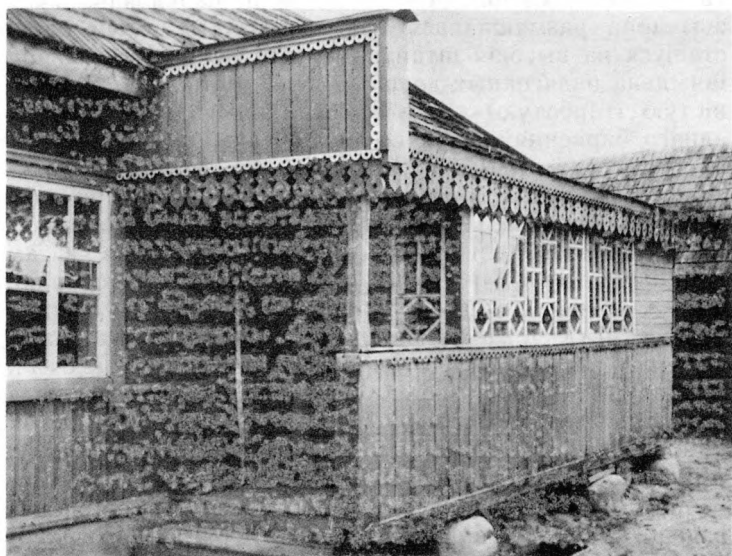
Жыллё характарызавалася той ці іншай планіроўкай, стасункамі з падсобнымі памяшканнямі. Найбольш часта сустракалася двухкамернае жыллё тыпу хата + сенцы. Такая планіроўка вядома са старажытных часоў. Часам у сенцах адгароджвалася невялікая камора (ці кладоўка). Даволі распаўсюджаным было і трохкамернае жыллё тыпу хата + сенцы + клець або хата + сенцы + хата. На поўначы Беларусі і на Палессі часта сустракалася трохкамернае жыллё хата + сенцы + варыўня (стопка). Планіроўка жылога памяшкання нярэдка ўскладнялася вылучэннем святліцы і кухні (хата + хата + сенцы; хата + кухня + сенцы). Часам пры ўваходзе ў сенцы звонку ўладкоўвалася паўадкрытая галерэя — падсені (падчэні) альбо ганак. Такое жыллё часцей сустракалася ў заможнага сялянства, аднадворцаў, дробнай шляхты.

Клець (камора, кладоўка, спіжарня, свіран) служыла для захоўвання збожжа, прадуктаў, бытавых рэчаў, адзення. Сустракалася як у комплексе з жылём (хата + сенцы + клець), так і асобнай пабудовай, якая звычайна размяшчалася насупраць хаты. Зруб клеці ставіўся на высокія штандары, падлогу ўтвараў насціл шчыльна падагнанных дошак. Клець часта мела скляпеністую (гарбатую) столь з цесна прыгнанных адно да аднаго бярвенняў, на якіх ляжаў дах.

У клеці каля сцяны адгароджваліся засекі для збожжа. Побач стаялі бочкі, кадоўбы ці саламяныя карабы з зернем, крупамі, мукой, макам, ільносемем, каноплямі і інш. Тут захоўвалі кубельцы з салам, бачонкі з квасам і іншым пітвом; на бэльках падвешваліся кумпякі, шынкі, каўбасы, кашы з паляндвіцай і іншымі мяснымі прыпасамі. Тут жа стаялі куфар ці кубел з тканінамі, адзеннем, ложка, дзе летам спалі маладыя члены сям'і. Як адзначаў у свой час А. К. Сержпутоўскі, дарослыя маладыя людзі на Мазыршчыне жывуць у клеці, для іх лічыцца непрыстойным спаць у хаце, нават узімку. А клецей у гаспадарцы мясцовага селяніна бывае некалькі — па колькасці жанатых мужчын. Загадзя, напруэдадні вяселля, жаніх і яго бацька рупяцца аб уладкаванні асобнай клеці для будучых маладажонаў. Заўважым, што на Палессі яшчэ ў пачатку XX ст. захоўвалася вялікая трохпакаленная сям'я (бацька з маці, іх жана-

Фрагмент окна.
В. Мاکановічы Рэчыцкага р-на

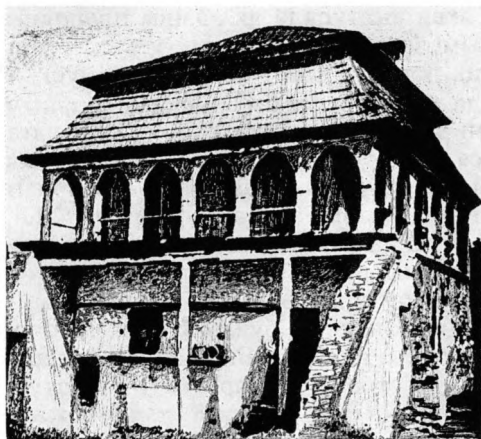
Ганак і веранда.
В. Бароўка Магілёўскага р-на (1967)

тыя сыны і ўнукі), якая выступала як адзіны працоўны калектыў з агульнымі інтарэсамі.

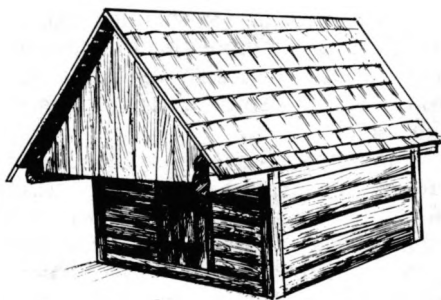
Свіран (паўклець, клець, імбар, шпіхлер, лямус) — пабудова, блізкая да клеці па сваім функцыянальным прызначэнні. Свіран служыў для захавання адборнага збожжа і будаваўся, як правіла, асобна. Небагатыя гаспадаркі абыходзіліся адным памяшканнем — свіранам ці клецю, якія часта фігуруюць як ідэнтычныя паняцці. У больш заможных сялян мы знаходзім адначасова клець (адну або некалькі) і свіран. Апошні прыкметна адрозніваўся ў Беларусі знешняй формай і канструкцыйнымі асаблівасцямі. Як і клець, ён будаваўся на высокіх штандарах ці палях (да 1 м над зямлёй), меў, як і клець, грунтоўна ўладкаваную страху, а нярэдка і гарбатую столь, і шчыльную падлогу з засекамі для збожжа. У Панямонні і Паазер'і нароўні са звычайнымі будавалі і двухпавярховыя свірны-лямусы з галерэяй на ўзроўні другога паверха. Яны былі асабліва характэрны для фальваркаў і засценкаў. Прыкметна вылучаліся сваімі памерамі грамадскія свірны, куды сяляне восенню звозілі ўсёй грамадой частку свайго збожжа «на пажарны выпадак» і маглі атрымаць яго ў канцы зімы ці вясной пры яго нястачы ці для сяўбы.

Варыўня (стопка, ісцепка, прызбіца) — паўназемнае памяшканне, упушчанае на паўметра ў зямлю; служыла для захоўвання гародніны, садавіны, бульбы, малочных прадуктаў. Тут адгароджваліся адсекі, куды ссыпалі буракі, бульбу, моркву, рэпу. Бліжэй да ўвахода размяшчаліся кадушкі і бочкі з квашанай капустай, буракамі, агуркамі, хлебным квасам, сокам, півам, стаялі гладышы з малаком і інш. У сярэдзіне памяшкання размяшчаўся невялікі ачаг-жароўня, куды ўзімку насыпалі гарачае вуголле (ці ставілі ганчарную або металічную пасудзіну з жарам). Варыўня бытвала ў сістэме сядзібных пабудов не паўсюдна ў Беларусі, а пераважна там, дзе блізка да паверхні падыходзілі грунтовыя воды, — на Палессі, у Паазер'і, часткова ў басейне Бярэзіны і Нёмана. На астатняй частцы іх замянялі функцыянальна блізкія да іх скляпы.

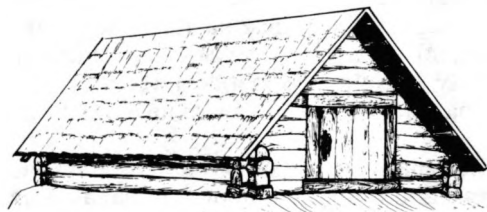
Склеп (пограб, лёх, байрак) — заглыбленае ў зямлю памяшканне тыпу зямлянкі, прызначанае для захавання гародніны, бульбы, напіткаў і інш. Склеп і пограб не заўсёды выяўляюць поўную ідэнтычнасць. Склеп, або лёх, часцей рабіўся ў сістэме жылля (пад сенцамі ці

Свіран-лямус.
В. Страча
Астравецкага р-на

Варыўня (стопка).
В. Раздзялавічы Ганцавіцкага р-на

Склеп (пограб).
В. Гейстуны Ашмянскага р-на, 1982 г.

клеццю) і меў мураваныя, радзей драўляныя сцены. Паграбы рыліся асобна ад жылля, звычайна мелі наземнае збудаванне — паграбню ў выглядзе стрэшкі на сохах або зрубнай пабудовы. На пясчаных схілах прырэчных тэрас, у падножжы дзюнаў і бугроў яны рабіліся без паграбні і мелі бакавы ўваход.

Да паграбоў вельмі блізкія ямы-сховішчы. Іх капалі звычайна воддаль ад сядзібы або ў лесе. Аб іх паведамляў яшчэ ў XVI ст. Гваньіні. «Беларусы, усе маскавіцыяне і літоўцы, — пісаў ён, — жнуць і малоцяць хлеб і захоўваюць яго ў свірнах, некаторыя маюць звычай захоўваць хлеб у выкапаных у глухім лесе падземеллях, старанна выкладзеных знутры карой дрэў (звычайна бяроў). Туды ж беднякі зносяць усе харчы, сала і іншыя жыццёвыя прыпасы, а таксама адзенне і лепшае хатняе начынне, асабліва ў час вайны, для захавання як ад ворагаў, так і сваіх салдат». Частку харчовых прыпасаў і неабходных рэчаў хавалі ў лесе ў дуплах векавых дрэў. Сустрэкаліся і паграбы-сховішчы, што ўладкоўваліся ў тоўстых полых пнях, пакрытых плашкамі і карой, або ў кадаўбах, зарытых у зямлю. Прататыпам паграбоў маглі служыць як звычайныя ямы, так і старажытныя жытлы-зямянкі.

Заслугоўвае ўвагі тая акалічнасць, што ў даследаваных намі вёсках Крупскага і Барысаўскага раёнаў пасля Айчыннай вайны (1941—1945) паралельна з варыўнямі-стопкамі распаўсюдзіліся і паграбы; пад іх прыстасоўваліся зямлянкі, якіх было даволі шмат у гэтым партызанскім краі.

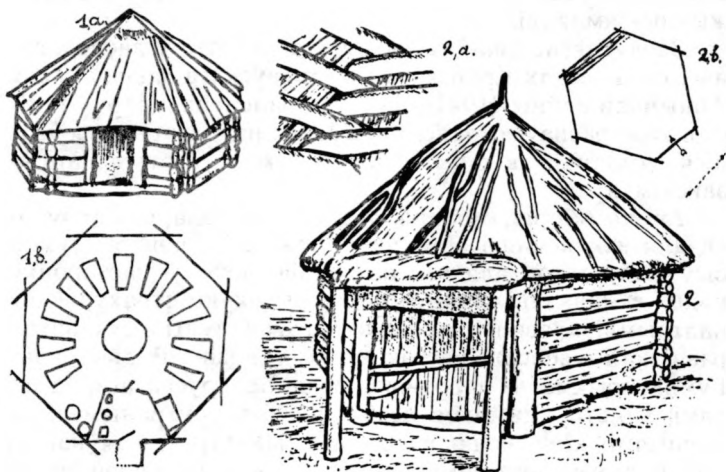
Гумно (клуня, стадола, рыга) — гаспадарчая пабудова для захавання і абмалоту збожжа. У цэнтры гумна быў выбіты ток для малацьбы, па баках — застаронкі, куды складвалі снапы. Мела высокую страху, якая падтрымлівалася на некалькіх сохах (слупы з сукаватай развілкай уверсе), пастаўленых у адзін ці два рады. Гумны прыкметна адрозніваліся на Беларусі сваімі памежамі, канструкцыйнымі асаблівасцямі, унутранымі прапорцыямі, колькасцю варот, формай стрэх, наяўнасцю пры іх паўжылога памяшкання, адрыны і агнявой сушні для збожжа.

Сушня (асець, еўня) была прызначана для сушкі збожжа ў снапах; будавалася непасрэдна ў гумне або побач з ім. Звычайна асець (ці восець) мела два паверхі (ярусы): на ніжнім — размяшчалася печ-каменка, на

Гумно.

В. Масто́к Магілёўскага пав. 1912 г.

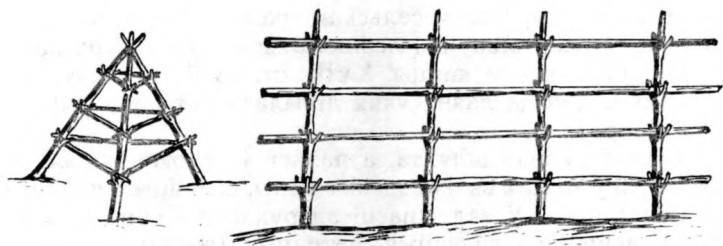

Гумно шасціграннае (круглае).

В. Старае Сяло Столінскага пав. 1927 г.

Азяроды (астроўкі).
В. Трабы Ашмянскага пав.

Астроўкі (па К. Машынскаму)

верхнім — расстаўляліся неабмалочаныя снапы. Еўня (ці ёўня) уяўляла сабой больш простую пабудову тыпу лазні (дарэчы, яна нярэдка і выкарыстоўвалася як лазня).

Хлеб сушылі і ў натуральных умовах, у полі, расставіўшы снапы ў бабкі (кожная бабка налічвала 10 снапоў), а таксама ў спецыяльных рашотчатых прыстасаваннях — азяродах. Зжатае і павязанае ў снапы жыта

закладвалі паміж жэрдак азярода і ў такім стане, правісаючы коласам уніз, снапы, як пісаў у сярэдзіне XIX ст. І. Эрэміч, «вісяць сабе «да запатрабавання» і сушацца, і зерне не баіцца ні мышэй, ні молі, ні сырасці. Кроплі дажджу слізгаюць па калоссях, амаль не дакранаючыся да зерня; для птушак няма ўседу».

Адрына (пуня, сянніца) служыла для захавання сена, саломы, рознага сельскагаспадарчага інвентару, нярэдка — і транспартных сродкаў. Уяўляла сабой прасторнае зрубна-каркаснае памяшканне з шырокімі варотамі. Для захавання сена ўладкоўвалі і **абарогі** (стажарні, балясоўкі), што ўяўлялі сабой рухомую стрэшку на 4 бакавых слупах (яна падымалася ці апускалася ў залежнасці ад колькасці нарыхтаванага тут сена).

Лазня (баня) будавалася на краі сядзібы або выносілася за яе межы да ракі, возера, крыніцы. Па сваіх канструкцыйных асаблівасцях у Беларусі вядомы лазні двух асноўных тыпаў — зрубныя і зямлянкі. Апошнія рабілі ў пясчаных схілах па берагах рэк, яроў, балак, пагоркаў, дзе зручна было іх будаваць. Апрача асноўных функцый лазні выкарыстоўвалі для сушкі льну, які тут жа, пад стрэшчай, мялі, трапалі, вычэсвалі; у лазнях распарвалі і дрэва, з якога апасля гнулі дугі, абады, санныя палазы. Часам сельская грамада будавала адну агульную («кагальную») лазню. Вядомы лекар Хрысціян Генер адзначаў у канцы XVIII ст. вялікую цягу пасожскіх сялян да лазні, якая лічылася тут панацэяй ад усіх хвароб.

Фальварковая шляхта, а пазней і заможныя сяляне ўзводзілі ў межах сваіх сядзіб млыны, сырніцы, вэндлярні (капцільні). У залежнасці ад рухаючай сілы **млыны** падзяляюцца на вадзяныя, ветраныя (ветракі) і механічныя (конныя і валовыя), якія адрозніваліся паміж сабой канструкцыяй. Вадзяныя млыны вядомы з часоў Старажытнай Русі. Яны будаваліся на невялікіх рэках, дзе зручна было рабіць плаціны-запруды, устаўляваючы тут вадзяное кола. Тэрмін іх дзеяння складаў 200—250 дзён у год (перапынкі ў рабоце былі звязаны з суровымі зімовымі ўмовамі і летнім абмяленнем рэк).

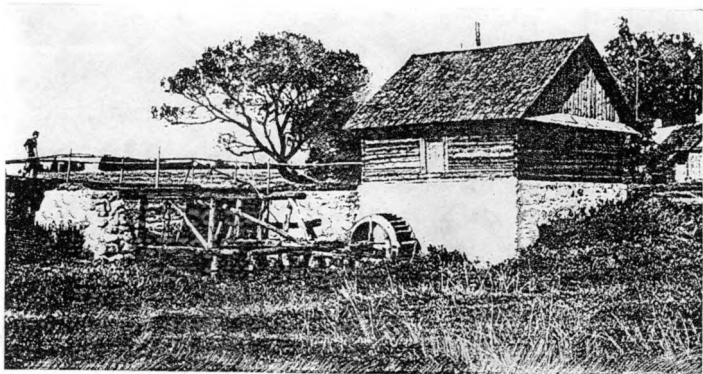
Ветракі асабліва шырока распаўсюдзіліся ў XIX — пачатку XX ст. Напрыклад, толькі ў адной Чырвонабудскай воласці Гомельскага павета ў 1873 г. працавала 30 сялянскіх ветракоў. Па сваёй канструкцыі ветракі падзяляліся на шатровыя (яны мелі вялікія памеры

Адрына-хлеў (1987).
В. Сапелі Глыбоцкага р-на

Абарог.
В. Пятровічы Пастайскага р-на

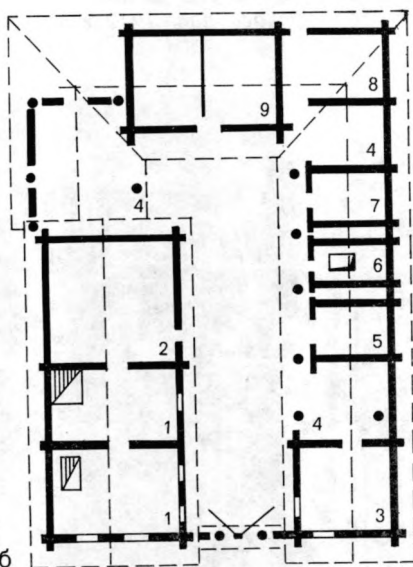
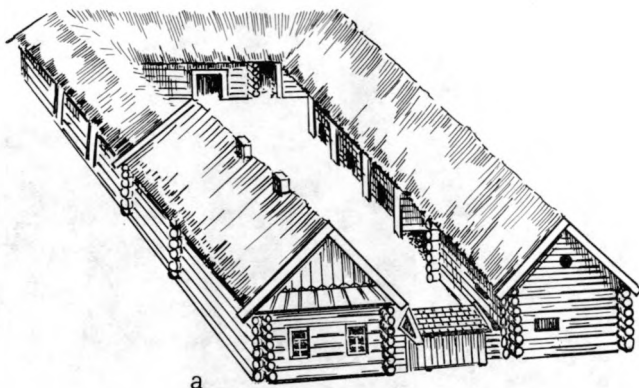
Вадзяны млын.

В. Волма Дзяржынскага р-на

і ў залежнасці ад напрамку ветру паварочваліся толькі верхняй часткай) і казловыя, так званыя казлоўкі невялікіх памераў на асявым слупе, што паварочваліся ўсім корпусам. У Паазер'і казлоўкі мініяцюрных памераў уладкоўваліся на колах; іх можна было перамяшчаць, запрэгшы коней. Многія ж сяляне ўладкоўвалі дома (у хаце, сенцах, клеці) невялічкія млынкі-жорны. У залежнасці ад эканамічных магчымасцей і вытворчай спецыялізацыі ў межах сядзіб будаваліся сталярна-бандарныя майстэрні, парні, кузні, ганчарныя горны, ваўначоскі, гарбарні і інш.

Тыпы сядзібнай забудовы. Разнастайныя пабудовы размяшчаліся на сядзібе ў пэўнай паслядоўнасці і ўзаемазалежнасці, утвараючы той ці іншы кампазіцыйны і архітэктурна-планіровачны малюнак.

На тэрыторыі Беларусі былі распаўсюджаны наступныя асноўныя тыпы дваровай пабудовы: замкнутая (вяночная), аднарадная (пагонная), двух- і трохрадная, Г-падобная (сцяжковая) і свабодная (рассеяная, з незвязанымі пабудовамі). Кожны з гэтых тыпаў меў, акрамя таго, прыватныя ці пераходныя варыянты, што выяўлялі пэўныя лакальныя і сацыяльныя рысы. На поўначы і паўночным усходзе прыкметна пераважала замкнутая сістэма забудовы, што была шырока распаўсюджана і ў суседніх рускіх губернях. Жыллё і гаспадарчыя пабудовы размяшчаліся па перыметры двара. Да жылля

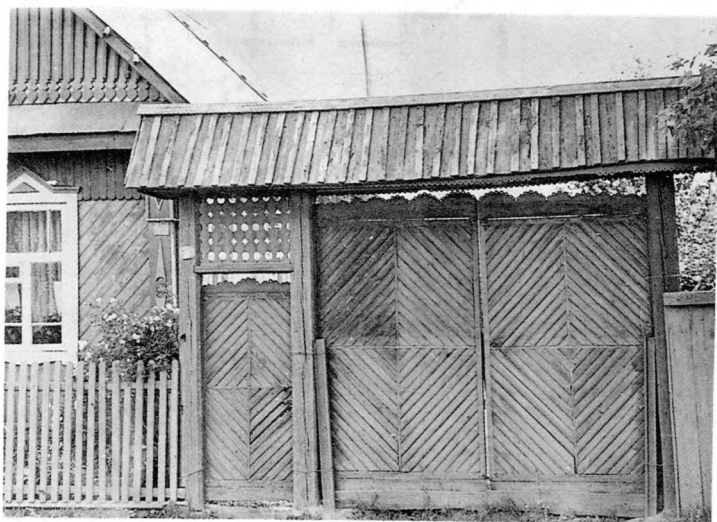
- 1 — хата,
- 2 — сенцы,
- 3 — лазня,
- 4 — павець,
- 5 — клець,
- 6 — пограб,
- 7—9 — хлявы,
- 8 — аdryна.

Замкнуты (вяночны) двор. Падняпроўе
а) агульны выгляд, б) план.

(з боку сенцаў) прымыкалі хлявы, якія ў глыбіні двара заканчваліся аdryнай. Насупраць хаты ставілі клець, да яе стасаваліся павець (для дроў і сельскагаспадарчых прылад), свіран, вазоўня. Нярэдка хлявы для буйной

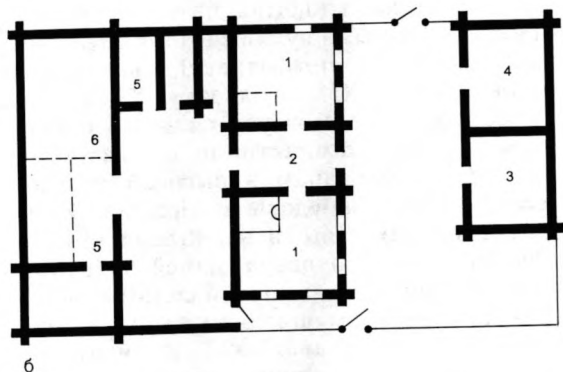

Сялянская сядзіба (замкнуты двор).
В. Масто́к Магілёўскага пав. 1912 г.

Сядзібная брама.

рагатай жывёлы і свіней будавалі па адзін бок двара,
а канюшню і аўчарню — па другі, побач з адрынай —
сянніцай.

Сядзіба з трохраднай забудовай

а) В. Будзічы Докшыцкага р-на (агульны выгляд),

б) В. Азярцы Лепельскага р-на; план:

1 — хата, 2 — сенцы, 3 — варыўня, 4 — павець, 5 — хлявы, 6 — адрына.

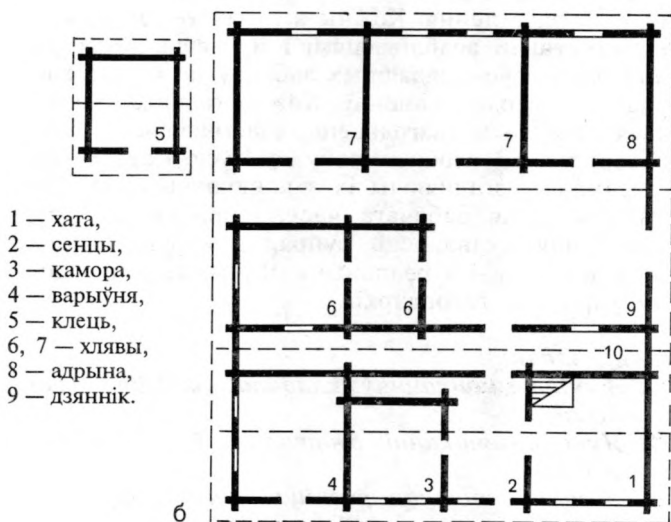
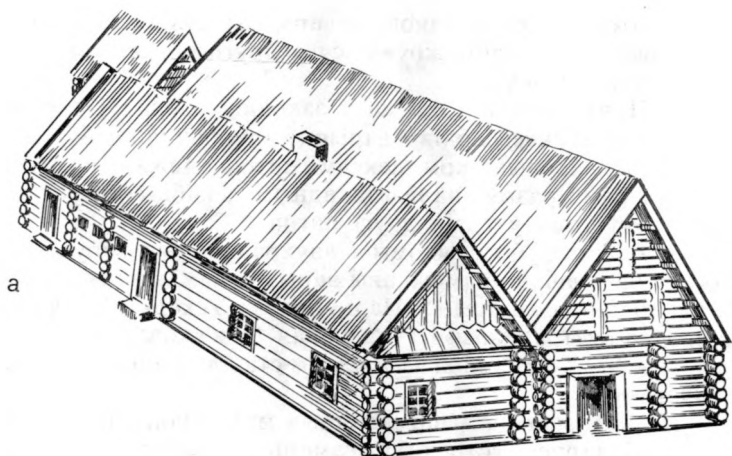
Нярэдка жылы комплекс хата + сенцы + варыўня, што быў распаўсюджаны ў Паўночнай Беларусі, утвараў разам з другімі пабудовамі трохрадную забудову, з'яўляючыся сярэднім звяном, якая падзяляла ўсю дваровую тэрыторыю на дзве часткі — чысты двор, або панадворак, і скотны двор, або дзяннік. На панадворку, як правіла, размяшчаліся клець і павець. Апошняя служыла не толькі складскім месцам (для гаспадарчых прылад, дроў), але і рамеснай майстэрняй. Па другі бок ад жылля размяшчаліся хлявы. Пры гэтым сенцы мелі двое ўваходных дзвярэй: адны — на чысты двор, другія — на дзяннік. Незабудаваную прастору, што заставалася паміж памяшканнямі, па перыметры двара абносілі парканам. Крыху ўбаку ад двара (у межах сядзібы) будавалі гумно, лазню, часам адрыну (пуню).

Замкнутая забудова была цесна звязана з падсечнай сістэмай земляробства, з працэсам гаспадарчага асваення лясных імшараў, з'яўляючыся характэрнай рысай маладворных паселішчаў. Раскіданыя на неабсяжных імшарах сярод лясістых пагоркаў удалечыні ад вялікіх дарог, гэтыя паселішчы, як і кожны асобны двор, паходзілі на маленькія крэпасці, неабходную абарону ад лясных драпежнікаў і ліхадзеяў. Заўважым, што гэты рэгіён, знаходзячыся на міжэтнічным сумежжы, вельмі часта аказваўся на шляху рабаўніцкіх паходаў суседніх дзяржаў, што наклала адбітак на культуру.

Замкнутыя двары з'яўляліся старажытным тыпам забудовы, аб чым, у прыватнасці, сведчаць археалагічныя крыніцы. У XIX — пачатку XX ст. яны былі больш уласцівы для заможных сялян. Апошнія размяшчалі свае пабудовы кампактна па крузе, адгароджваючы іх ад вуліцы парканам з высокай брамай. Такая ж сістэма дваровай забудовы назіралася ў шляхецкіх акаліцах і засценках. Пры гэтым жылыя дамы тут часта размяшчаліся ў глыбіні двара, далей ад вуліцы.

Адным з варыантаў замкнутай сістэмы забудовы быў двор з кампактным размяшчэннем жылых і гаспадарчых памяшканняў, якія будаваліся ў адзіным комплексе. У адным выпадку гаспадарчыя памяшканні будаваліся побач з жыллём пад высокай страхой-паветкай. У другім — хлявы прымыкалі да падоўжанага тыльнага боку жылля, маючы з ім агульную сцяну. Агульным сувязным памяшканнем для іх з'яўляліся сенцы, якія мелі выхад на ўсе чатыры бакі: у хату, варыўню, на двор і ў хлявы. Кампактнае размяшчэнне пабудов уяўляла сабой аптымальны варыянт, які падказала народная практыка ў больш суровых кліматычных умовах. Аналагічная традыцыя ярка выяўлялася ў народным дойлідстве рускай Поўначы і Скандынавіі.

Не менш распаўсюджанай у XIX — першай палове XX ст. была аднарадная (пагонная) сістэма забудовы. Пабудовы ў гэтым выпадку ўтвараюць адзіную аднарадную сувязь: следам за хатай і сенцамі размяшчаліся клець або варыўня, павець, хлявы, адрына. Часам адрына з сенам знаходзілася паміж хлявамі; з аднаго боку ад яе знаходзіліся хлявы для буйной рагатай жывёлы, з другога — для коней і авечак (канюшня і аўчарнік); гэта стварала пэўныя зручнасці пры стойлавым утрыманні і доглядзе жывёлы.

Кампактная забудова (крыты двор). *Паазер'е*
а) агульны выгляд, рэканструкцыя, б) план

У другой палове XIX ст. разам з ростам сацыяльнай дыферэнцыяцыі і абезземленнем часткі сялянства адна-радныя забудовы атрымалі больш шырокае бытаванне. Размешчаныя на даволі вузкіх сядзібных палосках, яны

цясніліся адна каля адной, утвараючы вузкія выцягнутыя двары, што абмяжоўваліся з другога боку сцяною суседняга пагону.

У Панямонні, а таксама ў заходніх раёнах Палесся сустракаўся своеасаблівы варыянт аднараднай забудовы з двума дваровымі комплексамі, што належалі розным гаспадарам і размяшчаліся на адным сядзібным участку, выцягнуўшыся ў адзін доўгі пагон.

У Беларусі быў вядомы і двухрадны тып забудовы, які ўяўляў сабой прамежкавы варыянт паміж замкнутым і аднарадным тыпамі. У Падняпроўі і Усходнім Палессі нярэдка сустракалася і Г-падобная (сцяжковая) забудова; звычайна тут услед за жыллём ставілі клець, адрыну, хлявы.

Як паказваюць этнаграфічныя матэрыялы, на тэрыторыі Беларусі сустракаліся амаль усе асноўныя тыпы сядзібных забудов, што былі ўласцівы шырокай зоне славянскага рассялення. Кожны з гэтых тыпаў адрозніваўся прыватнымі асаблівасцямі і меў свае варыянты. У самой планіроўцы сядзібных забудов не было строга вызначаных, цвёрдых канонаў. Кожны гаспадар улічваў функцыянальную мэтазгоднасць, узаемасувязь і лагічную завершанасць асобных пабудов і ўсяго архітэктурнага ансамбля, узгадняючы іх з канкрэтнымі патрабаваннямі (эканомія рабочага часу, гігіенічнасць, зручнасць пад'езду, ахаванасць, супрацьпажарная бяспека, рэльеф і інш.), як і з рэальнымі магчымасцямі, эканамічным узроўнем гаспадаркі.

Пытанні, заданні:

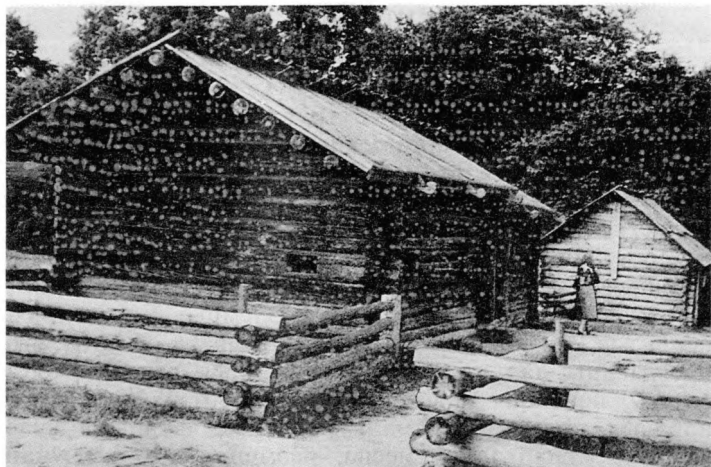
- 1. З якіх памяшканняў складалася сядзібная забудова?*
- 2. Якія памяшканні будаваліся ў комплексе з жыллём?*
- 3. У чым істотная розніца клеці і свірна, варыўні і склепа, асеці і еўні?*
- 4. Якія асноўныя тыпы сядзібнай забудовы былі распаўсюджаны ў Беларусі?*
- 5. Што такое замкнуты (вяночны) двор? Зрабіце некалькі схем-малюнкаў розных тыпаў сядзібнай забудовы.*

Інтэр'ер традыцыйнага жылля

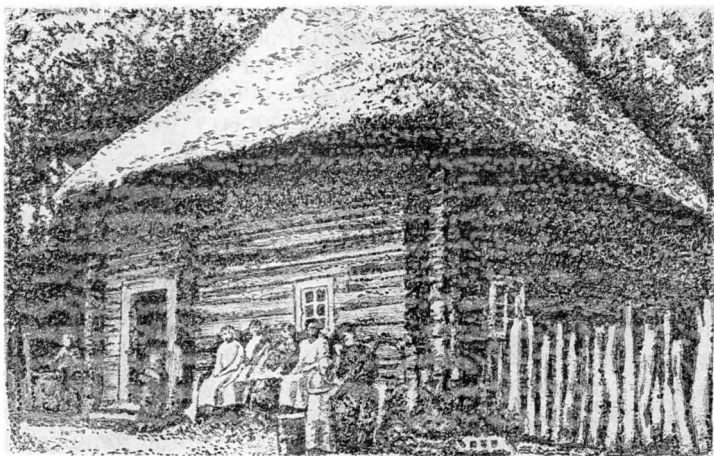
Інтэр'ер жылля — гэта ўнутраная прастора, функцыянальна і эстэтычна арганізаваная. Ён уключае канструкцыю і аб'ёмныя формы ўнутранага памяшкання, яго структуру, узаемныя прапорцыі, мэбліроўку, асвятленне, убранства, мэтазгодную расстаноўку розных прадметаў, што служаць свайго роду сямейным антыкварыятам. Свет бытавых рэчаў, якія выступаюць як натуральныя аб'екты ў разнастайных сувязях і ўзаемных дачыненнях, раскрывае шырокую панараму народнага жыцця, яго паўсядзённы лад і рытм. Разнастайныя рэчы хатняга ўжытку, начынне, падсобны інвентар, мэбля, тканіны, харчовыя прыпасы займалі ў сістэме інтэр'ера сваё звыклае, уласцівае ім месца, размяшчаліся ў пэўнай паслядоўнасці і парадку, утвараючы пэўную функцыянальную і кампазіцыйную ўзаемасувязь.

Інтэр'ер стварае асобы мікраклімат, настрой душы і сведчыць не толькі пра матэрыяльны, але і духоўны лад жыцця, уласцівае кожнаму народу культурнае асяроддзе, народныя звычаі і вераванні. Рэканструкцыя інтэр'ера па археалагічных, пісьмовых, этнаграфічных, іканаграфічных крыніцах мае важнае значэнне пры вывучэнні культуры і паўсядзённага побыту беларусаў са старажытных часоў.

Да 60—70-ых гадоў XIX ст. вясковыя хаты ў большасці сваёй былі яшчэ курнымі. Яны мелі глінабітныя курныя печы без коміна; печ размяшчалася справа, радзей злева каля ўвахода. Калі яе палілі, дым ішоў на хату і выходзіў праз верхнік (вяршок, дымнік, душнік) — адтуліну ў столі ці верхніх вянцах зруба за печкай. Пасля палення верхнік закрываўся накрыўкай ці мяшком з сенам. Частку гарачага вуголля зграбалі ў нішу-ямачку, што знаходзілася збоку каля вусця печы на прыпечку; зверху жар закрывалі слоём попелу, — у такім стане ён не згасаў да наступнай раніцы і выкарыстоўваўся для распальвання печы. Нязгасны вечны агонь хатняга ачага быў сімвалам сямейнага шчасця і дабрабыту. Калі вугалі выпадкова гаслі ў ямачцы, гэта лічылася дурной прыкметай. Старажытнае павер'е не раіла пазычаць агонь у святочныя дні па суседству з хаты ў хату, бо, як лічылася, разам з агнём да суседа

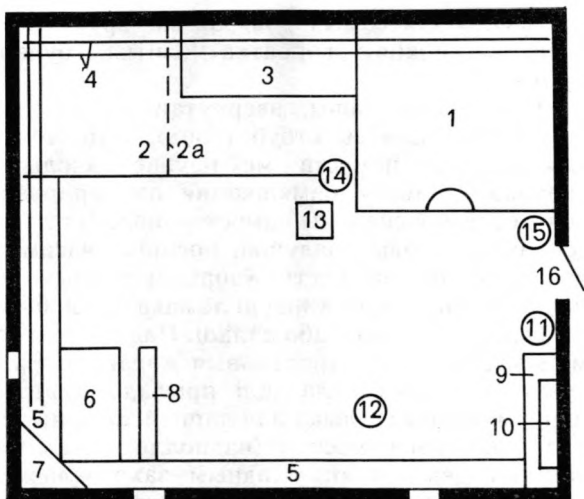

Курная хата.
В. Кашына Нараўлянскага р-на

Курная хата.
Навагрудскі пав. (нач. XX ст.)

магла перайсці і частка дабра і сямейнага шчасця. Агнём даражылі як сямейнай святыняй, што ўвасабляла дух продкаў.

Інтэр'ер курнай хаты (план)

Хата мела высокі парог і нізкія дзверы (у сярэднім 100×145 см), што спрыяла захаванню цяпла ў зімовы час. Дарэчы, у курнай хаце дасягалася максімальная эканомія цяпла, каэфіцыент карыснага дзеяння якога складаў 80—90 %, у той час як у больш позніх хатах, што мелі «белыя» печы з дымаходам, гэты паказчык складаў каля 20—30 %. Дзверы рабіліся з тоўстых колатых дошак і паварочваліся ў драўляных гнёздах — на бегунах. Тры невялікія валакавыя акенцы зачыняліся («завалакваліся») на ноч драўлянай засаўкай. Падлога ўяўляла сабой глінабітны ці земляны ток, на які летам у святочныя дні слалі аер. У вуглу каля печы знаходзіўся качарэжнік (камешнік) — месца, дзе стаялі вілкі для гаршкоў (ухваты), драўляная качарга (кавеня), чапля, памяло, мяцёлка і інш. Над вусцем печы, пад столлю, замацоўвалася жэрдка (перасоўка), на якой сушылі адзенне, тканіну.

Супраць печы каля ўвахода размяшчаўся гаспадарчы кут («бабін кут»), дзе каля дзвярэй стаяла кадушка для вады з конаўкай, далей на лаве — драўляныя вёдры, даёнка, карцы, апалушкі, сальніца, бельчык і інш. Над лавай на сцяне вісела кухонная паліца з посудам, побач — лыжачнік (драўляная планка з гнёздамі для

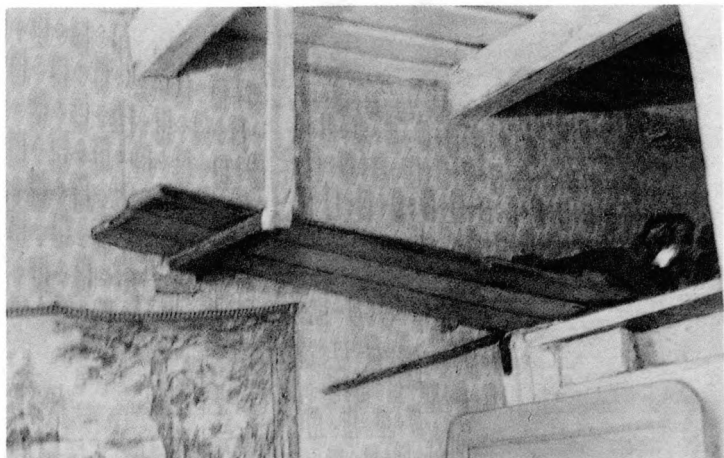
лыжак). Каля самых дзвярэй на круку вісела паўсядзённая верхняя вопратка (світка, бурнос, кажух, курта).

Каля вугла печы, звернутага ўнутр памяшкання, знаходзіўся канёвы стоўб (конь), што служыў апорай для спальнага памоста і меў пэўнае сімволіка-абрадавае значэнне. Частку памяшкання ад тарцовай (кутняй) сцяны займаў спальны памост — пол, тут ляжалі матрац (сяннік), пуховыя падушкі, посцілкі; часам памост падзяляўся на дзве часткі ўзорным тканым дываном, ці полагам. Вышэй, на ўзроўні лежка печы, быў уладкаваны больш вузкі пол, або палаці. Пад столлю ўздоўж сцен мацавалі па дзве паралельныя жэрдкі — грады, на якіх сушылі лучыну, складвалі прылады ткацтва, кудзелі льну, маткі нітак, лыка для лапцей, аўчыны і інш. Месца пад спальным памостам (падполле) часам перагароджвалі на два адсекі: у адным захоўвалася гародніна, у другім — розныя рэчы хатняга ўжытку.

Ніжэй вокнаў уздоўж сцен (амаль па ўсёй даўжыні іх) уладкоўвалі шырокія лавы, якія сходзіліся на покуці. Яны служылі за сто гадоў і былі для беларусаў свайго роду сямейнай рэліквіяй. У час наваселля лавы ўрачыста пераносіліся са старой хаты ў новую. Яны пакідаліся ў старой хаце ў тым выпадку, калі на іх паміраў хтосьці з членаў сям'і. На скрыжаванні лаў, на покуці, ставілі хлебную дзяжу, прыкрытую чыстым ручніком, — сімвал дастатку і дабрабыту.

Покуць (красны кут) — найбольш шаноўнае месца ў хаце, асвечанае ўстойлівай традыцыяй духоўнага жыцця. Яна выконвала важную ролю ў паўсядзённых звычаях і абрадах. На покуці развешвалі абразы, убраныя ўзорнымі ручнікамі (набожнікамі), пучкі асвечаных у царкве жытнёвых каласоў і траў. Нярэдка абразы памяшчалі ў бажніцу, зробленую ў выглядзе драўлянай шафкі. Найбольш устойлівая сувязь у структуры інтэр'ера — размяшчэнне покуці па дыяганалі ад печы. Гэты звычай быў уласцівы ўсім усходнеславянскім народам і адпавядаў народным уяўленням пра структуру сусвету. Покуць сімвалічна атаясамлівалася з усходам і поўднем, у той час як процілеглы кут (дзе стаяла печ) — з захадам і поўначчу.

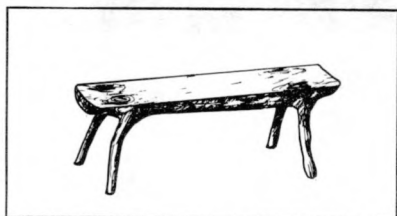
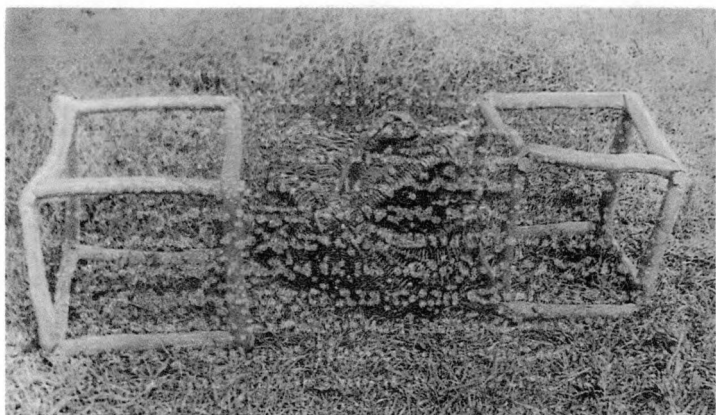
На покуці стаяў засланы абрусам стол, на ім звычайна пакідалі хлеб, прыкрыты ручніком ці абрусам. За абедам у будні дзень абрус здымалі, і ўся сям'я садзілася

Палаці ў доме Злотнік В.
В. Лешня Капыльскага р-на. 1979 г.

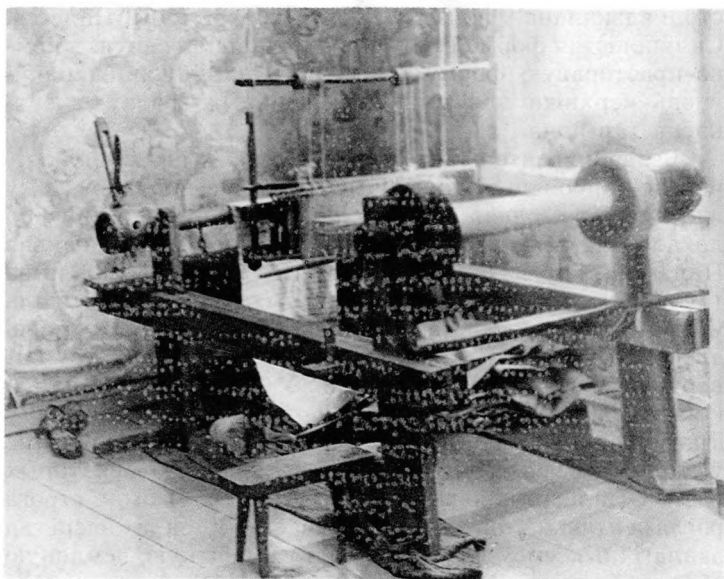
Стол.
В. Старынкi Валожынскага р-на

Архаічная мэбля:
табурэты гнутыя, зэдлік, услон

за стол, займаючы месца ў пэўнай паслядоўнасці: на покуці — гаспадар дома, за ім — па старшынстве іншыя члены сям'і. Сярод мэблі, апрача лаў, палічак, кутняга стала, шырока ўжываліся ўслонь, зэдлікі, архаічныя табурэты (у форме куба), дзіцячыя стойкі, хадунь, уласцівыя той ці іншай мясцовасці формы калысак.

У зімовы час сялянская хата ператваралася ў рамесную майстэрню. Тут у кароткія дні і па вечарах пры святле лучніка ці каганца рабілі ложка і посуд, плялі лапці і розныя ёмістасці, майстравалі прылады, пралі, ткалі, шылі адзенне, вышывалі, вязалі. Па словах аднаго сучасніка, «увесь жаночы пол, колькі-небудзь здольны трымаць у руках верацяно, з ранку і да позняй ночы верціць і круціць ім ад Піліпавых загавін да вясковага Міколя». Для кутняй сцяны ці бліжэй да парога, паміж покуццю і «бабіным кутом», ставілі кросны для ткацтва.

Кросны.
В. Маканавічы Рэчыцкага пав.

Курная хата ў больш раннім варыянце характарыза-валася слабай функцыянальнай размежаванасцю ўнутранай прасторы, дамінаваннем стацыянарных прадметаў, якія выконвалі функцыі мэблі, — нары для адпачынку, лавы, паліцы, нерухома замацаваны ў вуглу стол, зарытая насупраць печы калода, дзе шчапалі лучыну і інш. Такая хата мела высокую скляпеністую (гарбатую) столь і архаічную глінабітную ці каменную печ або нават адкрыты ачаг — вогнішча, над якім шырокім вусцем звешвалася труба (дымнік, каптур, кузуб). У традыцыйных клецях захавалася да нашых часоў старажытная канструкцыя скляпеністай столі, якая паказвае аналогію са старажытным жыллём. Хаты са скляпеністымі столямі яшчэ сустракаліся ў XIX ст. на Палессі.

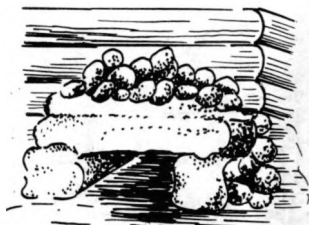
Пераходнай формай ад скляпеністай столі да гарызантальнай варта лічыць столь, што рабілася на апорных трох-чатырох бэльках, пакладзеных уздоўж хаты, — сярэднія на ўзровень вышэй крайніх. Канструкцыя такой

столі адзначана ў пачатку XX ст. на тэрыторыі Палесся. Складзеністая форма столі вызначала адпаведную аб'ёмна-прасторавую форму ўнутранага памяшкання, наяўнасць верхніка для дыму, прысценных градаў, адсутнасць гарышча.

Вышэйпададзены інтэр'ер у агульных рысах адлюстроўвае найбольш тыповыя рысы, уласцівыя беларускаму жыллю, што, аднак, не вычэрпвае яго разнастайнасці, лакальных, этнаграфічных асаблівасцей. Так, уласцівая Панямонню і Заходняму Палесся тэхніка дойлідства (будаўніцтва з брусаў і так званых дыляў) дазваляла ў большай ступені выяўляць дэкаратыўныя магчымасці дрэва; звычайна сцены хат знутры мелі гладкую паверхню з выразнай тэкстурай. У Паўночна-Усходняй і часткова ў Цэнтральнай Беларусі верхнік для дыму і рэгулявання цяпла ў хаце (яшчэ — душнік) рабіўся не ў столі, а ў верхніх вянцах зруба каля печы. У некаторых раёнах Палесся колькасць вокнаў (да трох) была строга рэгламентавана народным звычаем. У залежнасці ад экалагічных умоў падлогу рабілі глінабітную, земляную або драўляную. Апошняя часцей за ўсё сустракалася ў паўночных раёнах Беларусі і на Палессі. У балоцістых ці затапляемых паводкай мясцінах (дзе жыллё нярэдка будавалі на палях) драўляная падлога была абавязковым элементам.

Некаторыя рэгіянальныя асаблівасці назіраліся і ў канструкцыі курных печаў. У Заходнім Палессі былі вядомы курныя печы, што выходзілі вусцем у сенцы. Сюды выносіўся і пячны інвентар, адпаведны посуд і начынне; тут уладкоўваўся гаспадарчы куток. Дым з печы ішоў у сенцы. У даным выпадку мы маем архаічны варыянт «чыстай» хаты з курнай печчу. Такое ўладкаванне печы ў сістэме інтэр'ера не ўсюды лічылася практычным, бо ўзімку шмат цяпла трацілася дарэмна і ў такой хаце было халаднавата.

У Панямонні раней, чым у іншых рэгіёнах, глінабітныя печы былі заменены на цагляныя. У паўночна-ўсходняй частцы Беларусі ў канцы XVIII — першай палове XIX ст. разам з глінабітнымі эпизадычна сустракаліся яшчэ печы-каменкі. Пераходнай формай да «белых» былі паўкурныя печы, гарызантальны дымаход якіх выходзіў у сенцы, пасля палення вусце дымахода (з боку сенцаў) шчыльна затыкалася драўлянай цуркай ці скруткам тканіны.

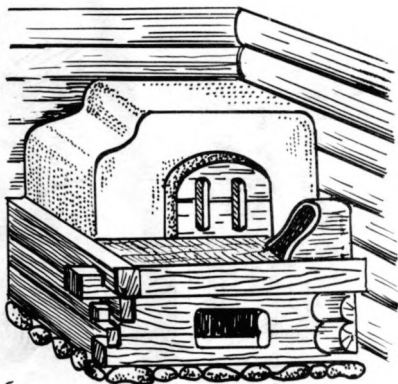

а

Курныя печы:

а) каменка

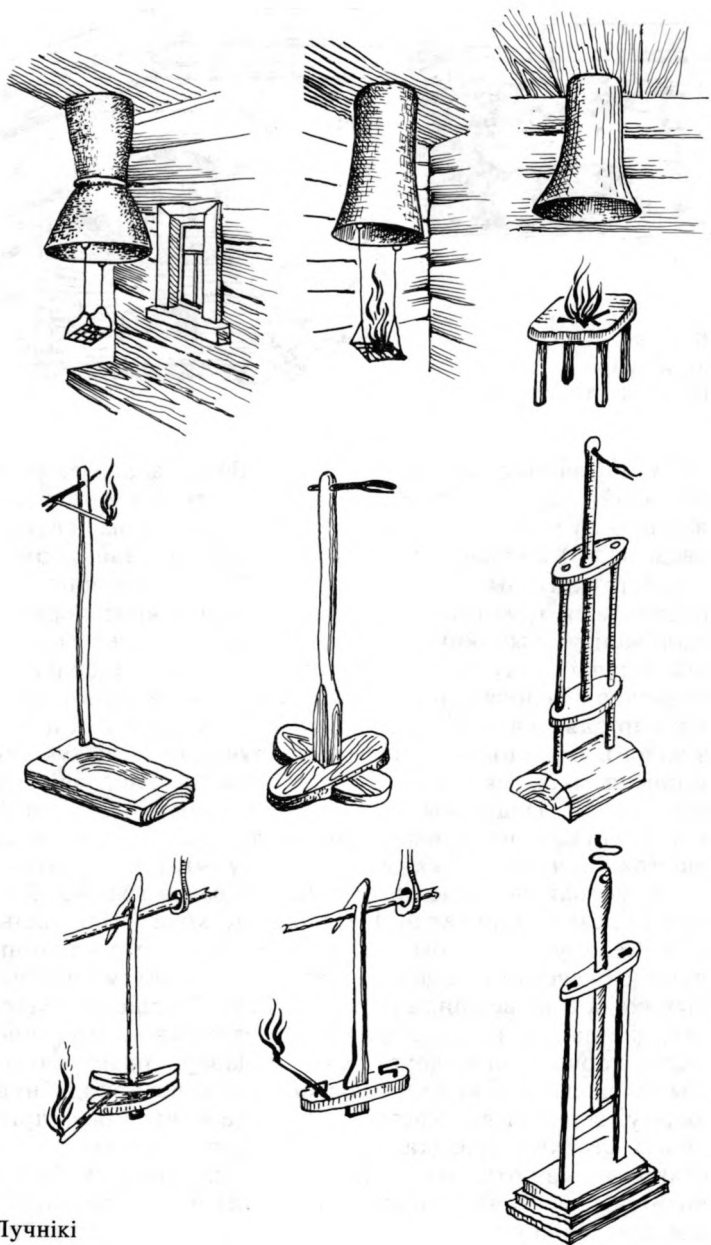
б) глінабітная

б

У доўгія зімовыя вечары сялянскія хаты асвятляліся лучынай, якую замацоўвалі ў спецыяльным прыстасаванні — лучніку. Лучнікі (лучынік, стаячок, светац, дзед, паніч) адрозніваліся паміж сабой знешняй формай і канструкцыйнымі асаблівасцямі. Яны падзяляліся на пераносныя (рухомыя) і стацыянарныя. Сярод першых вылучаліся звычайны (стаячок, паніч) і падвесны лучнік. Стаячок уяўляў сабой стойку з крыжападобнай ці суцэльнай асновай, на верхнім канцы яе замацоўваўся клямар для лучыны (пад якую ставілі карытца ці цэбар з вадой). Функцыянальна больш зручнымі былі лучнікі, вышыня якіх, як і становішча лучыны, рэгулявалася перасоўкай. Падвесны лучнік уяўляў звычайна кароткі кій з крукам на адным канцы (якім ён чапляўся за шасток каля печы) і клямарам для лучыны — на другім.

Адметнай своеасаблівасцю адрозніваўся традыцыйны спосаб асвятлення хат на Палессі і часткова ў Цэнтральнай Беларусі, дзе быў распаўсюджаны стацыянарны лучнік — светац (свецеч, пасвет). Ён складаўся з трубы дымахода і падвешанай пад ёй жалезнай рашоткі (залеза), дзе палілі асмол. Найбольш практычным быў смалісты корчык, што доўга гарэў і даваў яркае святло. Дымаход светаца меў унізе расшыраную лейкападобную форму, верхняя яго частка выходзіла вонкі праз гарышча і страху. Нярэдка пад дымаходам падвешвалі ці ставілі на рашотку плошку з салам (каганец). У больш архаічных светацах (аб якіх паведамлялі нам старэйшыя жыхары Клічаўскага р-на) жалезная рашотка адсутніча-

Лучнікі

ла, а корчык ці трэскі палілі на ўладкаваным пад вусцем дымахода ўслончыку, абмазаным слоём гліны, ці на плоскім камені. Тут адначасова маглі і падаграваць вячэру. Стацыянарныя лучнікі былі генетычна звязаны са старажытным ачагом (агнішчам, ці вогнішчам). Ва Усходнім Палессі такія спосабы асвятлення ўжываліся яшчэ ў пачатку XX ст. Знікнуўшы, яны часткова зноў вярталіся ў сельскі побыт у час Айчыннай вайны. Да нядаўняга часу ў старых палескіх хатах можна было ўбачыць у столі насупраць печы залатаныя адтуліны, куды раней выходзіў дымаход светача.

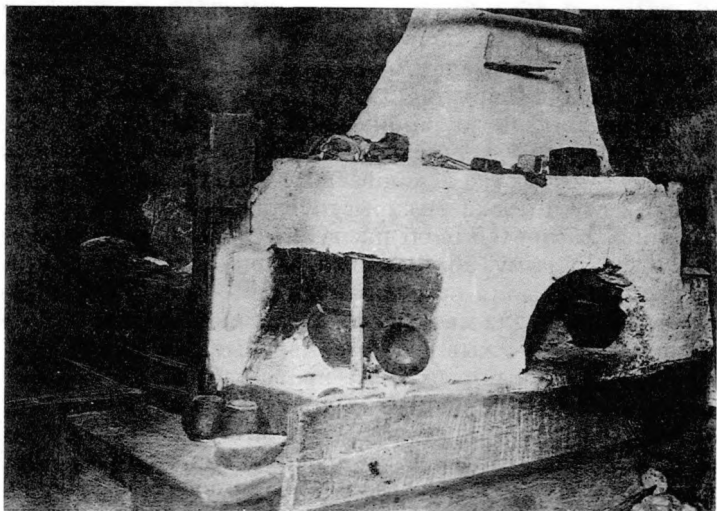
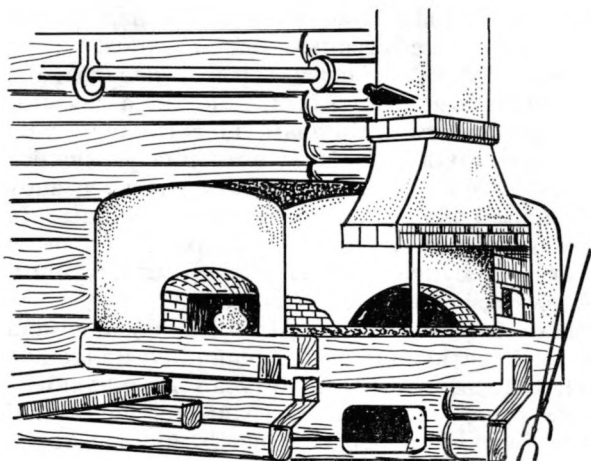
Са светачам быў звязаны абрад «Жаніцьба коміна (або светача)». У летнюю пару (звычайна ад Вялікадня і да верасня), калі светлавы дзень быў доўгім, у лучніках і светачах не было патрэбы. Іх урачыста запальвалі толькі дзесьці ў сярэдзіне верасня (на Сымона). З гэтай нагоды комін-дымаход бялілі, абвівалі хмелем і ручнікамі, пасыпалі збожжам ці семем, прыгаворвалі малітвы («Надзялі госпадзі здароўечкам») і запальвалі сухую лучыну ці асмол. Калі агонь гарэў весела, жвава — гэта лічылася добрай прыкметай. У гэтую ноч моладзь гуляла ды весялілася да раніцы.

Асвятленне ў шляхецкіх маёнтках, як і арганізацыя інтэр'ера, мела свае асаблівасці. У якасці асвятляльных сродкаў тут шырока выкарыстоўваліся васковыя свечкі, каганцы, каміны. Даволі распаўсюджанымі былі і печы галандскага тыпу, абліцаваныя ўзорнай кафляй. Вокны шляхецкага жылля мелі большыя памеры — у 6—10 зашклёных шыб, для мастацкага аздаблення вокнаў і ўнутраных дзвярэй ужываліся і каляровыя вітражы.

Пасля адмены прыгоннага права адбываліся якасныя змены ў народным побыце і культуры, што не магло не адбіцца і на арганізацыі сялянскага жылля. Курныя печы паўсюдна замяняліся на «чыстыя», ці «белыя», з дымаходам, нярэдка яны мелі збоку, на краю прыпечка, камінак, што замяняў сабой светач: тут па вечарах палілі асмол ці лучыну. У канцы XIX ст. у сялянскім жыллі ўсё часцей з'яўляліся цагляныя печы.

Павялічыліся памеры вокнаў, што мелі зашклёныя шыбы. Падлога масцілася цёсам ці дошкамі (незалежна ад характару мясцовых грунтоў), часам рабілі падлогу на адной палавіне хаты — ад покуці да печы, а прастора каля ўвахода (дзе размяшчаўся «бабін кут») мела глінабітны ток. Гарбатая столь саступіла месца сучаснай.

Печ белая

Печ з камінкам.

В. Капланцы Ігуменскага пав. 1904 г.

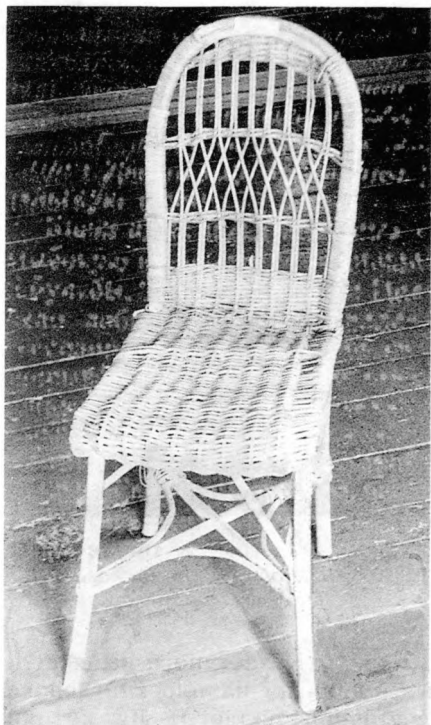
Прыкметна мянялася і мэбляроўка сялянскіх хат. Замест спальных нар (пола і палацяў) ці паралельна з імі сталі выкарыстоўваць драўляныя ложка. У шырокі ўжытак пачалі ўваходзіць канапы, крэслы, больш сучас-

Куток святлицы.
В. Лобча Столінскага р-на

ныя сталы, табурэты, услоны, якія паступова выцяснялі нерухомыя лавы, сталы, услончыкі на плоскай аснове (больш зручныя для земляной падлогі). Для кутняй сцяны стаўлялі куфар для адзення, які замяняў сабой традыцыйны кубел; куфры ў розных мясцовасцях і сацыяльных групах насельніцтва выяўлялі шмат прыватных асаблівасцей у аб'ёмных формах, прыкладных дэталях і дэкаратыўным аздабленні. Прыкметнай разнастайнасцю адрозніваліся дзіцячыя калыскі, шафкі, стулы, бытавы інвентар. Істотную ролю ў мастацкім афармленні інтэр'ера жылля адыгрывалі прадметы ўзорнага ткацтва — поцілкі, дываны, абрусы, ручнікі, што адлюстроўвалі багатую самабытную творчасць мясцовых майстроў.

Сцены хат нярэдка счэсвалі (склютавалі) знутры, што давала магчымасць больш поўна выявіць натуральную фактуру дрэва і яго дэкаратыўныя ўласцівасці. У асобных раёнах (Падляшша, Пасожжа) іх бялілі; часам бялілі толькі столь і верхнюю частку сцен, а асноўная плошча захоўвала свой натуральны выгляд; эстэтычнае і практычнае спалучаліся тут у розных

Стул плецены.
В. Шалціны
Міёрскага р-на

варыянтах. У Падняпроўі і Паазер'і хаты, як і раней, будавалі з круглых бяровенняў, якія на стыках пазоў замазвалі знутры глінай або тынкавалі па ўсёй плошчы.

Мэбліроўка і размяшчэнне разнастайных бытавых рэчаў у хаце ў многім залежалі ад памераў і структуры жылля і яго сувязі з падсобнымі памяшканнямі — сенцамі, клеццю, варыўнёй. У трохкамерным жыллі тыпу хата + хата + сенцы, хата + кухня + сенцы печ і гаспадарчы кут (разам з кухонным посудам і адпаведным інвентаром) адчлянялі ад параднага памяшкання (святліцы), дзе заставаліся традыцыйная покуць, шафа, куфар з чыстым адзеннем і бялізнай, стаялі ложка, крэслы, услоны.

Уяўленні аб аднастайнасці, аднароднасці беларускага традыцыйнага жылля, што нярэдка сустракаліся раней у нашай літаратуры, такім чынам, не адпавядаюць сапраўднасці. Яны былі звязаны як з недахопам ведаў,

так і з палітызацыяй этналагічнай навукі. Нягледзячы на агульныя рысы (размяшчэнне варыстай печы ў бліжнім вуглу каля ўвахода, покуці — у далёнім вуглу па дыяганалі ад печы, наяўнасць прысценных лаў, спальнага пола, палацей і інш.), інтэр'ер народнага жылля выяўляў на тэрыторыі Беларусі багатую разнастайнасць, што адлюстроўвала мясцовыя вытворчыя і мастацкія традыцыі, сацыяльную неаднароднасць грамадства, індывідуальныя памкненні і густы.

Пытанні, заданні:

1. Чаму чалавек надае асобую ўвагу арганізацыі інтэр'ера ў сваім жыллі?
2. Што ўяўляла сабой традыцыйная курная хата? Якія асноўныя структурныя часткі вылучаліся ў ёй?
3. Дзе размяшчаўся красны кут, як ён афармляўся і якое сімволіка-абрадавае значэнне выконваў?
4. Раскажыце пра спосабы асвятлення хаты.
5. Што такое «Жаніцьба коміна»?
6. Якую ролю адыгрываў агонь хатняга ачага ў звычаях і павер'ях беларусаў?
7. Якія істотныя змены ў інтэр'еры народнага жылля адбыліся ў другой палове XIX ст.?

Народнае дойлідства.

Звычаі і абрады

Як адзначалася, амаль усе пабудовы ў беларускай вёсцы рабіліся з дрэва. Драўлянае дойлідства беларусаў мае глыбокія і трывалыя традыцыі, якія фарміраваліся ва ўласцівым Беларусі экалагічным і гісторыка-культурным асяроддзі. Увасобіўшы ў сабе шматвяковы вытворчы вопыт, яно выпрацавала свае стылявыя напямкі, найбольш аптымальныя прыёмы і спосабы будаўніцтва з улікам функцыянальнага прызначэння памяшканняў, іх узаемадапасавання ў агульным ансамблі, а таксама адносін да акаляючага асяроддзя і наяўных рэальных магчымасцей.

Драўлянае дойлідства было адным з самых распаўсюджаных і прыярытэтных рамёстваў у Беларусі са стара-

жытных часоў. Яшчэ ў пачатку XX ст. на палескіх кірмашах можна было купіць усе «запчасткі» і сабраць з іх цэлую хату. Тут прадаваліся ў розніцу брусy, кроквы для стрэх, вушакі для асады дзвярэй і вокнаў, дошкі, дахавыя матэрыялы (гонта, дранка), дзверы, аконныя рамы і інш. Мноства будаўнічых матэрыялаў па Дняпры, Прыпяці, Нёмане, Заходняй Дзвіне вывозілася за межы Беларусі.

Асноўная парода, што часцей за ўсё ўжывалася ў будаўніцтве, — хвоя, ці сасна. З іншых парод істотнае значэнне мелі елка і дуб. З дубу рабілі аснову фундамента (штандары, палі), ніжні вянок зруба (падруба), прамежжавыя шулы сцен, апорныя слупы-сохі ў гумнах, паветцах, паграбах, а таксама асобныя элементы жылля — парог, вушакі, падаконнікі і інш. Трываласць і даўгавечнасць дубовай драўніны павышалі попыт на будаўнічы матэрыял з яе, разам з тым цвёрдасць і масіўнасць патрабавалі больш намаганняў пры яе апрацоўцы. Жыллё, цалкам пабудаванае з дубу, сустракалася ва Усходнім Палессі.

Асіна ў народных светаўяўленнях і міфалагічных сюжэтах лічылася дрэвам нядобрым і надзялялася магічнымі засцерагальнымі функцыямі: забіць асінавы кол у магілу нябожчыка-чарадзея, каб яго дух па начах не палохаў пракожых, або ў след нядобрага чалавека-злыдня, каб той ніколі не вярнуўся сюды, — гэтыя павер'і захоўваліся ў народным асяроддзі яшчэ ў пачатку XX ст. Паводле старажытнага павер'я, не раілася будаваць хаты і хлявы з асіны, выключэнне рабілася для гумен і адрын, дзе захоўвалася салома, сена. Аднак, як паказваюць этнаграфічныя матэрыялы канца XIX — пачатку XX ст., гэты звычай ужо не вытрымліваўся. Асіна і вольха шырока выкарыстоўваліся на Палессі як у гаспадарчых, так і ў жылых пабудовах. Відавочна, практычныя меркаванні і цвярозы разлік выступалі тут на першы план, разбураючы больш раннія формы вераўяўленняў.

Цяслярскае (дойлідскае) рамяство спалучала ў сабе мноства тэхнічных прыёмаў — счэсванне, струганне, расколванне, распілоўку, выдзёўбванне, свідраванне, вымярэнне, дакладнае валоданне якімі і іх вар'іраванне ў канкрэтнай рабоце вызначалі не толькі індывідуальнае майстэрства, але і агульны ўзровень, мясцовы стыль і нават школу народнага дойлідства. *Асноўныя інстру-*

менты, якія прымяняліся пры гэтым,— розныя віды сякер, што былі прыстасаваны для тых ці іншых работ, у прыватнасці сякера цяслярская (звычайная), калун (служыў для расколу кароткіх бяровён на плахі), шклюд (меў шырокае лязо, заточанае з аднаго боку, і служыў для счэсвання бяровенняў).

Цяслярская піла, вядомая па археалагічных знаходках яшчэ ў XIV ст., асабліва шырока распаўсюдзілася ў вытворчай практыцы ў другой палове XIX ст. Паралельна з ёй у гэты час усё часцей ужывалася і падоўжная піла, што служыла для распілоўкі бяровенняў на дошкі і брусы. Распілоўка дошак нярэдка вылучалася ў самастойны промысел, калі пільшчыкі хадзілі па вёсках, прапануючы свае паслугі. Разам з тым у маёнтках ужо ў XVIII ст. працавалі лесапільні (тартакі).

У той час як народнае дойлідства абыходзілася без адзінага жалезнага цвіка, асобае значэнне набывалі такія інструменты, як долата і свердзел, з дапамогай якіх трывала мацаваліся асобныя элементы і будаўнічыя канструкцыі. Сярод іншых інструментаў упамянём старажытныя цясло, струг і розныя вымяральныя прыборы (ватэрпас, шнур, драка, цыкуль і інш.). Нягледзячы на адноснае падабенства гэтых інструментаў у беларусаў і суседніх народаў, іх выкарыстанне ў канкрэтнай рабоце, працоўныя навыкі, будаўнічыя канструкцыі, дэкор, дапасаванне да мясцовых ландшафтаў выяўлялі тут шмат прыватных асаблівасцей.

На тэрыторыі Беларусі здаўна былі вядомы дзве асноўныя **будаўнічыя канструкцыі** — слупавая і зрубная, якія мелі шэраг тыпалагічных варыянтаў і пераходных форм і часта спалучаліся ў адной і той жа пабудове. У больш архайчным варыянце сцены слупавых пабудоў уяўлялі сабой каркас з жэрдак, які заплятаўся гнуткімі галінамі івы, уцяпляўся саломай, трыснягом, чаротам. Часам плецены каркас абмазвалі глінай. Звычайна такая канструкцыя ўжывалася ў будаўніцтве гаспадарчых і падсобных памяшканняў: павеці, адрыны, хлява, сенцаў.

Зрубная канструкцыя ўяўляе сабой зруб з круглых ці брусковых бяровенняў, злучаных паміж сабой у просты (з астаткам) або гладкі (чысты) вугал. Гэтая канструкцыя асабліва шырока ўжывалася ў жыллі, клецях, свірнях, а таксама ў культавых пабудовах.

Пераходным варыянтам ад каркасна-слупавой да

зрубнай тэхнікі драўлянага дойдства з'яўлялася зрубна-слупавая канструкцыя, якую яшчэ называюць закладной, ці «ў закідку». Слупы ў выглядзе прамежкавых шулаў былі неабходным элементам доўгіх сцен зруба. Амаль на ўсёй тэрыторыі Беларусі шульную канструкцыю выкарыстоўвалі ў будаўніцтве гумен, хлявоў, сенцаў. Яна шырока бытвала ў сярэдняй паласе Расіі і на Украіне.

Зруб хаты ніжнім, больш тоўстым, звычайна дубовым, вянцом (падруба) ставілі на падрыхтаваную пляцоўку. Часта пад яго падкладвалі папярочныя дубовыя бярвёны — лігары або закопвалі па вуглах дубовыя калоды — штандары. На Палессі на нізкіх пойменных участках жыллё і падсобныя пабудовы (свірны, клеці, сырнікі і інш.) нярэдка ставілі на палях. У Панямонні, як і ў Падзвінні, у зоне канечна-марэнных град ужо ў другой палове XIX ст. нярэдка сустракаўся каменны фундамент — падмурак. Аснову зруба ў большасці абкопвалі па перыметры зямлёй, утвараючы прызбу.

У спосабах завяршэння жылля можна вылучыць некалькі канструкцыйных рашэнняў, цесна звязаных з апорнай асновай і формай страхі. На тэрыторыі Беларусі вядомы дзве старажытныя канструкцыі стрэх — зрубная і каркасная, якія былі распаўсюджаны на вялікай тэрыторыі славянскага рассялення. Зрубная канструкцыя страхі, у сваю чаргу, падзяляецца на два раней упамянутыя варыянты — двухсхільную закатавую (на сволakah, на лемях, на гадунах) і пірамідальную, ці стажковую («чубам», «гаршком»). Больш распаўсюджанай была закатавая страха, уласцівая як жылым, так і гаспадарчым пабудовам. Яна мела зрубны шчыт (закот, франтон), што складаўся з паступова ўкарочаных кверху бёрнаў, на якія клаліся падоўжныя бярвенні-сволакі, утвараючы апорную аснову страхі. Нярэдка сволакі ўшчыльную падганяліся адзін да аднаго, утвараючы пукатую (скляпеністую, «гарбатую») столь, паверх якой уладкоўвалася страха.

Канструкцыйнай асновай пірамідальнай, ці стажковай, страхі з'яўляліся паступова ўкарочаныя бярвенні, якія клалі адно на адно ў высечаныя гнёзды з прамежкамі ў 20—40 см усё бліжэй да цэнтра, утвараючы пірамідальнае завяршэнне. У сялянскіх пабудовах, асабліва ў гумнах, такая канструкцыя сустракалася яшчэ ў пачатку XX ст. на тэрыторыі Палесся.

Даволі распаўсюджанымі ў беларускім народным дойлідстве былі і каркасныя дахавыя канструкцыі. Сярод іх вылучаюць тры асноўныя варыянты: сошную, паўсошную (дзядковую) і кроквенную. Сошная, або слупавая, канструкцыя з'яўлялася найбольш старажытнай і даўжэй за ўсё захоўвалася ў гаспадарчых пабудовах тыпу гумнаў і адрын.

Будаўніцтва жылля ў народнай традыцыі было абстаўлена разнастайнымі звычаямі, абрадамі, абярэгамі, якія адзначалі яго важныя ідэйна значымыя этапы: выбар месца для жылля, нарыхтоўку і першасную апрацоўку драўніны, закладку фундамента, узвядзенне страхі, улазіны, або былі звязаны з выбарам будаўнічых матэрыялаў, рэгламентацыяй колькасці вокнаў, іх арыентацыяй, размяшчэннем печы, покуці і інш.

Асобая ўвага надавалася *выбару месца* для жылля. Пры выбары месца гаспадар кіраваўся як чыста рацыянальнымі меркаваннямі (зручнасць камунікацый, характар грунту, акаляючы ландшафт, формы ўласнасці, суседства і т. п.), так і старажытнымі ўяўленнямі, асвечанымі шматвяковай фальклорнай традыцыяй, якая аказвалася, на здзіўленне, вельмі жыццяздольнай. Звычай не дазваляў будаваць хату на скрыжаванні дарог і на закінутых шляхах; народнае павер'е звязвала апошнія з «чортавымі шляхамі», дзе па начах блукаюць злыдні. Непрымальным для жылля лічылася і тое месца, дзе раней стаяла лазня (у міфалагічных сюжэтах яна часта фігуруе як прыстанак ведзьмаў). Праклятым называлася тое месца, на якім адбылося забойства ці былі калісьці знойдзены чалавечыя косці.

Гаспадар прыдзірліва і скрупулёзна выбіраў месца, якое несла на сабе пэўны сімволіка-ідэйны сэнс і было звязана асацыятыўна з вобразамі дабрабыту і шчасця. Перавага аддавалася раней абжытым, выпрабаваным мясцінам, дзе ўжо калісьці стаяла хата, у якой мірна і бестурботна працякала жыццё яе гаспадароў. Шчаслівым лічылася тое месца, якое аблюбоўвала сабе для адпачынку рагатая жывёла. Менавіта свойская жывёла разглядалася ў славянскай міфалогіі як сімвал хатняга дабрабыту.

У Паўночнай Беларусі ў якасці сімвала дабрабыту фігуруюць наогул усе жывыя істоты; там, дзе яны пасяляюцца, месца не можа быць праклятым. У гэтай сувязі назіралі за паводзінамі насякомых, у прыватнасці

мурашак, якія былі свайго роду «лакмусавай паперкай». У папярэдне аблюбованае месца для жылля на ноч ставілі пасудзіну з мёдам; калі да ранку сюды запаўзалі мурашкі, месца лічылася прыдатным для жылля. На Віцебшчыне быў вядомы і спосаб варажбы на камянях: селянін браў невялікія камяні з чатырох палёў (ці зямельных палос), клаў іх запазуху або нёс на галаве пад шапкай на аблюбованае месца, дзе складаў па вуглах мяркуемай будоўлі; калі тры дні апасля камяні заставаліся ляжаць на ранейшым месцы, выбар лічыўся ўдалым.

У Панямонні ў якасці рытуальных прадметаў часцей за ўсё выкарыстоўвалі хлеб. Селянін, паклаўшы ніжні вянец, пакідаў на ноч па вуглах кавалачкі хлеба; калі хлеб да раніцы знікаў, месца лічылася ненадзейным і вянцы перамяшчалі на другое месца. Пры выбары месца для жылля звярталіся таксама і да мясцовых варажбітак. Гэтыя пошукі «запаветнага кутка» для жылля адлюстроўвалі старажытныя (анімістычныя) светаўяўленні і традыцыйны лад мыслення з уласцівай яму ідэалагізацыяй рэалій акаляючага асяроддзя, усялякі збег акалічнасцей лічыўся невыпадковым і разглядаўся як боскі промысел. Тут былі ўвасоблены і адносіны чалавека да сваёй зямлі, да роднага кута, вызначанага вышэйшым лёсам, і да самога сябе як неад'емнай часткі прыроды, з якой ён павінен жыць у поўнай згодзе і гармоніі.

Даволі істотнымі ў народным дойлідстве былі **выбар і нарыхтоўка будаўнічага матэрыялу**, які павінен адпавядаць не толькі утылітарна-практычным, але і сімвалічна-рытуальным функцыям. Лес нарыхтоўвалі ў зімовы перыяд, калі раслінныя сокі адыходзілі ў корань. Пры гэтым выбіралі дрэвы, з якіх ніколі не дабывалі смалу-жывіцу. Нарыхтаваны ўзімку будаўнічы матэрыял хутчэй падсыхаў, а галоўнае, меў больш стойкую і трывалую драўніну: пабудаваная з яго хата магла служыць 100—150 год. Старажытны звычай раіў сячы лес на зыходзе зімы ці нават ранняй вясной, сімвалічна звязваючы гэта з абуджэннем жыцця. Звярталі ўвагу і на лунны каляндар: найбольш спрыяльнай парой для нарыхтоўкі лесу лічылася поўня. Даволі разгалінаваная сістэма павер'яў і прыкмет забараняла сячы лес у першую квадру — на маладзік; лічылася, што такое дрэва точыць шашаль.

Забаранялася выкарыстоўваць у будаўніцтве дрэвы, паваленыя бурай,— вываратні: па павер'і, злыдні могуць пасяліцца і ў новую хату, і яна рана ці позна будзе разбурана стыхіяй. Не дазвалялася таксама будаваць хаты і хлявы з сухастою, бо «сухоты» нездарок могуць перайсці на іх жыхароў. Сухое дрэва як антытэза жывому, злёнаму вызначала і характар асацыятыўна-вобразнага мыслення і ў звычайным уяўленні звязвалася з хваробай і смерцю. Разам з тым народнае павер'е дазваляла выкарыстанне сухіх дрэў на будаўніцтва свірнаў, сенавалаў, гумен, лічылася, што такіх пабудоў пазбягаюць мышы, а збожжа і сена тут больш гарантавана ад вільгаці.

Па тых жа матывах дазвалялася ўжываць для амбараў і гумен «піруновыя» дрэвы (у якія трапляла маланка), што забараняліся ў будаўніцтве хат і хлявоў. Для хлявоў раілася секчы дрэвы, што раслі побач з мурашнікам: па старажытным павер'і, у такіх памяшканнях добра пладзілася скаціна. Рашуча забаранялася выкарыстоўваць у будаўніцтве «святых» дрэвы, якія раслі ў святых гаях, на могілках, каля царквы. Ахарактарызаваныя звычаі і павер'і, што папярэднічалі будаўніцтву, не былі вузкімі, лакальнымі з'явамі; маючы старажытную прыроду, яны ў большасці былі ўласцівы і суседнім славянскім народам.

Пачатак будаўніцтва прымяркоўвалі да пэўнай календарнай даты, што мела асобае сімвалічнае значэнне — канец вялікага посту, маладзіковая фаза месяца, бабіна лета і інш. Найбольш спрыяльнымі днямі для пачатку будаўніцтва лічыліся аўторак і чацвер; панядзелак, а ў некаторых раёнах і сераду адносілі да «цяжкіх» дзён.

Асобы рытуальны сэнс надаваўся закладцы першага **вянца (закладзіны)**. Ва ўсходнім вуглу першага вянца-падрубывысякалі невялічкае паглыбленне, у якое клалі адну-дзе манеты; часам побач з манетамі ставілі «святую» ваду і сыпалі жменьку збожжа або клалі кавалачак хлеба. Збожжа ў абрадавай семантыцы выконвала функцыю пладаноснасці і ў якасці рытуальнага (ахвярнага) матэрыялу вядома ў многіх еўрапейскіх народаў. У Паўночнай Беларусі пры закладзінах на ўсе чатыры вуглы клалі ладан — «святоную зёлку» або хвойныя галінкі, якія выконвалі функцыі абярэгаў ад маланкі («Піруны праследуюць нячысцікаў, а тыя пазбягаюць асвечаных

прадметаў»). На Палессі ў якасці рытуальных атрыбутаў выкарыстоўвалі хлеб, соль і мёд (у сотах); іх клалі таксама па вуглах распачатай будоўлі. У сярэдзіне XIX ст. тут яшчэ былі вядомы рэшткі язычніцкіх ахвяраванняў, калі на месцы закладзенай хаты, звычайна там, дзе павінна стаяць печ, закопвалі галаву пеўня.

У першы дзень будаўніцтва цесляры рубілі толькі першы вянец, а часам яшчэ ўстанаўлівалі на ім дзвярныя вушакі, пасля чаго ў сярэдзіну распачатага зруба ставілі стол і ўрачыста адзначалі закладзіны. Гэты звычай быў вядомы на ўсёй Беларусі. Сялянская хата мела часцей няцотную колькасць вянцаў.

Узвядзенне страхі ў народнай традыцыі расцэньвалася як асобны этап з уласцівымі яму рытуальнымі нормамі. Пасля ўстаноўкі асновы каркаса — крокваў (або ключоў) уверсе іх, на бліжэйшай ад вуліцы пары, замацоўвалі букет галінак ядлоўцу, і гаспадар адзначаў гэтую падзею, запрашаючы цесляроў і талакоўцаў «на кветку». Калі страхы была гатова, селянін перакідваў праз хату свяцонае яйка і закопваў яго на месцы падзення; гэты рытуальны момант расцэньваўся як абярэг ад няшчасных выпадкаў і стыхійных бедстваў. Самы верх страхі пакідалі на тыдзень-другі недакрытым («каб з хаты выйшаў «нячысты дух»).

Хата лічылася закончанай, калі ў ёй была зроблена печ. Печ выступала як сімвал цяпла і ўтульнасці, яна атаясамлівалася з сямейным ачагом. Каб печ давала лепшае цяпло, яе, па павер'і, трэба было класці (збіваць) у поўню; выпаленая першы раз, яна павінна спачатку даць прытулак і сваё цяпло чужому чалавеку, старцу ўбогаму. Такі рытуал «задобрывання» печы захоўваўся на Палессі яшчэ ў пачатку XX ст. Аналагічны рытуал з некаторымі варыяцыямі сустракаўся раней амаль на ўсёй Беларусі, у Падзвінні, напрыклад, у канцы XIX ст. замест выпадковых людзей (старцаў, багамольцаў, вандроўнікаў) новую печ маглі абжыць знаёмыя, суседзі, а часам дастаткова было на ёй пагрэцца першы раз кошцы ці сабаку.

Наваселле (улазіны, уваходзіны) у народнай традыцыі расцэньвалася як вялікае сямейнае свята, што па сваім значэнні набліжалася да вясялля. Напярэдадні запрашалі святара, які акрапляў новую хату свяцонай вадой, бласлаўляў яе жыхароў. Нярэдка візіт святара прымяркоўвалі да якой-небудзь святочнай даты, у гэтым

выпадку яе асвятчэнне маглі адкладваць пасля навасел-
ля. Наваселле імкнуліся справіць у поўню: поўны ме-
сяц — поўны дастатак, поўныя засека хлеба. На ноч
перад засяленнем у хату пускалі пеўня ці кошку, якія
нібыта павінны прыняць на сябе магчымае зло. Па
паводзінах гэтых істот меркавалі пра будучае шчасце
і мір у доме. Па язычніцкіх павер'ях славян, певень сваім
спевам адпужваў нячыстую сілу і служыў абярэгам.

Цырымонія пераходу ў новую хату са старой завяр-
шала сабой складаны цыкл будаўнічых абрадаў. Асобая
ўвага звярталася на пераемнасць лепшых традыцый
старога дома, што выяўлялася ў адносінах да наяўных
рэчаў хатняга ўжытку: кожная з іх займала ў іерархіі
духоўных (рытуальных) каштоўнасцей пэўнае месца.
Пераход у новую хату адносілі на другую палову дня ці
на вечар. Са старой хаты бралі агонь з ачага (гаршчок
з вуголлямі) і цырымонна неслі яго ў новую хату. Гэты
рытуал у канцы XIX ст. шырока бытаваў на Палессі,
а ў больш ранні час быў вядомы амаль на ўсёй Беларусі.
Са старой хаты ў новую пры запаленай свечцы пераносі-
лі абразы.

У ліку першых прадметаў, якія пераносілі ў новы
дом, вельмі часта ўпамінаюць дзяжу. Функцыянальнае
прызначэнне дзяжы, звязанай з культам хлеба, абумові-
ла яе асобую ролю сярод хатняга начыння. Дзяжу
з цестам урачыста ставілі ў красны кут. У ліку іншых
прадметаў, што выконвалі пры наваселлі пэўнае ры-
туальнае значэнне ў розных раёнах, фігуруюць качарга,
вілкі, хлебная лапата. Своеасаблівы звычай уваходзін
быў зафіксаваны ў Падзвінні. Перш чым увайсці ў но-
вую хату, туды кідалі клубок нітак; трымаючыся за
нітку, гаспадары няспешна ўваходзілі ў свае новыя
«ўладанні» па старшынстве. Часам гаспадар, зайшоўшы
ў хату першым, падаваў адтуль пояс і «зацягваў»
астатніх членаў сям'і. Уся адзначаная разгалінаваная
сістэма звычайў і павер'яў уваходзіла сваімі каранямі
ў глыбокую старажытнасць, адлюстроўваючы ўстойлі-
васць славянскіх язычніцкіх культаў, якія ў вывучаемы
час лепш за ўсё захаваліся ва ўмовах Палесся.

Пытанні, заданні:

1. Чым вызначалася важная роля драўлянага дой-
лідства ў жыцці беларусаў?

2. Назавіце асноўныя цясларскія інструменты. Якія з іх найбольш старажытныя?
3. Якія будаўнічыя канструкцыі бытавалі на Беларусі?
4. Чым адрозніваюцца зрубная і каркасная стрэхі?
5. Якія павер'і і абярэгі існавалі ў народнай традыцыі пры выбары месца для жылля?
6. Чым кіраваліся народныя дойліды, выбіраючы будаўнічыя матэрыялы?
7. Якія ідэйныя (абрадавыя) фазы вылучаліся пры будаўніцтве жылля?
8. Што такое ўлазіны? Раскажыце пра рытуалы, што суправаджалі гэтае свята.

НАРОДНАЯ ГАСПАДАРКА

Беларускія словы «гаспадарка», «гаспадарыць» адлюстроўваюць высокі сэнс гэтых паняццяў, што адэкватны рускім «управлять», «господствовать» (адсюль і рус. «господа», «господин»). З імі звязаны і сэнс мноства прыказак і прымавак: «Гаспадар на сваім агародзе — раўня ваяводзе», «Гаспадарку весці — не лапці плесці», «Якія мы гаспадары, такія нашы і двары» і інш.

Гаспадарка — аснова народнай жыццядзейнасці. Кожны народ з цягам часу, у працэсе гістарычнай практыкі, выпрацоўвае свой стыль, свой гаспадарчабытавы ўклад з уласцівымі яму гаспадарчай спецыялізацыяй, вытворчымі заняткамі, працоўнымі навыкамі, прыладамі працы, ведамі, культурнымі традыцыямі. Аснову гаспадарчай дзейнасці ў беларусаў, як і суседніх славянскіх народаў, з даўніх часоў складала земляробства, якое арганічна спалучалася з развядзеннем свойскай жывёлы і разнастайнымі промысламі.

Земляробства

Земляробства ў Беларусі вядома з часоў неаліту (3 тыс. гадоў да н. э.), аб чым сведчаць знаходкі архайчных каменных і рогавых матыг, крэмневых сярпоў, каменных зерняцёрак. У пластах эпохі бронзы (канец III — пачатак I тысячагоддзя да н. э.) былі выяўлены рэшткі культурных раслін — пшаніцы, ільну, проса. Да жалезнага веку (I тысячагоддзе да н.э.) адносяцца шматлікія знаходкі гароху, вікі, палявых (конскіх) бабоў. Да гэтага часу адносіцца і першае старажытнае рала, выяўленае ў тарфяніках каля вёскі Капланавічы Клецкага раёна. Яно фіксуе важны этап эвалюцыі — пераход ад матыжнага земляробства да ворыўнага і сведчыць аб выкарыстанні цяглавых жывёл — быкоў і коней.

Структура земляробства. Суадносіны пасеваў розных культур, іх роля ў народнай гаспадарцы жыхароў нашага краю мала мяняліся на працягу многіх стагоддзяў. Асноўныя пасяўныя плошчы займалі збожжавыя культуры — пшаніца, жыта, авёс, ячмень, проса, грэчка, гарох, у агародах вырошчвалі капусту, моркву, рэпу, буракі, агуркі, цыбулю, часнок, мак, кмін; важнае значэнне мелі і старажытныя тэхнічныя культуры — лён і каноплі.

Пшаніца — старажытнейшая культура, шырока распаўсюджаная на ўсіх кантынентах. Радзімай яе з'яўляюцца стэпавыя раёны Паўднёва-Заходняй Азіі (Месапатамія, Сірыя, Палесціна), дзе яна вырошчвалася больш за 10 тыс. гадоў таму. З пшаніцы беларусы гатавалі разнастайныя кулінарныя вырабы і стравы — белы хлеб (пірог), святочны каравай, праснакі, пернікі, крэндзелі, бліны, аладкі, кашы, макароны, малочныя заціркі і шмат іншага. У старажытнасці (да XI ст.) пшаніца займала першае месца сярод збожжавых культур, уступіўшы яго пасля азімаму жыту.

Жыта да VIII—IX стст. наогул у нас не высаджалася. Аднак у той час яно было шырока вядома як дзікае пустазелле, што спадарожнічала пасевам пшаніцы і стварала яму сур'ёзную канкурэнцыю. Жыта прыйшло да нас з Курдзістана і Каўказа (праз тэрыторыю Украіны). Стаўшы асноўнай збожжавай культурай, яно на працягу XII—XIX стст. займала каля палавіны ўсіх пасяўных плошчаў. З жытнай мукі гатавалі каларыйны, багаты вітамінамі хлеб, бліны, саладуху і разнастайныя мучныя стравы. Жытная салома шырока выкарыстоўвалася для пакрыцця стрэх сядзібных пабудов і ў вытворчасці розных вырабаў.

Авёс на працягу шэрага стагоддзяў устойліва займаў другое месца (услед за жытам), складаючы ў XIX ст. каля 25—29 % усіх пасяўных плошчаў. Як і жыта, ён быў калісцы пустазеллем, аднак людзі рана ацанілі яго кармавыя якасці. Добра вядомы традыцыйныя стравы з аўса — талакно, кісель, печыва; неачышчаны авёс шырока выкарыстоўваўся як фуражная культура (для коней).

Ячмень, як і пшаніца, адносіцца да самых старажытных культурных раслін, што вырошчваліся ў Месапатаміі і Егіпце 7—8 тыс. гадоў таму. З яго не толькі выпякалі хлеб, але і рабілі солад, гатавалі піва, што было

вядома каля 3—4 тыс. гадоў да н. э. Ячмень не баіцца халадоў, таму трывала прыжыўся і ў паўночных раёнах. Ён шырока выкарыстоўваўся не толькі для прыгатавання розных страў (кашы, хлебныя вырабы, пітво), але і на корм птушцы і свойскай жывёле (што «ня грэбавала» ячнай саломай і мякінай).

Проса, радзімай якога з'яўляецца Кітай, непатрабавальна да клімату і лёгка пераносіць засуху, таму яго часта высаджвалі на лясных лядах, кідаючы насенне ў попел. Даволі распаўсюджанай да нядаўняга часу ў нас была і такая культура, як грэчка, багатая бялкамі і вітамінамі, добры меданос, што даваў магчымасць атрымаць пчалярам шчодрую ўзятку душыстага мёду.

З XVIII ст. у Беларусі пачала распаўсюджвацца культура бульбы, што прыйшла да нас з Чылі і Перу праз Іспанію і Германію (у Іспаніі яна з'явілася ў 1565 г.). На працягу цэлага стагоддзя яна вельмі марудна ўваходзіла ў сельскагаспадарчую практыку, прычынай чаго быў не толькі гаркаваты прысмак, але і адносіны царквы, якая падтрымлівала забавоны пра яе як «чортаў яблык», што ў свой час спакусіў Адама і Еву. Аднак ужо ў канцы XIX ст. бульба заняла трывалыя пазіцыі ў сельскай гаспадарцы, стаўшы «другім хлебам» для беларускага селяніна.

Амаль у той жа час (XVIII—XIX стст.) распаўсюдзіліся і такія паўднёваамерыканскія культуры, як фасоль, сланечнік, кукуруза. Апошняя доўгі час вырошчвалася як агародная культура і толькі ў апошнія дзесяцігоддзі стала адыгрываць прыкметную ролю ў палявых севазваротах. Выхадцамі з Паўднёваамерыканскага кантынента з'яўляюцца гарбузы, памідоры, а таксама табака. З канца XIX ст. важнае месца ў севазваротах набылі кармавыя травы, у прыватнасці канюшына і цімафееўка.

Беларусам здаўна былі вядомы і фруктовыя дрэвы — яблыні, грушы, слівы, а таксама пладова-ягадныя — парэчкі, маліна, ажына, агрэст, шыпшына і інш. Звычайна іх разводзілі каля дому, на краю сядзібы. Дагледжаныя сады ў дзесяткі і сотні пладовых дрэў былі часцей за ўсё ў шляхецкіх маёнтках, фальварках, засценках.

Спецыялізацыя на тых ці іншых культурах у многім залежала ад глебава-кліматычных умоў, мясцовых аграрных традыцый, сацыяльнай катэгорыі гаспадарак (сялянская, дробнаўласніцкая, панская, мяшчанская і інш.). Так, на лёсавых раўнінах Цэнтральнай Беларусі

вялікія плошчы пасеваў, побач з жытам, займала пшаніца, на паўночным усходзе (Падзвінне) — пасевы льну, ячменю, у Падняпроўі — канпель, аўса, на лядах Палесся — проса, грэчкі.

Ураджайнасць тых ці іншых культур залежала не толькі ад глебава-кліматычных умоў, але і ад аграрных ведаў, спосабаў апрацоўкі зямлі, догляду пасеваў, сістэмы земляробства. У Беларусі былі шырока вядомы некалькі асноўных сістэм земляробства: падсечна-агнавая (падсечная, лядная), абложная (лясная аблога, ялавіна), трохполле, шматполле. Кожная з іх, у сваю чаргу, мела прыватныя варыянты і мясцовыя асаблівасці, што было звязана з размеркаваннем пасяўных плошчаў, паслядоўным чаргаваннем пасеваў розных культур, тэхналогіяй апрацоўкі глебы, цыкламі эксплуатацыі зямлі, угнойваннем палёў.

Найбольш старажытная падсечная сістэма земляробства сустракалася яшчэ ў XIX ст. у некаторых раёнах Беларусі, часцей за ўсё — на Палессі. Раскіданасць ворыўных участкаў сярод лясоў і балот, удалечыні ад паселішчаў ускладняла іх апрацоўку. Менавіта гэта і вызначала шырокае бытаванне ў земляробстве падсекі і лясной аблогі, якія захоўваліся тут да XX ст. Як паведамлялі мясцовыя карэспандэнты ў адказ на анкету РГТ, на Палессі, асабліва ва ўсходняй частцы, сяляне нярэдка распрацоўвалі лясныя ўчасткі, або навіну. Звычайна лес высакалі восенню, калі заканчваліся палявыя работы. Вялікія дрэвы ссякалі на некаторай вышыні ад кораня, тонкія дрэвы і кустарнікі карчавалі. На наступны год вясной або летам падсохлыя паваленыя дрэвы і галлё сцягвалі ў кучы і спальвалі, попелам падкормлівалі зямлю, глебу апрацоўвалі сахой і сукаваткай (смыкам), побліз пнёў рыхлілі матыкай, а потым засявалі просам, грэчкай, ячменем. Праз год падгніўшыя пні (ад вялікіх дрэў) карчавалі і ляды засявалі жытам. Пасля збору ўраджаю полю давалі адпачыць на працягу 4—5 гадоў. За гэты перыяд тут зноў пачынала ўздымацца лясная флора, аднак яна не стварала значных перашкод пры апрацоўцы: карняявая сістэма маладых бярозак і асін не паспявала глыбока ўсталявацца ў пясчаную глебу і лёгка падразалася вострымі нарогамі палескай сахі. На ўзараным полі высаівалі звычайна азімае жыта.

Такім чынам, падсека на Палессі спалучалася з лясной аблогай (ялавінай). Звяртае ўвагу «засцерагальны»

рэжым апрацоўкі поля: палескі селянін выкарыстоўваў навіну толькі на працягу двух гадоў, а потым даваў ёй адпачыць, што садзейнічала хуткаму ўзнаўленню структуры пясчаных і супясчаных глеб, папярэджвала ветравую эрозію. На суглінках вызваленыя з-пад лесу ўчасткі засявалі некалькі год запар, чаргуючы пасевы жыта і аўса (або проса ці грэчкі), затым, пасля іх абяссочвання, пакідалі на 5—8 гадоў «на міласць прыроды». Нярэдка на такіх лядах першапачаткова ўладкоўвалі кашары — агароджаны ўчастак, куды заганялі на ноч, а часам і ў поўдзень, статак жывёлы (гаўяды). Пасля шчодрага ўгнайвання гэты ўчастак аралі і засявалі збожжам яравых ці азімых і такім чынам уключалі яго ў лясную аблогу.

Пры абложнай сістэме ўся ворыўная зямля падзялялася на 4—6 палёў, два з іх засявалі азімымі і яравымі, астатнія адпачывалі на працягу некалькіх гадоў.

Найбольш заселенай і асвоенай пад земляробства была сярэдняя паласа Беларусі, у прыватнасці лёсавыя раўніны Панямоння, Цэнтральнай Беларусі (Слуцка-Нясвіжская раўніна) і левабярэжжа Дняпра. У сярэдзіне XIX ст. ворыўныя землі ў Панямонні складалі палову ўсіх сельскагаспадарчых угоддзяў. У сістэме севазваротаў манапольна панавала трохполле. Тут уся ворыўная зямля дзялілася на тры полі (палеткі): адно з іх засявалася азімым жытам, другое — яравымі (авёс, пшаніца, ячмень, грэчка, проса), трэцяе — адпачывала пад парам. На наступны год папар засявалі азімымі, а поле, што раней было пад азімымі, засявалі яравымі, а яровае пакідалі пад парам. Угнайвалі толькі агароды і частку азімага поля. У панскіх маёнтках побач з трохполлем сустракалася чатырохполле з пасевамі кармавых траў.

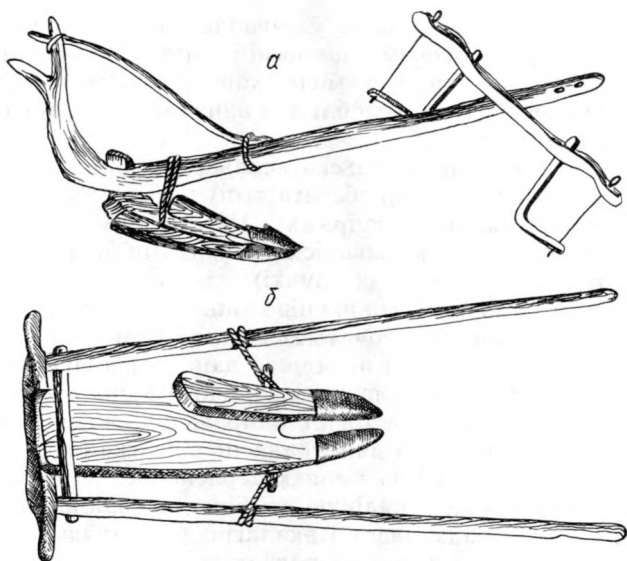
Мясцовыя жыхары збіралі параўнаўча высокі ўраджай збожжа, па афіцыйных паказчыках, у пачатку XIX ст. ён складаў сам-пяць — сам-сем, гэта значыць, што сабраны ўраджай у 5—7 разоў перавышаў семянное (пасеянае) збожжа. У канцы XIX ст. чысты збор зерня (за вылікам насення) у Лідскім, Ашмянскім, Слуцкім паветах складаў каля 15 пудоў на душу насельніцтва. Шмат хлеба збывалася на рынку, шмат ішло на экспарт у краіны Заходняй Еўропы.

Менш спрыяльнымі для земляробства былі экалагічныя ўмовы ў паўночнай частцы Беларусі. Дзярновападзолістыя, часта завалуненыя глебы, мноства марэн-

ных узвышшаў і азёр, кароткі вегетацыйны перыяд (175—180 дзён) звужалі магчымасці хлебаробства ў гэтым рэгіёне. Свайго хлеба ў некаторых раёнах правабярэжнага Падзвіння не хапала. У гаспадарцы тут важную ролю адыгрываў лён, па пасевах якога Падзвінне прыкметна пераўзыходзіла іншыя беларускія рэгіёны. Лён прадавалі на мясцовых рынках, везлі ў Рыгу і іншыя балтыйскія порты, адкуль за прададзены тавар прывозілі соль і заморскія тавары. У сувязі са зніжэннем урадлівасці ворыўных зямель ад частых пасеваў ільну значныя плошчы пакідалі пад аблогу. Вызваленыя ад лесу ўчасткі (ляды) выкарыстоўваліся на працягу трох гадоў без угнаенняў, затым на працягу пяці гадоў — з угнаеннямі, пасля чаго ўчастак пакідалі адпачываць і вярталіся да яго толькі праз дзесяць гадоў, калі ён паспяваў зарасці маладым лесам. У канцы XIX — пачатку XX ст. з мэтай узнаўлення ўрадлівасці глеб тут сталі шырока прымяняцца травапольныя севазвароты.

Традыцыйнае земляробства на Палессі было максімальна прыстасавана да мясцовых экалагічных умоў. Найбольш асвоенымі былі лёсавыя раўніны ў басейне ніжняй Прыпяці, цэнтральны (Тураўскі) масіў і раён Пабужжа (Падляшша). Тут шырока прымянялася трохпольная сістэма земляробства. З другога боку, вялікія імшары Прыпяцкага Палесся былі слаба асвоены гаспадарчай дзейнасцю. Значную плошчу складалі балоты, няўдобіцы, сенакосы. Пад ворыва часта асвойваліся невялічкія ўчасткі, што ў выглядзе шматлікіх астраўкоў былі раскіданы на значнай плошчы сярод неабсяжных балот і лясоў. Тут, як ужо адзначалася, шырока прымяняліся лясная падсека і аблога.

Земляробчая тэхніка беларусаў, увасобіўшы ў сабе шматвяковы вытворчы вопыт і характарызуючыся значнай разнастайнасцю, была максімальна прыстасавана да асаблівасцей мясцовых грунтоў і гістарычна вызначаных умоў гаспадарання. Большасць вядомых земляробчых прылад было вынайздзена яшчэ ў старажытнасці; на працягу сярэднявечча яны не зазналі істотных змен, захаваўшы сваю традыцыйную аснову да XX ст. На тэрыторыі Беларусі зыходзіліся арэалы важнейшых усходнееўрапейскіх тыпаў сох. Па сваіх канструкцыйных асаблівасцях вылучаюцца сохі: палеская (або літоўская), віцебская (руская, перакладка) і падняпроўская (магілёўская, беларуская), якія, у сваю чаргу, мелі

Сохі: а) палеская (літоўская); б) падняпроўская

мноства прыватных ці пераходных тыпалагічных варыянтаў.

У паўднёва-заходняй частцы Беларусі была распаўсюджана палеская саха, якая складалася з корпуса (рагач), адзін канец якога служыў дышлам, другі (з развілкай) — утвараў ручкі, і рабочай часткі (расоха, плаха). Расоха мацавалася ў адтуліне рагача пад пэўным вуглом, ад якога залежала глыбіня ворыва. Яна мела раздвоены канец, на які набіваліся жалезныя сашнікі. Адметнай рысай палескай сахі была яе асіметрычнасць — розная форма і пастаноўка сашнікоў і адвальных дошак (паліцы). У рабочым стане левы перавідны сашнік падразаў пласт зямлі збоку, а правы — звычайны ральнік — падымаў яго знізу, адвальваючы пры дапамозе паліц на правы бок. Такая канструкцыя сахі давала магчымасць акуратна пераварочваць ворыўны пласт і роўна араць па ўсім полі. Параўнаўчая масіўнасць форм, устойлівасць і плаўнасць ходу адпавядалі нетаропкай хадзе рабочых валоў, што выкарыстоўваліся пры гэтым у ярэмнай запряжцы.

У Панямонні часта ўжывалася саха больш лёгкая за палескую, з дзвюма паліцамі і аднолькавымі сашнікамі. Замест дышла яна мела кароткі градыль, да якога прыстасоўваліся аглоблі для аднаконнай ці аднаваловай запрэжкі.

У Падзвінні ў сельскагаспадарчай практыцы шырока ўжывалася саха віцебскага тыпу з перакладной паліцай для аднаконнай запрэжкі. Па верхнім краі рабочай часткі (плаха) мацаваліся папярэчныя брускі (адзін з іх утвараў па канцах ручкі); да брускоў мацаваліся аглоблі (вобжы). На ніжнія канцы плахі набівалі аднолькавыя (часцей трубчатыя) сашнікі. Адвальным прыстасаваннем служыла невялікая лапатападобная паліца; яе можна было перакладваць з аднаго сашніка на другі, каб адхінаць ворыўны пласт направа ці налева, што прыкметна павышала манеўранасць віцебскай сахі на вузкіх доўгіх загонах і ва ўмовах цераспалосіцы. Разам з тым саха арала на невялікую глыбіню, хутчэй адхінала, а не пераварочвала пласт і экалагічна адпавядала характару мясцовых дзярнова-падзолістых, часта завалуненых глеб. Яна шырока бытавала і ў суседніх абласцях Расіі — Пскоўскай, Наўгародскай, Цвярскай — у зоне былога рассялення крывічоў і славен.

На тэрыторыі Падняпроўя выкарыстоўвалася саха з больш доўгай нерухама замацаванай паліцай. Такая канструкцыя рабочай часткі давала магчымасць больш грунтоўнай апрацоўкі поля. Аналагічная канструкцыя сахі была распаўсюджана на тэрыторыі суседніх Смаленскай, Бранскай і Калужскай абласцей, а на захадзе абмяжоўвалася Бярэзінай.

Нават у межах аднаго павета сохі маглі адрознівацца сваёй канструкцыяй, формай сашнікоў і расохі-плахі, пастаноўкай паліцы і інш. Так, у Барысаўскім і Ігуменскім паветах, на сугліністых глебах у XIX ст. ужывалася саха палескага тыпу («паўзуха»), а на пясчаных завалуненых і лясных глебах — лёгкая саха колавага тыпу, так званая дрында. Апошняя мела вузкія трубчатыя сашнікі і амаль вертыкальную пастаноўку расохі, што дазваляла ёй пружыніць пры сутыкненні з карэнішчамі і валунамі. У XIX ст. колавая саха без паліцы нярэдка выкарыстоўвалася пры першым узорванні папару («ламаць поле»), у той час як пры ворыве пад сяўбу ўжывалася саха з шырокімі сашнікамі і адвальным прыстасаваннем. Сохі без паліц выкарыстоўваліся і пры

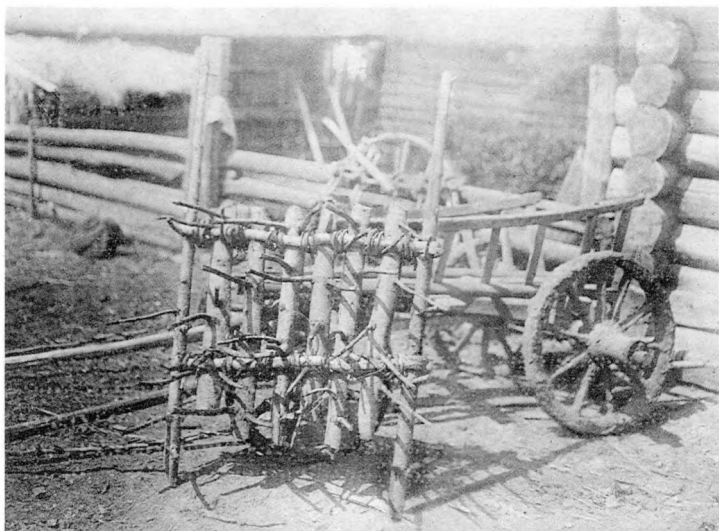
На ворыве

акучванні бульбы, гэтыя функцыі яны зрэдку выконваюць у асабістых гаспадарках Паўночнай Беларусі да нашага часу. Аднак з гэтай мэтай часцей ужывалася сошка ральнага тыпу (акучнік, баразняк).

Традыцыйныя прылады рыхлення — бароны вызначаліся простаю канструкцыяй і значным падабенствам у многіх народаў.

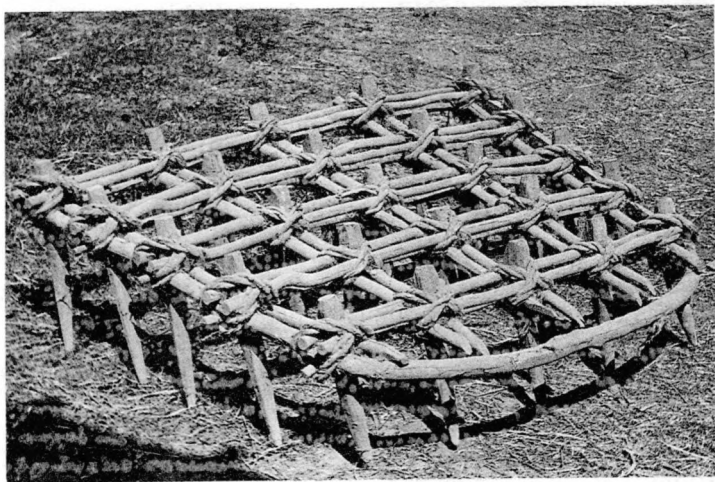
З падсечнай сістэмай земляробства было звязана ўжыванне найбольш архаічнай бараны — вершаліны, або астрогі, якую А. Сержпутоўскі называў «незамэннай земляробчай прыладай для лясных глеб». Вершаліна ўяўляла сабой ствол елкі (часцей за ўсё верхавіну), сукі якой адсякаліся на адлегласці 40—60 см ад ствала, утвараючы завузваныя зубы. За больш тонкі канец мацавалі пастронкі, у якія запрагалі каня ці вала. У канцы XVIII—XIX ст. вершаліна нярэдка ўжывалася на лясных лядах, асабліва ва Усходнім Палессі і Сярэдняй Беларусі.

Больш сучасная барана-сукаватка, ці смык, рабілася з некалькіх расколатых яловых ствалоў, на якіх такім жа чынам, як і ў вершаліне, абсякалі сукі. Па этнаграфічных матэрыялах канца XIX ст., смык сустракаўся на большай тэрыторыі Беларусі, асабліва ў Падзвінні. Пра-

Сукаватка-смык.

В. Капланцы Ггуменскага пав. (1904)

Барана плеченая.
Заходняе Палессе

Барана брусковая
В. Запярэньне Пухавіцкага р-на. 1979 г.

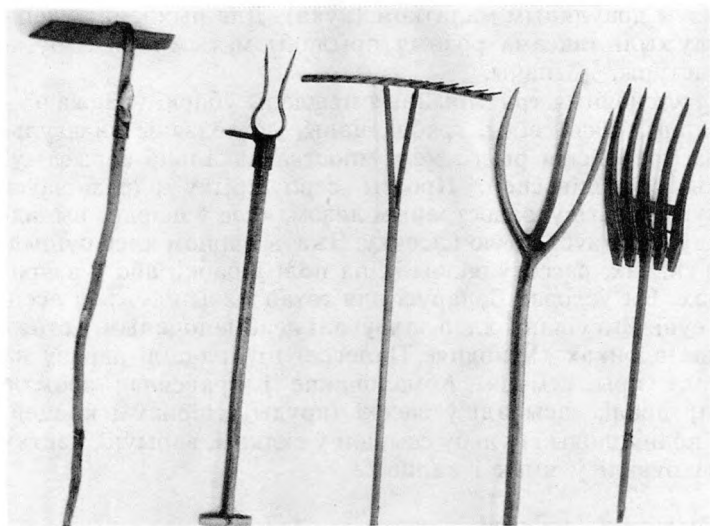
цяглае бытаванне тут гэтага тыпу бараны было абумоўлена асаблівасцямі мясцовых завалуненых глеб: доўгія гнуткія зубы стваралі неабходную амартызацыю і параўнаўча лёгка пераадольвалі сустрэчныя камяні. Як і вершаліна, смык таксама шырока ўжываўся на лясных падсеках і аблогах.

Аднак найбольш распаўсюджанай у XIX ст. была так званая плеченая, або вязаная, барана, якую рабілі з дубовых пруткоў з заціснутымі паміж імі (з дапамогай плеченых вітак-кольцаў) дубовымі зубамі. Яна выкарыстоўвалася на стараворыўных землях і шырока бытвала амаль паўсюдна ў Беларусі.

Барана-«рады» для агарода.
В. Морач Капыльскага р-на

Брусковыя, або рамныя, бароны з'яўляюцца больш позняй канструкцыяй, яны вядомы паўсюдна ў Беларусі, аднак найбольш шырока выкарыстоўваліся ў Падзвінні, дзе ў працэсе эвалюцыі земляробчых прылад замянілі смык. Шырокае распаўсюджанне тут дзярнова-падзолістых глеб на марэнных суглінках патрабавала эфектыўных спосабаў рыхлення (скараджэння), што абумовіла больш ранняе ўкараненне ў земляробчую практыку барон з жалезнымі зубамі. З гэтай мэтай тут ужывалі і каткі, у паверхню якіх набівалі драўляныя ці жалезныя зубы. Зацвярдзелыя камы, якія не паддаваліся скараджэнню, разбівалі спецыяльна прыстасаваным для гэтай

Сельскагаспадарчыя прылады беларускіх мігрантаў.
Вроцлаўскі этнаграфічны музей

Зжатая збажына ў бабках.
Драгічынскі р-н

мэты драўляным малатком (кука). Для рыхлення глебы служылі таксама розныя прылады матыжнага тыпу — заступы, драпачы.

Асноўныя традыцыйныя прылады ўборкі ўраджаю — сярпы, косы, вілы, граблі, цапы, нягледзячы на агульнаеўрапейскія рысы, мелі мноства лакальна-варыяцыйных асаблівасцей. Просты серп крыху адрозніваўся вуглом загібу, заостраным лязом, якое ў шэрагу выпадкаў мела зубчастую насечку. Зжаты сярпом хлеб сушылі ў снапах, расстаўляючы іх на полі ў бабкі, або ў азяродах. На ўсходзе Беларусі для гэтай мэты служылі асеці і еўні. Высушаны хлеб захоўвалі неабмалочаным у стажках-адонках (Усходняе Палессе) ці малацілі адразу на таку пры гумнах. Абмалочанае і правеянае збожжа сартавалі, засыпалі ў засеці (аруды) свірнаў і клецей. Караняплоды і бульбу ссыпалі ў скляпы, варыўні, частку захоўвалі ў ямах і капцах.

Пытанні, заданні:

1. Як тлумачыцца сэнс слоў «гаспадарка», «гаспадарыць»?
2. Якія археалагічныя знаходкі сведчаць пра існаванне земляробства ў старажытны перыяд?
3. Што такое структура земляробства? Якія збожжавыя, агародныя і тэхнічныя культуры вырошчвалі жыхары Беларусі са старажытных часоў?
4. Назавіце культурныя расліны, якія прыйшлі да нас з Паўднёвай Амерыкі.
5. Якія сістэмы земляробства практыкаваліся ў Беларусі? Параўнайце падсечна-агнявую (лядную) і абложную (ялавінную) сістэмы земляробства.
6. Якім чынам чаргаваліся пасевы пры трохполлі?
7. Якія канструкцыі сох выкарыстоўваліся ў Беларусі?

Земляробства ў звычаях і абрадах

Звычайна мы гаворым пра земляробства як пра матэрыяльную вытворчасць, звяртаючы ўвагу на сістэмы земляробства, структуру пасеваў, спосабы апрацоўкі зямлі, сельскагаспадарчыя прылады, вынікі працы земляроба. А між тым земляробства — гэта не толькі матэрыяльная вытворчасць; гэта — сістэма духоўнай культуры з уласцівымі ёй аграрна-экалагічнымі ведамі, працоўнымі навыкамі, маральнымі каштоўнасцямі, звычаямі, абрадамі, вераваннямі. Да іх дапасоўваўся і гадавы народны каляндар як форма духоўнага жыцця. Ён увасобиў у сабе шматвяковыя апрабаваныя назіранні за сезоннымі фэналагічнымі і астральнымі зменамі — прылётам з выраю (ці адлётам) розных птушак, цвіценнем і плоданашэннем раслін, паводзінамі жывёл і насякомых, фазамі Месяца, станам надвор'я ў пэўныя дні і нават за ўласным настроем і станам здароўя. Усё гэта суадносілася, увязвалася паміж сабой, прасякнутае адзіным рытмам прыроднага і чалавечага жыцця, і ўтрымлівала шмат парад і прагнозаў, карысных у паўсядзённым жыццядзейнасці. Кожная з такіх парад і прыкмет увасаблялася ў красамоўных прыказках, прымаўках, крылатых афарызмах, якія ўтвараюць цэлыя россыпы народнай мудрасці, адлюстроўваюць вобразны склад мыслення народа, яго мараль, кемлівасць, тонкі гумар:

Не сей напрасна, калі сунічка красна;
Сей у добрую пару — збярэш хлеба гару;
Сей лён на Станіслава (8 мая), вырасце, як лава;
Да Міколы (22 мая) не сей грэчкі, не стрыжы авечкі;
Ілля лета канчае, а жніво пачынае;
Паміраць збірайся, а жыта сей;
Сады садзі ў маладосці і старасці;
На Бога спадзявайся, ды сам старайся;
Гумно плача без гаспадара,
а хата без гаспадыні і г. д.

Каляндарны год для селяніна пачынаўся вясной (мэнавіта на сакавік да 1492 г. прыходзілася афіцыйнае святкаванне Новага года па праваслаўным календары), прычым пунктам адліку служыла не астранамічная дата, а наяўныя прыкметы вясны, адпаведны стан надвор'я («Год на год не прыходзіцца»). Калі лес надзяваў свой убор, калі прыляталі з выраю птушкі, калі пчолы

выляталі з вулляў, а па вечарах з ручаін і балот дано-сіўся дружны, многагалосы хор вадзяных жаб, тады ўжо сама прырода нібы давала селяніну «санкцыю» на пачатак земляробчых работ. Калі ж зязюля неспадзеўкі закукуе на голы лес, гэта выглядала анамальнай з'явай і ўспрымалася ў народзе як прадвеснік няшчасця: год чакаўся неўраджайным, галодным. Іншая справа, калі ў красавіку ці маі шмат вільгаці: «Красавік з вадою — май з травой»; «Мокры май — будзе жыта, як гай».

Асобая ўвага ў сістэме прыкмет, павер'яў і сімволіка-абрадавых дзействаў надавалася вясновым старажытнаславянскім святам — Благавешчанню (Звеставанне — 7 красавіка), Вялікадню, Юр'ю (Георгій, старажытны Ярыла — 6 мая), Міколу (22 мая), Ушэсцю, Сёмусе (Духа, Тройца). Згодна павер'ю, да Благавешчання нельга было трывожыць сон зямлі: забіваць кол, капаць агарод, ставіць слупы, гарадзіць плот — не тое, што араць ды сеяць («На Благавешчанне нават птушка гняздо не ўе»). Калі пчолы не вылятаюць з вулляў да Благавешчання, паводле народных прыкмет, павінна быць цёплае, ураджайнае лета; дажджлівае надвор'е ў гэты дзень абяцала грыбное лета і ўраджай на азімыя. Ва Усходняй Беларусі на Благавешчанне ачышчалі зямлю ад смецця, палілі вогнішчы, вадзілі карагоды, пелі вяснянкі.

Да веснавой сяўбы селянін рыхтаваўся яшчэ ўзімку: рупліва адбіраў лепшае насенне, вырабляў сявенькі і кошыкі, ткаў мешкавіну, чыніў вупраж, рыхтаваў колы, ладзіў саху, барану, сахор і інш. Сельскагаспадарчая праца ў традыцыйным светаўяўленні была прасякнута пафасам веры ў яе магічную, жыццесцвярджальную сілу і арганічна звязана з устойлівай сістэмай земляробчых традыцый, звычаяў, абрадаў, культаў, што сягаюць сваімі вытокамі ў дахрысціянскую эпоху. «Увесь гаспадарчы год,— пісаў яшчэ ў пачатку XX ст. Ф. Кудрынскі,— у свядомасці беларуса да гэтага часу асветлены моцным міфічным светам. Беларус не проста апрацоўвае зямлю, а амаль што свяшчэннадзейнічае ў кожным сваім земляробчым акце. Вясновая апрацоўка зямлі, ачышчэнне глебы ад наносных элементаў, пачатак сяўбы, пасадка агародніны, уборка збожжа з палёў, травы з лугоў... усё суправаджаецца адпаведнымі абрадамі, песнямі, прымаўкамі, у якіх разам з хрысціянскім пачаткам дзіўным чынам яшчэ гучаць старажытна-язычніцкія

паданні». Лянота ці абыякавасць у час вясновых работ ці ўборкі ўраджаю расцэньваліся ў сістэме народнай маралі як адзін з «цяжкіх, смяротных грахоў».

Першы выхад у поле (заворванне, запашка, першая баразна) быў для селяніна сапраўдным святам. У гэты дзень араты ўставаў рана на золку, нетаропка мыўся чыстай крынічнай вадой, даставаў з куфра (ці кубла) новую кашулю. Гаспадыня збірала ў дарогу рытуальны скарб — асвячоную ў царкве ваду, хлеб, соль, яйкі. Вада і хлеб у славянскай абраднасці служылі абярэгамі: яны аберагалі ад нячысцікаў і дурнога вока і перадавалі сялянскай ніве сваю першародную энергію і жыццёвую сілу. Свянцонай вадой акраплялі рабочых валоў (ці коней) перад заворваннем. Часам араты, паставіўшы валоў на першую баразну, даваў ім толькі панюхаць рытуальны хлеб, прыгаворваючы: «Тады з'ясце і сап'яце, як заробіця». У гэты дзень селянін араў нядоўга і, апрацаваўшы адзін загон ці нават зрабіўшы некалькі барознаў, вяртаўся дахаты, дзе яго чакаў святочны стол. Напярэдадні гаспадыні выпякалі абрадавае печыва, гатавалі мясныя вырабы, яйкі, якія асвятчалі ў мясцовай царкве. Пячэнне ў форме розных земляробчых прылад — раздвоенай сахі, бараны, сярпа і інш. — выпякала-ся і ў дзень заворвання.

Нягледзячы на адзіныя семантыку і сімваліку абраду заворвання, яго асобныя фазы і рытуальныя формы мелі свае прыватныя адрозненні ў розных рэгіёнах Беларусі, адлюстроўваючы экалогію мясцовай культуры, бытавыя абставіны, творчае ўвасабленне і ўласнае асэнсаванне агульных норм земляробчай абраднасці. У Паўночна-Усходняй Беларусі напярэдадні ворыва сяляне часта мыліся з вечара ў добра натопленай лазні. Араты адпраўляўся ранкам у поле, пагрузіўшы на воз саху і паставіўшы кошык з рытуальным хлебам, свечкай, галінкамі вярбы, акропленымі свянцонай вадой; перад заворваннем ён тройчы абыходзіў з вярбою свайго каня і са словамі «Блаславі, Божа; у час добры!» пачынаў араць. Існавала павер'е, што поле дасць лепшы ўраджай, калі будзе ўзарана сахой, якая зроблена з розных парод дрэва: плаха-расоха — з бярозы ці клёну, адвал-паліца — з дубу ці бярозы, аглоблі (вобжы) — з хвоі і інш.

У Заходнім Палессі (Кобрынскі павет) араты адпраўляўся першы раз у поле на закаце сонца, загарнуўшы ў чысты ручнік у дарогу хлеб, соль і грамнічную свечку

(асвячоную ў царкве ў дзень Грамніц, ці Стрэчання); разаслаўшы ў полі на мяжы ручнік, ён клаў на яго хлеб-соль, аддаваў нізкі паклон ніве і праходзіў першую баразну. Ва Усходнім Палессі селянін адпраўляўся на заворванне раніцой, узяўшы з сабой хлеб, соль, свянцонныя яйкі і мяса; шкарлупінне ад яек і косці ад мяса ён закопваў на мяжы пасля рытуальнай трапезы. Часам на ўзмежку рассяваўся мак («Радзіся поле так густа, як мак»).

Пэўнае сімволіка-абрадавае значэнне мела і масць рабочых жывёл. Так, у некаторых раёнах Панямоння пазбягалі адкрываць палявыя работы на чорных ці сівых валах; у гэтым выпадку нярэдка займалі ў суседзяў валоў светлай масці. У паўночна-ўсходняй частцы Беларусі аралі на конях, што вызначала некаторыя асабліва-сці арганізацыі сельскагаспадарчых работ, іх рытмікі, унутранай псіхалогіі і абрадавай атрыбутыкі. Абрад заворвання нярэдка суправаджаўся тут катаннем на спіне каня свянцонага яйка («Будзь, мой конь, гладак і повін, як ета яйцо»).

Рабоце ў поле папярэднічалі агледзіны нівы, або провідкі. Селянін ішоў у поле, узяўшы з сабой загорнуты ў чысты абрус (ці ручнік) пірог, соль, асвятчоныя галінкі вярбы, а калі провідкі прыходзіліся на велікодны тыдзень, то і чырвоныя яйкі. Звычайна на Юр'я ён аглядаў пасевы азімых. Паклаўшы на мяжы абрус з хлебам-соллю, гаспадар абыходзіў палеткі і ўтыкаў галінкі вярбы па краі поля, нібы аберагаючы яго ад непажаданых стыхій, напасцяў і сімвалічна благаслаўляючы веснавое адраджэнне нівы. Пасля рытуальнай трапезы рэшткі ад ежы і шкарлупінне ад яек закопвалі на мяжы, а зверху часам яшчэ накладвалі камяні. У Заходнім Палессі (в. Талмачова Столінскага р-на) у дзень заворвання выпякалі хлябцы ў форме крыжоў, пасля трапезы адзін з іх пакідалі на ўзмежку, прысypаючы зямлёй, што сімвалізавала адзінства нівы і хлеба, узгодненасць прыроды і спраў чалавека.

У тым жа ідэйным рэчышчы былі вытрыманы і абрадавыя нормы, звязаныя з сяўбой. Сяўба з'яўлялася бадай што важнейшай змястоўнай часткай народнага календара, вакол якой склаўся цэлы комплекс традыцыйных аграрных ведаў, фэналагічных назіранняў, прыкмет, трапных прымавак, прыказак, абрадавых дзействаў, вераванняў, што займалі ў сістэме нацыянальнай куль-

туры істотнае месца. Яе адкрыццё (засеўкі) нярэдка злівалася з вясновым ворывам у адзіным працоўным і абрадавым цыкле і прыходзілася, гледзячы па абставінах, на другую палавіну красавіка — пачатак мая. «Зазвінеў жаўрук — не выпускай сахі з рук», «Зязюлька вымавіць «ку-ку», тады і сей на ўсю руку»... Народныя прыкметы і рэкамендацыі аптымальных тэрмінаў сяўбы амаль дакладна супадаюць з вынікамі сучаснай агранічнай навукі. Нават на поўначы Беларусі сяўбу пачыналі звычайна да Юр'ева дня. Пры спрыяльных умовах стараліся штосьці пасеяць напярэдадні Вялікадня, у Чысты чацвер ці пятніцу: паводле павер'я, пасевы ў першым выпадку вырастуць чыстымі, без пустазелля, а ў другім — збажына не будзе баяцца ні дажджу, ні граду. У Заходнім Палессі сяўбу яравых пры добрым надвор'і імкнуліся здзейсніць да Вялікадня. Прычым у тыдзень перад святам пазбягалі засяваць палеткі; гэты тыдзень у народзе называлі сухавеем, і высеянае збожжа нібыта горш прыжываецца ў глебе. Аднак больш надзейнымі арыенцірамі ў сістэме аграрных адлікаў лічыліся нерухомыя (стацыянарныя) каляндарныя святы, у прыватнасці вясновыя Юр'я (6 мая) і Мікола (22 мая). Да Міколы ў асноўным завяршалі сяўбу яравых на Палессі. У ліку першых высявалі авёс і пшаніцу, з агародных — капусту, агуркі, затым — ячмень, гарох, проса, каноплі, пазней іншых — лён і грэчку. Згодна апрабаванай сістэме народных прыкмет і фэналагічных назіранняў, рэкамендавалася сеяць авёс, калі з'явіцца камары; пшаніцу — у перыяд цвіцення чаромхі, ячмень — у час росквіту каліны. Найбольш спрыяльнымі для сяўбы ў народзе лічыліся цёплыя, ціхія і пахмурныя дні; пры ветраным воблачным надвор'і перавага аддавалася ўсходняму і заходняму вятрыскам; збожжа, высеянае пры ўстойлівых паўночных ці паўднёвых вятрах, па шматгадовых прыкметах, больш марудна ўзыходзіла ў халоднай і малавільготнай глебе. Звярталі ўвагу і на фазы месяца, найлепшай лічылася поўня: «Поўны месяц — поўныя свірны збожжа». Збажына, пасеяная на маладзік, нібыта была больш схільна кусціцца і даваць тонкую салому. Пры іншых роўных умовах улічвалі і тыднёвы каляндар, аддаючы перавагу аўторку, субоце, крыху меней — серадзе і пятніцы.

Вясновыя аграрна-каляндарныя святы завяршаліся Сёмухай (Духа, Тройца) і Ерамеевым днём (13 чэрвеня;

«Прыйшоў Ерамей — больш не сей»). Сяўбу азімых пачыналі пасля Спаса (19 жніўня) і заканчвалі да Пакрова (14 кастрычніка). Пры гэтым пазбягалі сеяць у так званы «чарвівы тыдзень» (28 жніўня — 4 верасня). Найбольш значымыя сімволіка-абрадавыя функцыі для сейбітаў на гэтым этапе выконвалі старажытныя святы Прачыстай (28 жніўня) і Багача (2-ая Прачыстая — 21 верасня; «Прыйшоў Багач — кідай рагач, бяры сявеньку, сей памаленьку»).

У дзень сяўбы ў сялянскай хаце падтрымліваліся ўзорны парадак і чысціня. Хата і ніва, ва ўяўленні селяніна, успрымаліся як дваадзіная іпастась, па аналогіі і пасевы на ніве павінны быць чыстымі, без пустазелля. Той жа сакральнай ідэі быў падпарадкаваны і рытуальны звычай старанна мыцца перад сяўбой і апранаць чыстае адзенне. У Падняпроўі адкрываць сяўбу даручалі самым бездакорным і нявінным хлапчукам у 10—14 год, якіх апраналі ў святочнае адзенне. Засеўкі праводзілі адборным насеннем, якое змешвалася з зернем, выбраным з зажыннага снапа (зжатага мінулым летам з нагоды зажынак) ці вянка, звятага пасля заканчэння жніва (дажынак). У Панямонні частку насеннага збожжа асвятчалі ў царкве; яго ссыпалі ў асобую торбу, завязвалі каляровым шнурком і пакідалі для засевак.

Пасля засявання некалькіх загонаў селяніна чакаў святочны стол, да якога запрашалі памочнікаў, сваякоў, суседзяў. Лічылася: чым больш шчодры і разнастайны пачастунак з нагоды засевак, тым багацейшы будзе ўраджай. У гэты дзень пазбягалі даваць адзін другому агню ці пазычаць што-небудзь па суседству (паводле павер'я, разам з пазычанымі рэчамі да суседа магла перайсці і частка ўраджаю). У Паўночнай Беларусі сейбіт часам працаваў у полі з сякерай за поясам, «каб хлеб урадзіўся такім, што яго прышлося б ссякаць сякерай» (заўважым, з сякерай ён і араў поле, каб падпраўляць сваю саху, рабіць дробны рамонт на доўгіх гонях). У Заходнім Палессі вядомы прымхі, што лён вырасце высокім, калі яго пасее самы высокі чалавек у вёсцы. Ва Усходнім Палессі існавала павер'е, што лён будзе доўгім і валакністым, калі яго пасее дзяўчына з расплеченымі косамі. Падобныя павер'і, што неслі ў сабе водгулле язычніцкай міфалогіі і асацыятыўна-вобразнага мыслення, адрозніваліся на тэрыторыі Беларусі багатай разнастайнасцю і выступалі ў большай

ступені як сюжетная аснова абраду, які набліжаўся да прасякнутага патаемным сэнсам тэатралізаванага відовішча.

Наступны ідэйна-абрадавы комплекс земляробчых звычайў і абрадавых дзеянняў прыходзіўся на перыяд уборкі ўраджаю і заканчэння палявых работ. Кожная сельскагаспадарчая культура мела свае прыдатныя тэрміны ўборкі, якія пазначаліся ў народным календары, стасуючыся з асенняй сяўбой, ворывам зябліва, апрацоўкай сельскагаспадарчых прадуктаў і інш. Амаль кожнае свята гэтай пары, пачынаючы са Спаса, несла ў сабе пэўны ідэйна-абрадавы змест, звязаны з плёнам рытмічна арганізаванай працы, з ушанаваннем шчодрых дароў восені, што надавала чалавечаму існаванню новы эмацыянальны імпульс, стварала новы настрой з надзеяй на бестурботную зіму і бязбеднае жыццё. Важная сімволіка-абрадавая роля надавалася першаму і апошняму жатым снапам — так званаму «гаспадару» і жытняй бабе, якія азначалі сабой святы зажынак і дажынак, вакол якіх быў канцэнтраваны цэлы комплекс працоўных, грамадскіх і сямейных звычайў, абрадаў, тэатралізаваных відовішчаў з апдаведнымі песнямі, гульнямі, рытуальнымі дзеяннямі, святочнымі ўборамі і абрадавай ежай. На Палессі зажынкі адкрывала сталая, умудроная вопытам і аўтарытэтная на сяле жанчына. Жнеі перавязвалі кісці правай рукі жгутом саломкі, што, паводле старажытнага павер'я, служыла абярэгам ад стомы і хваробы, надавала працаздольным жаночым рукам новыя сілы. Зжатае жыта звязвалі з дапамогай цурак (яны нярэдка ўпрыгожваліся арнаментальнымі ўзорамі), ставілі ў бабкі, якія налічвалі 10 снапоў кожная; высушаныя ў бабках ці на азяродах снапы складалі ў копы па 60 снапоў кожная, адзін вялікі сноп накладвалі зверху — і дажджавыя кроплі лёгка слізгалі ўніз, не закранаючы самога збожжа.

Першы зажынны сноп цырымонна неслі ў дом, ставілі ў кут, з яго, як упаміналася, пасля выбіралі збожжа і змешвалі з семянным зернем. Па заканчэнні жніва на межах пакідалі некранутымі некалькі сцёблаў з каласамі, якія звязвалі ў пучок — «завівалі бараду». Адначасова рабілі дажыначны вянок, які надзявалі на галаву самай прыгожай жанчыне. Апошні сноп зжатага жыта ўпрыгожвалі кветкамі, убіралі ў спадніцу, завязвалі паверх каласоў хусту і пад звонкія гукі дажынных

песень урачыста неслі з поля дадому, захоўваючы яго, па традыцыі, на будучы ўраджай. З нагоды дажынак выпякалі вялікі каравай. У некаторых месцах дажынкi спраўлялі двойчы — па заканчэнні жніва азімых і жніва яравых. Дажынкi неслі ў сабе асвечаны старажытнай традыцыяй багаты духоўны змест, звязаны з культам зямлі і ўрадлівасці, адначасова ўслаўлялі жанчыну і яе нялёгкую працу.

Яшчэ адзін цыкл аграрных абрадаў прыходзіўся на глыбокую восень пасля заканчэння сярбы азімых і ўборкі бульбы. З гэтай нагоды на Палессі білі пеўня, «каб усё было добра, каб усё спявала» (водгулле язычніцкіх ахвярапрынашэнняў). Гэтае свята спраўлялі вечарам, накрываючы шчодры стол; аднак сярод шматлікіх святочных страў не было гарэлкі: па словах мясцовых жыхароў (Столінскі р-н), «яе патрэбу тады не паніمالі». На гэту пару прыпадаў і старажытны абрад «Жаніцьба коміна». Глыбокай восенню, пасля бабінага лета, калі дні станавіліся кароткімі, сяляне ўпершыню вечарам, «гледзячы на зіму», урачыста запальвалі вогнішча-светач, які ўяўляў сабой на Палессі конусападобны ўнізе трубукомін, пад якой гарэлі смалістыя корчкі, асвятляючы хату. Жанчыны і дзяўчаты вадзілі вакол коміна карагоды з песнямі і тэатральнымі гульнямі, інтэрмедыямі, шчодро абсыпаючы комін семем і збожжам. Не падлягае сумненню глыбокі выток гэтага святочнага абраду, звязанага з культам агню і хлеба.

Увасобіўшы ў сабе старажытныя светаўяўленні, абшчынныя нормы маралі, народныя веды і калектыўны вытворчы вопыт, земляробчыя звычаі і абрады адыгрывалі істотную ролю ў жыццядзейнасці народа-этнасу, аб'ядноўваючы людзей на базе агульных каштоўнасцей і інтарэсаў. Будучы неад'емнай часткай беларускай традыцыйнай культуры, яны выконвалі важныя функцыі фарміравання нацыянальнай самасвядомасці, працоўнага і маральнага выхавання маладога пакалення, перадачы яму жыццёвага вопыту і добрых традыцый сваіх продкаў.

Пытанні, заданні:

1. *Што такое народны календар?*
2. *Які дзень лічыўся пачаткам вясны па народным календары?*

3. *Раскажыце пра абрад заворвання.*
4. *Якія дні лічыліся найбольш спрыяльнымі для сяўбы?*
5. *З якімі фэналагічнымі прыкметамі (прыроднымі з'явамі) узгадняліся тэрміны сяўбы розных культур?*
6. *Якія святы адыгрывалі найбольш істотную ролю ў аграрным календары?*
7. *Раскажыце пра старажытныя павяр'і і абярэгі, звязаныя з магіяй урадлівасці.*

ПРОМЫСЛЫ І РАМЁСТВЫ

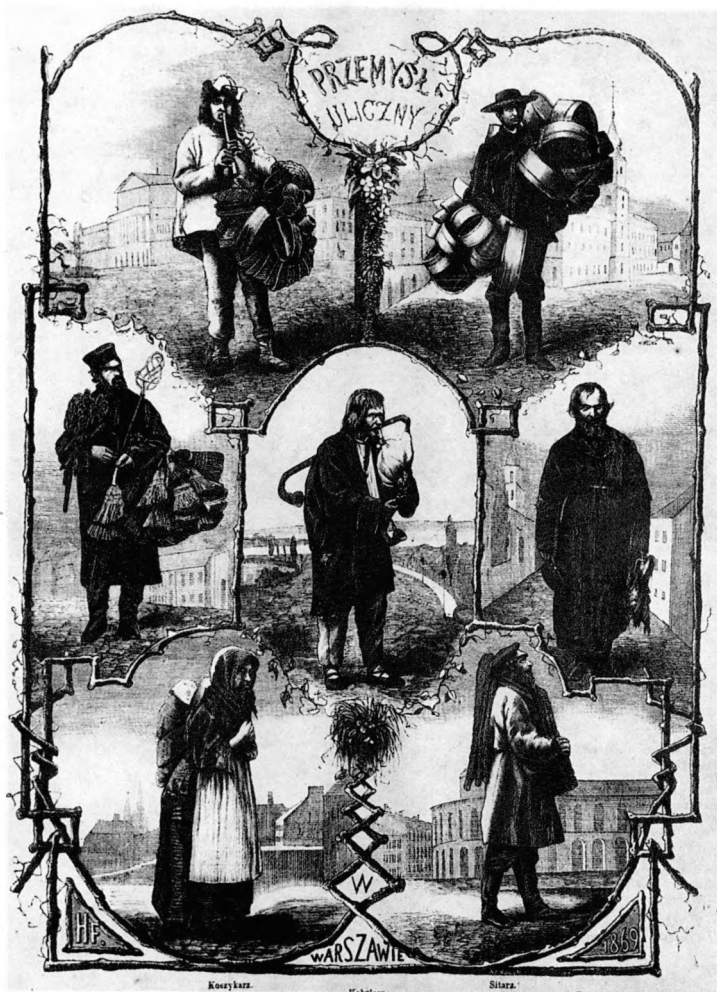
Промыслы і рамёствы займаюць важнае месца ў сістэме культуры і ў народнай жыццядзейнасці. Паралельнае ўжыванне гэтых тэрмінаў у літаратуры (як і ў бытавой гаворцы) паказвае на іх ідэнтычнасць, поўнае ці частковае супадзенне іх сэнсу, прадметнага зместу. Разам з тым у трактоўцы гэтых паняццяў ёсць пэўныя разыходжанні, якія звязваюцца з рознымі характарамі працы, узроўнем майстэрства, сацыяльна-эканамічнай арганізацыі, адносінамі да рынку.

У вузкім сэнсе промысел — гэта падсобны (дапаможны, не галоўны) занятак з мэтай здабычы дадатковых сродкаў для існавання. Здабыванне і першасная апрацоўка прыродных рэсурсаў, гатовых прадуктаў прыроды вылучаюцца ў асобную групу так званых здабыўных, ці здабываючых, промыслаў. Да іх адносяцца: збіральніцтва, рыбалоўства, паляванне, пчалярства, лясныя і лесахімічныя промыслы.

У адрозненне ад промыслу пад рамяством здаўна разумелі вытворчасць розных вырабаў уручную з дапамогай адпаведных рамесных інструментаў, майстэрства ўмелых рук (адсюль старажыт. «рукамяство»). Пры гэтым кожны прыродны матэрыял, што служыць асновай для вырабу разнастайных рэчаў, патрабуе свайго «індывідуальнага» падыходу, асобай тэхнікі апрацоўкі, спецыфічных навыкаў і прылад працы. У залежнасці ад матэрыялаў вылучаюцца асобныя групы рамёстваў, што шырока былі распаўсюджаны колісь у Беларусі і якія далі пачатак апасля розным галінам прамысловай вытворчасці. У ліку іх:

дрэваапрацоўчыя (цяслярства, сталярства, стальмаства, бондарства, такарнае, разьба па дрэве, вытворчасць дахавых матэрыялаў і інш.);

металаапрацоўчыя (кавальства, слясарнае, вытворчасць посуду, вытворчасць зброі, чаканка, ювелірнае і інш.);

Промысел вулічны

апрацоўка мінеральнай сыравіны (ганчарства, цагельнае, кафельнае, кладка печаў, камячоснае, мураванае дойдства, мулярнае, гутнае);

гарбарна-кушнерскія (гарбарства, кушнерства, аўчына-шубнае, вытворчасць саф'яну, шавецкае, рымарства, вытворчасць рамянёў);

На берэзе Прыпяці (калодныя вуллі на дрэве)

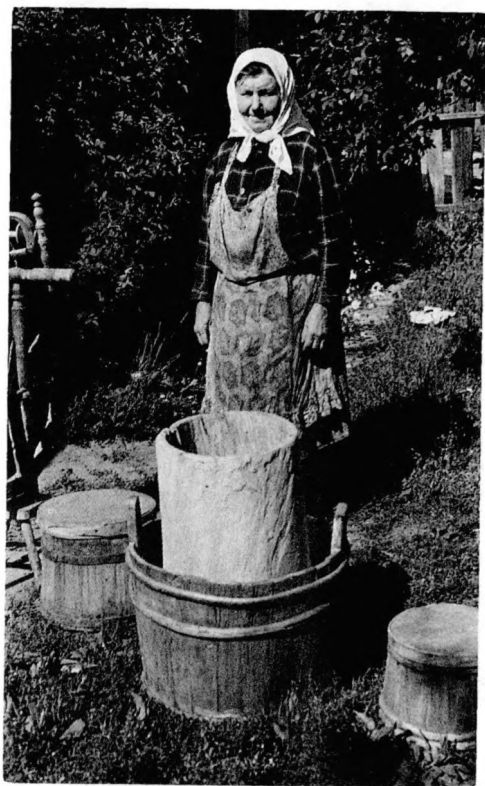
Стальмашнае рамяство (нацягванне шыны на кола).
В. Сварынь Драгічынскага р-на

Выраб колаў.
В. Заходы
Рэчыцкага паведа

Бондар за працай.
В. Нівы
Жлобінскага р-на

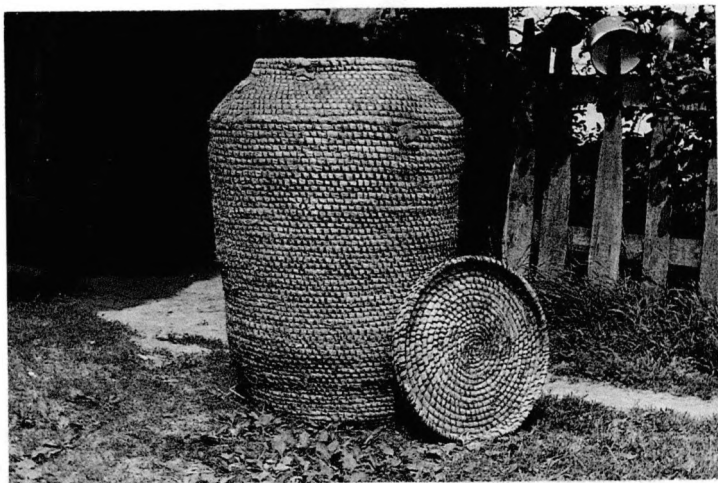
Посуд бандарны.

В. Запярыйне Пухавіцкага р-на

апрацоўка валакністай сыравіны і выраб адзення (ткацтва, сукнавальнае, шапавальнае, вязанне, вышыўка, пляценне, кравецкае);

прыгатаванне харчовых вырабаў і іх захаванне (мукамольная, вытворчасць алею, маслабойная, сыраварная, кулінарная, пілаварная, вінакурная справы, прыгатаванне і захоўванне мясных вырабаў, рыбы, кансерванне гародніны, фруктаў, ягад, грыбоў і інш.).

Такая класіфікацыя традыцыйных рамёстваў (ці промыслаў) з'яўляецца найбольш зручнай, хаця і не пазбаўлена некаторых умоўнасцей. Справа ў тым, што некаторыя промыслы спалучаюць у сабе разнародныя апера-

Саламяны кош
Хутар каля Здзітава Драгічынскага р-на

цыі, якія можна аднесці адначасова да розных відаў рамеснага майстэрства. Так, пляценне розных вырабаў у залежнасці ад матэрыялаў (лаза, бяроза, салом, рагоз і нават метал) можна аднесці да той ці іншай групы рамёстваў, хаця канечны выраб можа быць адзін і той жа (напрыклад, кошык, сумка і інш.). Да розных груп рамёстваў можна аднесці выраб посуду, кравецтва (пашыў адзення з тэкстылю і пашыў кажушкоў, дублёнак), рымарства (выраб скураной вупражы з металічнымі дэталямі і асобнымі драўлянымі элементамі), стальмаства і некаторыя іншыя.

Усе рамёствы і промыслы можна было б падзяліць на хатнія (для ўласных патрэб), рамяство па заказе і на рынак (дробнатаварная вытворчасць). Рамёствы і промыслы падзялялі таксама на стацыянарныя і адыходныя, ці вандроўныя (дойлідства, будаўніцтва мастоў, дарог, рамізніцтва, лясныя, лесахімічныя, лесасплаўныя і іншыя промыслы). Нарэшце, у асобную групу вылучаюць мастацкія промыслы, у якіх найбольш ярка ўвасабляецца народная творчасць, мастацкія густы, духоўныя пакмненні і нацыянальныя вытворчыя традыцыі.

У сярэднявечны перыяд амаль кожны сялянскі двор

выступаў як самастойны вытворчы калектыў з шырокім дыяпазнам гаспадарчай дзейнасці. Разнастайныя жыццёва неабходныя прадметы — харчовыя прыпасы, жылё і адзенне, тканіны і скуры, рэчы хатняга ўжытку і посуд, сельскагаспадарчыя прылады і транспартныя сродкі — усё гэта ў абсалютнай большасці выраблялася на месцы сваімі ўласнымі рукамі. Універсальны характар сялянскай гаспадаркі быў шырокай базай вытворчага вопыту і народнага ўмельства, што пры спрыяльных палітычных і сацыяльна-эканамічных умовах стварала прадумовы для агульнага росквіту рамёстваў і промыслаў. Народная традыцыя акумулявала шматвяковыя калектыўныя навукі і вытворчыя веды, што арганічна ўваходзілі ў нацыянальны фонд народнай культуры.

У сярэднявеччы рамёствы з'яўляліся асноўнай формай прамысловай вытворчасці і адыгрывалі істотную ролю ў жыцці народа. З цягам часу з сельскага насельніцтва вылучалася мноства майстроў, для якіх рамяство становілася важнай ці нават асноўнай крыніцай існавання. Частка іх несла дваровую службу пры панскіх ці дзяржаўных (гаспадарскіх) маёнтках і манастырах. Нярэдка двары-службы ўтваралі цэлыя пасяленні рамеснікаў адной спецыяльнасці — цесляроў, бондараў, гантароў, гарбароў, ганчароў, гутнікаў, буднікаў і інш., што замацаваліся ў тапанімічных назвах. Прадукцыя гэтых рамеснікаў забяспечвала патрэбы не толькі феадальнага маёнтка, але і прадавалася на кірмашах, збывалася за мяжу.

Статуты Вялікага княства Літоўскага замацоўвалі пэўныя прывілеі для рамеснікаў, якія паводле свайго юрыдычна-прававога становішча стаялі ў феадальнай іерархіі крыху вышэй простых сялян-земляробаў. Частку залежных рамеснікаў феадалы сялілі ў горадзе на землях сваіх юрыдык (большасць сярэдніх і малых гарадоў у Беларусі былі тады прыватнаўласніцкімі). Гарадское рамяство наогул падтрымлівалася і ў значнай ступені развівалася за кошт прытоку ў горад сельскіх майстроў. Са свайго боку, яно рабіла жыватворны ўплыў на развіццё і тэхнічны ўзровень сельскіх рамёстваў. Вырабы сярэдневяковых рамеснікаў спалучалі ў сабе ўтылітарна-практычныя, эстэтычныя і сімваліка-абрадавыя функцыі і часта з'яўляліся творамі самабытнага народнага мастацтва.

Далейшаму развіццю беларускіх рамёстваў і промыслаў, іх спецыялізацыі і арганізацыйнаму ўпарадкаванню садзейнічала магдэбургскае права. У XVI—XVII стст. у гарадах Беларусі значылася ўжо каля 200 спецыялізаваных відаў рамёстваў і промыслаў. Найбольш распаўсюджанымі з іх былі тыя, вырабы якіх карысталіся попытам сярод шырокіх слаёў насельніцтва: у гарадах — кавальскае, кравецкае, шавецкае, гарбарнае, цяслярнае, ганчарнае; у вёсцы — розныя віды дрэваапрацоўкі (выраб посуду, сельскагаспадарчых прылад, цяслярства), апрацоўка лёну і воўны, ткацтва, пляценне, здабываючыя промыслы. Больш выразны падзел працы і актыўныя гандлёва-эканамічныя сувязі горада абумовілі паскораны працэс тэхнічнага ўдасканалення і некаторыя асаблівасці сацыяльна-эканамічнай арганізацыі гарадскіх рамёстваў.

Гарадскія рамеснікі аб'ядноўваліся ў асобныя прафесійныя арганізацыі — цэхі. Спачатку такія карпарацыі называліся брацтвамі (Брэст, Гродна, Мінск, Вільня), радзей староствамі (Магілёў, Полацк). Цэхавыя статуты розных беларускіх гарадоў, асабліва на першай стадыі існавання, выяўлялі шэраг мясцовых асаблівасцей, што сведчыць аб іх узнікненні і развіцці на самадзейнай аснове.

Узнікненне цэхаў-брацтваў было вызвана неабходнай абаронай ад феодалнага ўціску, разбойным свавольствам магнатаў, а таксама ўзрастаўшай канкурэнцыяй з боку сельскіх рамеснікаў, якія сцякаліся ў гарады, ратуючыся ад прыгону. «Гарадское паветра,— як тады казалі,— робіць чалавека свабодным». Цэхі ў Беларусі налічвалі ў сярэднім 40—50 рамеснікаў, у буйных гарадах яны былі больш шматлікімі. У склад цэха ўваходзілі рамеснікі адной або некалькіх, часцей сумежных, прафесій. Усяго на Беларусі ў 18 гарадах налічвалася 116 цэхаў. Кожны цэх меў свой статут, які вызначаў яго структуру, унутраны распарадак, адносіны да гарадскога магістрата. Спецыяльны ўказ забараняў прымаць у склад цэха прыгонных сялян, а таксама яўрэяў і татар-мусульман.

У сярэднявечным цэхавым рамястве ўтылітарна-практычныя і мастацкія функцыі, як правіла, спалучаліся, што вызначала высокія якасныя параметры і дабротнасць рамесных вырабаў. Пры цэхах існавалі школы, дзе вялася фундаментальная падрыхтоўка вучняў па розных

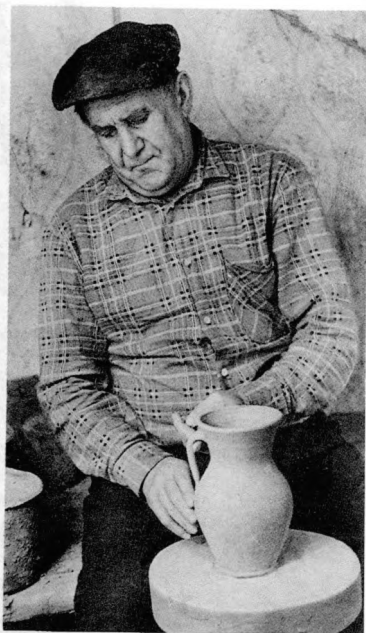
спецыяльнасцях, прычым асобная ўвага надавалася кемлівасці і практычным навыкам ручной работы. Вучань пасля некалькіх год навучання здаваў іспыты на валоданне практычнымі аперацыямі свайго майстэрства і станавіўся падмайстрам; каб уступіць у касту майстроў, патрэбна было прайсці адпаведны курс падрыхтоўкі ў лепшых майстроў, часта са стажыроўкай за мяжой, авалодаць філіграннымі навыкамі рукатворнага мастацтва, прадставіўшы лепшыя ўзоры, свайго роду творчыя дыпломныя работы па спецыяльнасці.

Наступ машынай індустрыі падарваў традыцыйныя асновы рамяства як мастацтва, знізіўшы грамадскі прыярытэт ручной працы, майстэрства ўмелых рук. Чыста спажывецкія, утылітарна-практычныя функцыі рамяства выйшлі на першы план у сваім безгустоўна-палетарскім абліччы, запаланіўшы рынак.

Развіццё буйной прамысловасці абумовіла паступовае скарачэнне такіх рамёстваў, як ткацкае, ганчарнае, экіпажнае; менш распаўсюджанымі сталі крашаніна, набойка, апрацоўка ліпавай кары, выраб рагож, цыновак, а таксама жалезарудны, лясныя промыслы, выраб паташу і суднабудаванне. Знішчэнне лясных масіваў і непамерная эксплуатацыя прыродных рэсурсаў прывялі да скарачэння пчалярства, рыбалоўства, палявання, збіральніцтва. Аднак шэраг промыслаў і рамёстваў у пачатку XX ст. пашырыў свае памеры, у іх ліку кравецкае, шавецкае, шапавальнае, аўчыннае, кавальскае, выраб шкла і шклянных рэчаў, цэгля і чарапіцы, а з дрэваапрацоўчых — стальярнае і цялярскае рамёствы.

Аднымі з найбольш перспектыўных былі рамёствы, арыентаваныя на індывідуальныя заказы, — шавецкае, кравецкае, шапавальнае, аўчыннае, рымарскае, кавальскае, стальярнае. Майстры гэтых прафесій часцей за ўсё працавалі на сыравіне заказчыка. У ганчарстве, бондарстве, стальмастве, вырабе кошыкаў і розных бытавых рэчаў пераважала вытворчасць на рынак. Разам з тым пераважная большасць рамесных вырабаў на бытавым узроўні была разлічана на ўласныя патрэбы, што найбольш уласціва было для самага шырокага сацыяльнага слоя — беларускага сялянства. У першых дзесяцігоддзях XX ст., ды і пазней, у перыяд Айчынай вайны і пасля вайны, сяляне ў вялікай колькасці ткалі для сябе лянныя і шарсцяныя тканіны, выраблялі ўзорныя дываны, поцілкі, ручнікі, абрусы, шылі бялізну, андаракі, фарту-

За ганчарным кругам
(народны майстар
Іван Шопін).
В. Поразава
Свіслацкага р-на

Паліваны посуд.
Гарадскі пасёлак Івянец
Валожынскага р-на

Каля дому. За прасніцай Вольга Осіна.
В. Заполле Глускага р-на
(фота Э. Куцэнкі, 1996)

хі, сарочкі, порты, світы, рабілі паўсядзённым абутак са скуры і лыка, вязалі панчохі, рукавіцы і інш. Амаль кожны селянін майстраваў для сябе саху, барану, акучнік, драўляныя вілы, граблі, лапаты, даўбёжны посуд, будаваў з удзелаў аднавяскоўцаў жыллё і гаспадарчыя памяшканні.

Аддзяленне чалавека-творцы ад уласнасці, забарона прамысловай дзейнасці ў калгасах і саўгасах, строгі пракурорскі нагляд, цяжар падаткаабкладання зрабілі сваю згубную справу ў народных промыслах, якія прадстаўлены нешматлікімі арцелямі і кааператывамі ці асобнымі майстрамі-адзіночкамі (у той час як у мінулым у промыслах нярэдка прымалі ўдзел цэлыя вескі). Свайго роду музеямі можна лічыць двары і майстэрні

Прылады для апрацоўкі льну:
грэбень для часання, трапала, бёрда, чаўнок.
В. Заполле Глускага р-на

некоторых народных умельцаў, у прыватнасці ганчароў вёскі Гарадная (Столінскі р-н), майстроў роспісу і разьбы па дрэве вёсак Агова (Іванаўскі р-н), Церабязова (Столінскі р-н), г. п. Івянец (Валожынскі р-н), рукадзельніц Моталя і Няглюбкі, агароднікаў і кветкаводаў Давід-Гарадка, як і Цэнтра народных промыслаў г. п. Глуша (Глускі р-н), кавальскага кааператыва «Дэкор» (Глыбоцкі р-н). Традыцыі народных промыслаў захоўваюцца і на адпаведных прадпрыемствах — Брэсцкай фабрыцы сувеніраў, Пінскай фабрыцы мастацкіх вырабаў, Гомельскім аб'яднанні мастацкіх вырабаў, у апорных пунктах і надомных промыслах у в. Няглюбка (Веткаўскі р-н), Бабічы (Рэчыцкі р-н), Чабатовічы (Буда-Кашалёўскі р-н). У ліку вырабаў гэтых прадпрыемств

ваў — мастацкая кераміка, бытавыя рэчы і сувеніры з лазы і саломкі.

Самабытнае мастацтва саломапластыкі і аплікацыі, адроджанае ў 60—70-ых гг. на базе колішніх промыслаў, прадстаўлена разнастайнымі лялькамі, фігуркамі жывёл і казачна-фальклорных персанажаў, бытавымі рэчамі і саламянай біжутэрыяй (Хойніцкая, Магілёўская, Чачэрская фабрыкі, камбінат мастацкага фонду Саюза мастакоў РБ). Аплікацыя па дрэве і тканіне асвоена на Жлобінскай фабрыцы мастацкай інкрустацыі, дзе вырабляюць шкатулкі, куфэркі, такарныя і разныя рэчы. Арыгінальнае мастацтва — пляценне з ільновалакна наладжана ў Маладзечна. Тут пры гарадскім Доме культуры створана студыя выяўленчага мастацтва, дзе працуе клуб самадзейных майстроў, што развівае традыцыйныя і новыя жанры народнага мастацтва (аплікацыя, вітражы, афармленне кніг і інш.). Варты ўвагі Бабруйскі цэнтр мастацкіх промыслаў, дзе працуе цэх мастацкай керамікі, вядзецца падрыхтоўка кадраў для мясцовай прамысловасці (Бабруйскае прафтэхвучылішча № 15).

Падводзячы некаторыя вынікі, можна вылучыць найбольш перспектыўныя народныя рамёствы і промыслы, якія паспяхова развіваюцца ці маюць усе шансы на адраджэнне. Сярод іх (называем па групам):

кравецкае (швейнае), ткацтва (у прыватнасці, мастацкае — дываноў, посцілак, ручнікоў), вязанне, вышыўка, набойка, пляценне;

сталярна-мэблевае, разьба па дрэве, такарнае, бандарнае, выраб кухонных рэчаў (дошак, лыжак, мяшалак, таўкачыкаў, валькоў і інш.), выраб кошыкаў, сувенірных сумак, берасцянак, шкатулак і іншых сувеніраў, нарэшце, выраб разнастайных сельгаспрылад (лапаты, граблі і інш.);

кавальства, пляценне сетак, выраб мемарыяльных знакаў, чаканка, ювелірная справа, збор і рамонт прыбораў і інш.;

мураванае будаўніцтва, каменячоснае, выраб мемарыяльных помнікаў, керамічнае, кладка печак, шкларобства;

кушнерства (апрацоўка футры і аўчын), пашыў кажушкоў, дублёнак, шапак, шавецкае (вытворчасць разнастайнага абутку), рымарскае (у наш час расце попыт на конную вупраж), выраб рамянёў, пашыў сумак і рознай кожгалантарэі;

выраб і захаванне разнастайных харчовых прадуктаў, прыгатаванне ў хатніх умовах кулінарных вырабаў, кансерваванне грыбоў, гародніны, фруктаў, ягад, вытворчасць сыроў, масларобства, прыгатаванне сокаў, піва, вінаў;

здабыўныя промыслы — збіральніцтва (грыбоў, ягад, лясных арэхаў, лекавых траў), пчалярства, рыбалоўства, здабыча смалы, бярозавага і кляновага сокаў.

Да рамесных спецыяльнасцей калісьці адносіліся і такія прафесіі, як маляры, цырульнікі, аптэкары, друкары, пераплётчыкі. Сутнасць гэтых прафесій мала змянілася са старажытных часоў і, нягледзячы на тэхнічную рэвалюцыю, па-ранейшаму патрабуе майстэрства ўмелых рук.

Разам з тым можна назваць цэлы шэраг рамесных спецыяльнасцей, якія калісьці былі прыярытэтнымі і якія, відаць, беззваротна «канулі ў Лету», — мечнікі, шабельнікі, броннікі, кальчужнікі, пішчальнікі, буднікі, магерачнікі, сярмяжнікі, рагожнікі. Прыйшлі ў заняпад і такія прамысловыя заняткі, як жалезарудны, леса-сплаўны, выпальванне паташу і драўніннага вугалю, дзёгцю, вытворчасць гонты і драўніны, выраб драўляных абадоў і колаў, разьба па косці, прадзенне і выраб ткацкага інвентару (станаў-кросен, бёрдаў, верацён, чаўнакоў і інш.).

Да патэнцыяльна перспектывных адносяцца тыя рамёствы і промыслы, якія здольны адрадзіцца і набыць «другое дыханне» пры стварэнні пэўных, спрыяльных умоў. У ліку іх мажліва назваць ткацкае, аўчынашубнае, рымарскае, кафельнае рэтраспектывнае майстэрства, ікананіснае, залаташвейнае.

Рукатворныя вырабы беларускіх майстроў і ўмельцаў, адзначаныя чароўнай непасрэднасцю, самабытным характам і эстэтычным густам, заўсёды былі ўзорнымі першакрыніцамі духоўнасці, да вытокаў якіх звярталася нацыянальнае прафесійнае мастацтва. Асваенне лепшых традыцый народнага рамяства застаецца адным з важных напрамкаў развіцця мясцовай прамысловасці. Народныя промыслы і рамёствы, пераасэнсаваныя на новай ідэйнай, арганізацыйна-прававой і тэхнічнай асновах, набываюць у наш час самастойную ролю не толькі як адзін з камерцыйна-эканамічных рычагоў грамадскай вытворчасці, але і як састаўная частка беларускай нацыянальнай культуры.

Пытанні, заданні:

1. Якая існуе розніца ў паняццях «промыслы» і «рамёствы»?
2. Назавіце найбольш старажытныя промыслы.
3. На якія групы можна падзяліць рамёствы? Якія крытэрыі пры гэтым трэба ўлічваць?
4. У чым выяўляўся універсальны характар ся-рэднявечнай гаспадаркі?
5. Якія вы ведаеце назвы вёсак, што паходзяць ад пражываўшых тут рамеснікаў?
6. Раскажыце пра цэхавую арганізацыю рамеснікаў.
7. Якія рамёствы скараціліся ў выніку развіцця індустрыі і не маюць перспектывы?
8. Чым, на ваш погляд, тлумачыцца патрэба ў адраджэнні рамёстваў і промыслаў? Якія з іх вы лічыце найбольш перспектыўнымі?

ЗДАБЫВАЮЧЫЯ ПРОМЫСЛЫ

Беларусы здаўна сяліліся сярод дрымучых лясоў, па берагах невялікіх рэк і азёр, нярэдка — на выплах і астравах пасярод неабсяжных балот. Адпаведна гаспадарча-бытавы ўклад і паўсядзённым будні тутэйшага жыхара былі арганічна звязаны з акаляючай прыродай, з лесам, сярод якога ён жыў. У лесе ён збіраў ягады, грыбы, арэхі, рабіў веснавую падсочку бяроз і клёнаў; тут ён адшукваў у дуплах дрэў мёд дзікіх пчол, прамышляў разнастайную дзічыну. З кары здабывалі лыка для лапцей і кошыкаў, мачала для рагож і вяровак, луб і бяросту для карабоў, калысак, розных бытавых рэчаў. З драўніны выпальвалі вугаль, паташ, выкурвалі смалу і здэгаць. Дровы сагравалі ў зімовую сцюжу і падтрымлівалі цяпло і «вечны агонь» хатняга ачага. Дрэва служыла будаўнічым і каштоўным дэкаратыўным матэрыялам для разнастайных рамёстваў, а ў руках майстроў і ўмельцаў ператваралася ў цудоўныя ўзоры народнага мастацтва. Выключная роля дрэва ў традыцыйна-бытавой культуры тутэйшых жыхароў дала падставу вядомаму даследчыку К. Машыньскаму сцвярджаць, што беларусы да апошняга часу жылі ў «драўляным веку». Ва ўмовах сярэднявечнага патрыярхальнага жыцця і рэдкай заселенасці прыродныя рэсурсы былі практычна невычарпальнымі і лёгка ўзнаўляліся натуральным экалагічным шляхам. Шчодрыя дары лесу, неабсяжныя паляўнічыя і бортныя ўгоддзі, рэкі і азёры, багатыя рыбаі і іншай жыўнасцю, — усё гэта складала сапраўдную кармавую базу і давала насельніцтву ў дадатак да прадуктаў земляробства і жывёлагадоўлі істотныя жыццёвыя рэсурсы.

Збіральніцтва

Збіральніцтва — гэта, бадай, самы старажытны занятак першабытнага насельніцтва, што паслужыў у свой час вытокам земляробства. Ён мала змяніўся на працягу

тысячагоддзяў і ў сваім архаічным выглядзе захаваўся да нашага часу. Разам з тым прыкметна зменшыліся яго маштабы, што было абумоўлена скарачэннем прыродных рэсурсаў, перш за ўсё — масіваў першабытных лясоў, балотных ландшафтаў, так званых няўдобіц, лугавін, а таксама безгаспадарчым умяшаннем чалавека ў экалагічнае асяроддзе, парушэннем балансу ў сістэме «чалавек — прырода».

У традыцыйнай народнай гаспадарцы здаўна істотную ролю адыгрывалі збор лясных ягад, пладоў, грыбоў, лугавых траў (кармавых, лекавых, дэкаратыўных), караняплодаў, падсочка дрэў і нарыхтоўка раслінных сокаў, збіранне мёду дзікіх пчол і шмат іншага. Кожны з гэтых відаў патрабаваў ведання мясцовай экалогіі, харчовых і лекавых якасцей тых ці іншых раслін, аптымальных тэрмінаў іх збору, спосабаў першаснай апрацоўкі, кансервацыі і ўжывання.

Шчодрасць лясных дароў побач з жылём рабіла іх даступнымі амаль для кожнага, таму яны не з'яўляліся ў звыклым сэнсе ласункамі для сельскага жыхара. Лясную ягаду — суніцы, чарніцы, брусніцы, буякі (дурніцы), маліны, парэчку, агрэст, ажыну — ужывалі часцей свежымі. Яны выкарыстоўваліся асобна і ў якасці састаўных кампанентаў многіх кулінарных вырабаў — пірага, варэнікаў, кісялю, кулагі, розных він і напіткаў. Значную колькасць ягад нарыхтоўвалі пра запас: брусніцы парылі ў гаршках, ссыпалі ў кадушкі і бочкі, дабаўляючы прыправу; з іх рабілі таксама сокі і павідла (на мёдзе); чарніцы часцей сушылі; журавіны захоўвалі замарожанымі, дабаўлялі ў квашаную капусту, выпрацоўвалі з іх сокі і напіткі. Ягады каліны і рабіны збіралі позняй восенню, іх захоўвалі на гарышчах, суквецці каліны закладвалі таксама ў стажкі разам з сенам, дзе яны вылежвалі пэўны тэрмін.

У значным аб'ёме назапашвалі ў лесе грушы, яблыкі, жалуды, арэхі. Грушы, як і жалуды, ссыпалі ў засека свірнаў ці стопак, дзе яны даспявалі, сушылі ў печах. Яблыкі разразалі на скрылькі, нанізвалі на суровыя ніткі, вязанкамі сушылі на сонцы; пад восень іх закладвалі ў стажкі сена, дзе яны захоўваліся нярэдка на працягу ўсёй зімы.

Прыкметнае месца ў традыцыйнай сялянскай гаспадарцы мела збіранне розных відаў грыбоў. Сярод іншых перавагу аддавалі баравікам, падасінавікам (чырвонага-

ловікі), у вялікай колькасці збіралі падбярэзавікі (бабкі, абабкі), махавікі, маслякі (казлякі), лісічкі, апенькі, рыжыкі, зялёнкі, ваўнянкі. З мухамораў рабілі атруту для насякомых. У кожнай мясцовасці былі свае звычаі і асаблівасці ва ўжыванні тых ці іншых відаў грыбоў, у спосабах іх апрацоўкі і захавання. Большасць грыбоў ужывалі свежымі (смажанымі ці варанымі), значную частку закладвалі ў кадушкі на засол; баравікі, падасінавікі, абабкі сушылі пра запас. Сушаныя грыбы і ягады беларускія сяляне збывалі на мясцовых кірмашах, прадавалі скупшчыкам, якія развозілі іх далёка за межы Беларусі, асабліва ў стэпавыя раёны Украіны. За права збору ягад і грыбоў у панскім лесе сяляне павінны былі выконваць пэўныя (дарэчы, нязначныя) павіннасці: у сярэдзіне XIX ст. яны складалі 15—20 капеек у год з кожнага двара; палескія сяляне звычайна адпрацоўвалі за гэта два дні за год у панскім маёнтку.

Пераважна вясной і ў пачатку лета, калі буяла маладая флора, шырока ўжывалі ў ежу лугавыя шчаўе і цыбулю, хрэн, крапіву, лебяду, кісліцу, аер, кветкі ліпы і інш. Лісце шчаўя, крапівы, лебяды збіралі да іх цвіцення, складвалі ў фаскі і макітры, перасыпалі па сляях соллю, дадавалі кмену і іншых ароматных зёлак, квасілі пра запас. З іх гатавалі апасля розныя вадкія стравы (варывы). Шчаўе, кісліцу, цыбулю лугавую, маладыя пабегі аеру і інш. ужывалі таксама «жывымі» без усялякай апрацоўкі. Аер, лісты клёна і дуба выкарыстоўвалі пры выпечцы хлеба.

З іван-чаю (скрыпеню), чабору, мацярдушкі, зверабоею, кветак ліпы, маладых пабегаў сасны рыхтавалі адвары. Мноства лекавых раслін сушылі на зімку. У якасці лекаў выкарыстоўвалі і адвары з галінак маліны, парэчкі, вішні, кары дуба, крушыны, каліны. Бярэзавыя, радзей дубовыя, венікі шырока ўжываліся ў парнай лазні, лекава-гігіенічныя ўласцівасці якой былі вядомы са старажытных часоў.

У раёнах Палесся і ў Паазер'і сустракаўся і своеасаблівы промысел па зборы яек дзікіх птушак. Як пісаў адзін з вандроўнікаў XIX ст., вясною ў няздзелю і па святах маладыя хлопцы цэлым гуртам адпраўляюцца ў Пінскія балоты збіраць яйкі дзікіх качак і гусей і «прыносяць іх столькі, колькі ў стане данесці кожны. Тады ва ўсёй вёсцы наладжваецца сапраўднае свята: у кожнай хаце дармавая яечня».

Збіральніцтва — адно з улюбёных заняткаў нашых продкаў, якое патрабавала добрага ведання экалогіі свайго краю, аматарскага інтарэсу і апантанасці і, нягледзячы на прыкметнае скарачэнне прыродных рэсурсаў, не страціла канчаткова сваёй ролі да нашага часу, і, напэўна, будзе існаваць столькі, колькі існуе чалавек як гаспадар на гэтай зямлі.

Рыбалоўства

Беларусь — краіна шматлікіх рэк, азёр і неабсяжных балот, багатых рыбай і вадаплаўнай птушкай. У гэтых умовах рыбная лоўля з'яўлялася вельмі распаўсюджаным і эканамічна выгадным заняткам. Асабліва шырокія памеры рыбалоўства набыло ў рэгіёнах Палесся і ў Пазер'і. Адыгрываючы істотную ролю ў сістэме харчавання, асвечанае народнымі павер'ямі, звычаямі, паданнямі, апетае ў песнях, яно спрадвечу было тут неад'емнай часткай паўсядзённага народнага побыту. Мясцовыя жыхары забяспечвалі рыбай не толькі ўласныя патрэбы, але і збывалі яе на кірмашах, вывозілі ў суседнія раёны, нярэдка — за межы Беларусі.

Як адзначаў у свой час У. Сыракомля, што не раз наведваў шматлюдныя нясвіжскія кірмашы, сюды кожны год у другой палове верасня пастаянна наведваліся жыхары суседніх раёнаў Палесся, што везлі поўныя вазы рыбы ў скураных карабах. Шмат рыбы лавілі ў зімовы час, што было больш зручна для яе захоўвання і збыту. Жыхары вёсак, размешчаных вакол самага вялікага на Палессі Чырвонага возера (або Князь-возера), збіралі цэлыя абозы марожанай рыбы і адпраўлялі іх санным шляхам у Слуцк, Мінск, Жытомір.

З мэтай захавання агромністай масы рыбы нарачанскія рыбакі нарыхтоўвалі ўзімку тоўсты лёд, складаваючы яго ў загадзя падрыхтаваныя ямы-паграбы; летам яны рыхтавалі вазы, абкладваючы іх па сценах кузава ледзянымі крыгамі, загрузалі іх дапаўна рыбай і везлі на кірмаш у Вільню. Шмат рыбы збывалі оптам яўрэйскім скупшчыкам, якія вывозілі яе ў Варшаву, Кіеў, Бердзічаў, Смаленск, Пскоў, Санкт-Пецярбург і іншыя гарады. У Германію экспартавалі не толькі рыбу, але і рыбную луску, з якой выраблялі штучны жэмчуг.

Да нядаўняга часу водныя басейны і балоцістыя багны Беларусі літаральна кішэлі ўсялякай жывёнасцю. Як паказваюць археалагічныя знаходкі астэалагічных рэшткаў, тут здавён вылаўлівалі мноства разнастайных і каштоўных парод рыб, сярод якіх — асятры, сцерлядзь, ліні, яззі, вугры, ментузы, самы, шчупакі, акуні, ляшчы, судакі і шмат іншых. Амаль той жа склад іхтыяфауны з невялікімі зменамі захаваўся да другой паловы XIX ст. Асятры, яззі, вугры былі звычайнай ежай не толькі на панскім стале, але і простых сялян. Прычым на гарпуны ці восці траплялася шмат рыбы буйных памераў, якую немагчыма было вылавіць сеткай. Ураджаюць сваімі памерамі самы да двух і болей метраў у даўжыню, вагой у некалькі пудоў, паўтараметровыя шчупакі і ментузы на 20—30 кг, шматкілаграмовыя ліні, судакі, ляшчы, акуні. Кожны з іх займаў сваё месца ў нацыянальнай беларускай кухні, складаючы аснову разнастайных страў і кулінарных вырабаў. Шмат рыбы збывалі мес-тачковаму яўрэйскаму насельніцтву, для якога розныя рыбныя стравы былі не толькі жаданай паўсядзённай, але і абрадавай ежай.

У вялікай колькасці вылаўлівалі і так званую мелка-рыбіцу. У балотах і абмялеўшых рэках вадзілася зашмат уюноў. Добры рыбак, пісаў А. Сержпутоўскі, не вяртаўся дадому, пакуль не наловіць тросты ўюноў. Троста выступала як своеасаблівая адзінка вымярэння, уласцівая для Палесся. Злоўленых уюноў нанізвалі на пруткі даўжы-нёй 40—60 см, што складала адну метку; 60 метак давалі адну кап, 60 коп — трасту. Такім чынам, адзін звычай-ны ўлоў даваў дзесяткі кілаграмаў свежай рыбы (пры-чым разыходжанні ў некалькі кілаграмаў наогул не ўлічваліся ў практычнай метралогіі).

У час пастоў уюны разам з іншай рыбай замянялі мяса, а ў цяжкія гады (недарод, ваенныя ліхалецці) — мяса і хлеб. Іх сушылі, летам — на сонцы, зімой — у хатняй печы, вялілі, салілі, складвалі ў бочкі, на-рыхтоўвалі пра запас. Імі запраўлялі стравы, клалі ў суп, боршч; свежыя — смажылі, запякалі ў пірагі, гатавалі далікатэсы. Вяленую і сушаную рыбу прадавалі оптам, вывозілі ў «палявыя краі», на Валынь і ў Польшчу, абменьвалі на хлеб, лён, каноплі і іншыя тавары.

Масаваму развіццю рыбалоўства на Палессі садзейні-чала так званае сервітутнае права — права «ўваходу» ў дзяржаўныя і панскія ўладанні (лясы, азёры, выганы)

з мэтай збору ягад, грыбоў, лоўлі рыбы, выпасу жывёлы і інш. Нацыянальна-вызваленчы рух 1830-га, а затым 1863 г. прымусіў царскі ўрад пайсці на ўступкі сялянам і часткова захаваць абшчыннае землекарыстанне і сервітутнае права ў беларускіх губернях. Жыхары шматлікіх вёсак, хутароў, засценкаў, што размяшчаліся на берагах рэк і азёр, разглядалі лоўлю рыбы ў суседнім вадаёме як сваё спрадвечнае, натуральнае права і займаліся гэтым промыслам, не зважаючы на забароны мясцовых уладальнікаў і арандатараў.

Маючы старажытныя вытокі і адыгрываючы істотную ролю ў жыцці і побыце беларусаў, рыбалоўства склалася ў сістэму народных ведаў з уласцівымі ёй спосабамі і прыладамі лоўлі прафесійнымі навыкамі, стэрэатыпамі паводзін у пэўных сітуацыях, светаўяўленнямі, сакральнымі дзеяствамі, абярэгамі, вераваннямі. Аднаўляюцца на рыбалку, паводле народных павер'яў, належала ціха і без шуму, не папярэджваючы аб гэтым блізкіх і суседзяў; пры сустрэчы з жанчынай (тым больш калі яна несла парожнюю пасудзіну) мэтазгодна было звярнуць з дарогі, абысці яе ці вярнуцца дадому. Калі з самага пачатку на вуду траплялі адзін-два яршы, то рыбалку можна было лічыць загадзя няўдалай. Мясцовыя рыбакі добра ведалі паводзіны розных рыб, звязваючы з імі пэўныя прыкметы, прагназіруючы стан надвор'я. У пахмурныя дні яны лёгка арыентаваліся на возеры, ведаючы, што шчупак стаіць у вадзе заўсёды галавою ў бок сонца.

Спосабы лоўлі і рыбалоўныя прылады адпавядалі экалагічным умовам, характару водных басейнаў, сезону года, надвор'ю, а таксама вызначаліся разлікамі на пэўную пароду рыбы, рэгіянальнымі традыцыямі і г. д. Пры багацці рыбнай фауны рыбу лавілі проста рукамі ці кошыкам у мутнай вадзе або заганялі на мелкаводдзе, білі палкай, прыціскалі шастом (ці вяслом) травяны зараснік, выбіралі і выкідвалі на бераг.

Бадай, самымі старажытнымі былі ўдарныя прылады — коп'і, стрэлы, крыху пазней — гарпуны, восці, багры. Баграмі выцягвалі на бераг (ці ў лодку) загарпуненую вялікую рыбу. Яны ж выкарыстоўваліся і ў час начной лоўлі, калі рыбу здабывалі, едучы ў лодцы, пры святле факела альбо перасвета. У зімовы час рыбу глушылі ўдарамі чакухі (драўлянай чуркі) па лёдзе. Як паказваюць археалагічныя знаходкі, да старажытных

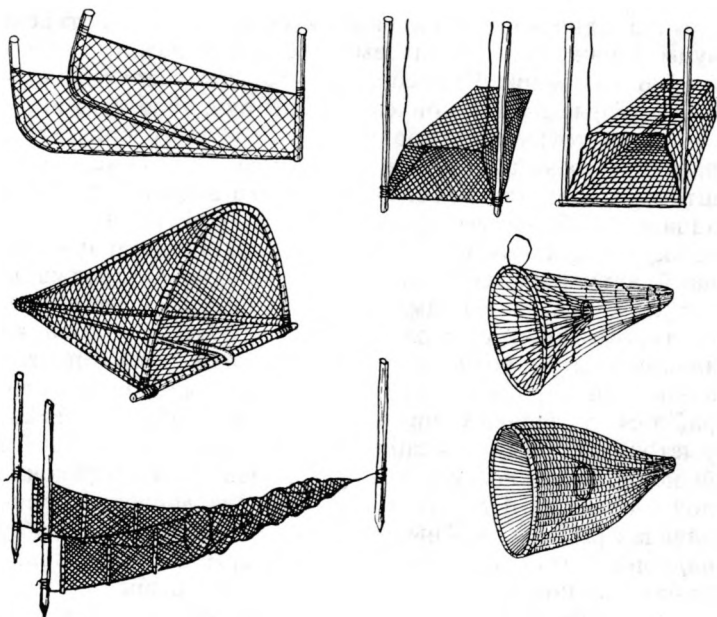
прылад адносяцца і кручковыя снасці, у прыватнасці вуды з нажыўкай, а таксама блёсны, дарожкі.

Даволі шырока і з поспехам выкарыстоўвалі самалоўныя стаўныя пасткі: конусападобны буч, зроблены з лазовых прутоў; нерат, корпус якога ўяўляў сабой сетку, нацягнутую на абручы; венцер, ці жак,— той жа нерат, што меў у дадатак да сетчатага мяшка шырокія крылы і, адпаведна, большую эфектыўнасць лоўлі; паплаў і мярэжку — сеткавыя мяшкі на шастах, якія ставілі звычайна ў адтулінах езаў (пляцень), якімі перагароджвалі рачулку. Усе пасткі-самаловы мелі шырокі ўваход, што паступова звужаўся гарлавінай, куды заходзіла рыба, не знаходзячы зваротнага шляху. Да самалоўных пастак адносяцца каробка (кош) і скрыпка (тыпу буча), што рабіліся з лазовых прутоў, лучыны, лубу; іх выкарыстоўвалі ўзімку (асабліва ў час адлігі) для лоўлі ўюноў, апускаючы ў палонку пад лёд. Для паспяховай лоўлі прыладамі гэтага тыпу патрэбна добрае веданне павадак рыбы, улюбёных месцаў яе знаходжання, стану надвор'я, шляхоў міграцыі і інш. Пры добрых умовах рыбакі за ноч выцягвалі поўныя кашы рыбы.

Ад стаўных адрозніваюцца рухомыя пасткі — волак, блізкі да яго брадан (ці браднік), таптуха, кломля, крыга, сак. У параўнанні з першымі яны не мелі лейкападобнай перагародкі, што перашкаджала выхаду рыбы, і патрабавалі ад рыбакоў большага спрыту. Волак і брадан мелі сеткавыя мяшкі шырынёй да 4 м, прывязаныя да двух доўгіх шастоў-«дзядкоў» (у брадана шасткі злучаліся ўнізе папярочкай); волакам лавілі два рыбакі, кожны ў сваёй лодцы, браданам — адзін рыбак, паставіўшы свой човен папярок ракі, плывучы ўніз па цячэнні.

Таптуха знешняй формай мала адрознівалася ад буча, рыбу сюды звычайна заганялі, шумна топаючы вакол па мелкаводдзі. Той жа прыныцп лоўлі пры выкарыстанні кломлі і крыгі. Апошняя ўяўляла сабой сетку, нацягнутую на два палазы, што ўтваралі крылы, якія маглі разыходзіцца на неабходную шырыню і замыкацца ўшчыльную (у час лоўлі крыгай удзельнічалі адначасова тры чалавекі).

Нарэшце, для лоўлі рыбы шырока прымяняліся звычайныя сеткі. Сярод іх вылучаліся простыя, аднасценныя і трохсценныя (трыгубіцы), што мелі тры рады сятчаткі розных памераў (рыба, што пападала сюды, заблытвала-

Рыбалоўныя прылады:

крыга, волак, брадан, таптуха, бучы, венцер (жак)

ся ў сятчатых вочках). Сеткі, што мелі конусавідны мяшок пасярэдзіне («матнік»), адносяцца да добра вядомых паўсюдна снасцей тыпу невадаў. Сярод іх — летні невад, або падвалока, брэдзень (браднік, волак; часцей за ўсё ўжываўся на мелкаводдзі), мутнік (донны невад) і самы вялікі (часам да 400—500 м у даўжыню) зімовы невад. Розныя рэгіёны Беларусі вызначаліся не толькі маштабамі развіцця рыбалоўства, але і рыбалавецкай культурай, распаўсюджанымі тут прыладамі, спосабамі лоўлі, працоўнымі навыкамі, звычаямі, павер'ямі.

Да пачатку XX ст. абазначылася скарачэнне рыбных рэсурсаў, якія раней здаваліся невычарпальнымі і задавальвалі патрэбы вялікай масы насельніцтва. «Шчодрое багацце рыбы ў Заходняй Дзвіне, — пісаў у канцы XIX ст. А. Сапуноў, — стала паданнем старыны, хаця і не вельмі далёкай». Удасканаленне прылад і спосабаў лоўлі, меліярацыя, развіццё рачнога паражоства і урбаніза-

цыя ўносілі прыкметныя карэктывы ў экалагічнае асяроддзе, што не магло не адбіцца на стане рыбалоўства. Сучасная рыбная гаспадарка патрабуе клопатлівай увагі, прававога рэгулявання, аховы і ўзнаўлення прыродных рэсурсаў.

Пытанні, заданні:

1. Якія акалічнасці далі падставу вядомаму даследчыку сцвярджаць, што беларусы да нядаўняга часу жылі ў «драўляным веку»?
2. Назавіце асноўныя віды збіральніцтва.
3. Якія лугавыя травы выкарыстоўвалі ў ежу?
4. У якіх рэгіёнах Беларусі было найбольш развіта рыбалоўства?
5. Раскажыце пра спосабы захавання рыбы.
6. Якія каштоўныя пароды рыбы вадзіліся ў басейнах Беларусі?
7. Апішыце спосабы лоўлі і рыбалоўныя прылады (дайце іх класіфікацыю).
8. Якія прыкметы і павер'і існавалі сярод рыба-ловаў?

Паляванне

Паляванне на дзічыну — такі ж старажытны занятак, як і рыбалоўства. У той час як збіральніцтва паслужыла пачаткам земляробства, паляванне стаяла ў вытоках жывёлагадоўлі. Яно дало штуршок удасканаленню розных прылад і зброі, садзейнічала асэнсаванню чалавечам свайго месца ў прыродзе, пашырала дыяпазон экалагічных ведаў, што ў сваю чаргу падрыхтавала пераход да новых форм жыццядзейнасці.

Неабсяжныя лясныя пушчы і ўрочышчы калісьці былі багатымі на дзічыну. Вобразную і рэалістычную характарыстыку сярэднявечнай Беларусі даў знакаміты паэт Мікола Гусоўскі (XVI ст.):

Нашы лясы — гэта наша скарбонка і свіран.
Наша камора жывіцы, і дзёгцю, і ягад,
Мёду і воску, куніцы і рознай дзічыны...
Дзе ты ні пойдзеш — майструюць то пасткі, то сілы:
Пасткай не зловіцца — сіллямі недзе засіліць,
Перад законам і правам лясным на здабытак
Роўныя ўсе тут — палой, здабывай колькі можаш.

Край наш прырода такім надзяліла багаццем,
Што незлічонасць у пушчах дзічыны і звера
Волю дае не лічыцца з памерам здабычы.

Амаль у той жа час вядомы храніст М. Мяхоўскі ў сваім «Трактаце пра дзве Сарматы» пісаў, што «дзікага звера тут болей, чым ва ўсім хрысціянскім свеце». Сярод паляўнічай фауны ён называў лясных быкоў (верагодна, зуброў), буйвалаў (так назваў ён мясцовых тураў), аленьяў, дзікіх коней (тарпанаў), ланей, коз, кабанюў (вепраў), мядзведзяў, куніц і інш.

У сярэднявечных дакументах неаднаразова згадваюцца паляўнічыя і звераловы, сярод іх — лясныя стральцы, палясоўшчыкі, асочнікі, лоўчыя, баброўнікі і інш. Яны неслі службу ў пушчах, падтрымлівалі ў нармальным стане паляўнічую гаспадарку, ахоўвалі лясныя рэсурсы, добра ведалі месцазнаходжанне дзічыны, высочвалі (адсюль і «асочнік») і адстрэльвалі звера. Паляванне было, апроч таго, забавай, улюбёным заняткам князёў і воінаў. Князь Ягайла да канца дзён быў апантаным паляўнічым, не раз рызкуючы сваім жыццём. Паляванне на буйнога звера для княжацкіх воінаў было свайго роду школай рыцарскага выхавання, што загартувала волю, развівала спрыт і адвагу. Рыхтуючыся да вайны з Тэўтонскім ордэнам, Ягайла і Вітаўт са шматлікім атрадам выязджалі ў Белавежскую пушчу, усю восень і зіму 1409 г. палявалі на зуброў, тураў, кабанюў, ласёў; салілі, вэндзілі мяса, складвалі ў бочкі, назапашваючы правіянты для свайго шматлікага войска.

У працэсе асваення лясных прастораў і пашырэння прыватнай уласнасці скарачаліся масівы «дзяржаўных» зямель, «нічыйных» сервітутаў. Асабліва вялікія страты неслі прамысловыя нарыхтоўкі і вываз лесу за мяжу, што набылі велізарныя памеры ў XVIII—XIX стст. І ўсё ж, нягледзячы на гэтыя акалічнасці, жывёльны і раслінны свет беларускіх лясоў у XIX ст. быў яшчэ даволі шчодрым і разнастайным. Я. Тышкевіч і П. Шпілеўскі, якія добра ведалі свой край, адзначалі шчодрае багацце бярэзінскіх лясоў. Сустрэцца з лясамі ці дзікамі, што так часта рабілі няпрошаныя «візіты» на сялянскія палеткі, або з больш небяспечнымі ваўкамі і нават мядзведзямі было тут звычайнай справай. У сярэдзіне XIX ст. у лясах Барысаўшчыны вадзіліся тры віды мядзведзя: буры («канятнік»), чорны (з белым падгрудкам, або «сцяргватнік») і срабрыста-буры («мурашкаед», ці «бортнік»). Да

нашага часу ў Беларусі захаваўся са згаданых толькі адзіны — буры мядзведзь (жыве ў Бярэзінскім запаведніку). У 1627 г. быў забіты апошні тур. Да сярэдзіны XVIII ст. зніклі лясныя коні (тарпаны), а ў пачатку XIX ст. — высакародныя алені мясцовай пароды. Калісьці ў лясках Беларусі вадзіліся собаль, расамаха, чорны заяц, лясны кот.

Удасканаленне прылад палявання таіла вялікую пагрозу для дзікай прыроды. Ужо ў XVI ст. былі прыняты спецыяльныя артыкулы «Аб ловах, аб пушчах, аб бортным дрэве, аб бабровых гонах, аб сакаліных гнёздах», якія рэгламентавалі права «ловаў» і прадугледжвалі суровыя меры за браканьерства. Асобы ўказ забараняў сялянам уваход у гаспадарскі лес са стрэльбай. Разам з тым існавала мноства традыцыйных прылад і спосабаў «ловаў», якія паспяхова прымяняліся ў паляванні на розную дзічыну. З традыцыйных прылад, якія шырока ўжываліся ў сярэднявеччы, адзначым кап'ё, рагачіну, сякеру, нож; разам з тым выкарыстоўвалі і ваенную зброю блізкага бою — шаблю, меч, булаву, кісць. Да XVIII ст. (у некаторых выпадках і ў больш позні час) ужываўся лук са стрэламі; для палявання на пушных звяркоў прымянялі стрэлы з тупым канцом (каб не пашкодзіць футру). У XII ст. з'явіўся арбалет, забойная сіла якога параўнаўча з лукам павялічвалася да 150—200 м.

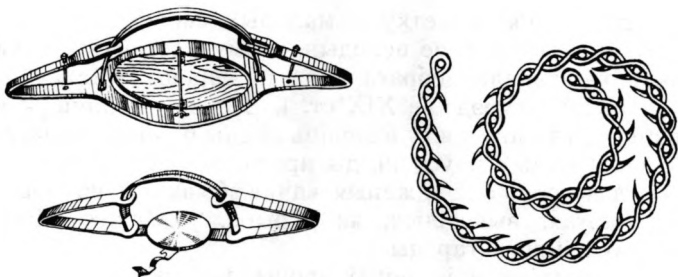
У асобную групу можна вылучыць самаловы — розныя пасткі, так званыя жалезы, петлі (сілы), сеткі, ступіцы, ваўкоўні, лоўчыя ямы, загароды. Расстаўленыя на звярыных сцежках і адпаведным чынам замаскіраваныя снасці прыходзілася перыядычна правяраць; не ўсе з іх былі небяспечнымі для выпадковых наведвальнікаў лесу. У паляванні здавён выкарыстоўвалі таксама дрэсіраваных жывёл — розных парод сабак, выдру, сокалаў, качак.

У паляўніцтве на буйнога зверу, асабліва драпежніка, патрабаваліся асобы спрыт, сіла, рызыка і адвага. Паляўнічы да таго павінен добра ведаць павадкі жывёлы, яе інстынкты і магчымыя дзеянні ў стане смяротнай небяспекі. На мядзведзя палявалі пераважна ўзімку, падымаючы яго доўгім шастом з бярогі. Летам яго падпільноўвалі на здабычы ці ў аўсе, куды ён звычайна прыходзіў ласавацца. Апрача стрэльбы (крамзеля, дубальтоўкі) запасаліся сякерай, рагачынай, вострым на-

жом. На мядзведзя палявалі таксама з пасткамі, якія замацоўвалі ў бортных дрэвах. Быў вядомы яшчэ адзін, небесцікаўны спосаб палявання, аб якім у пачатку XIX ст. паведамляў рускі даследчык В. Севяргін. Ведаючы асабліваю цягу мядзведзяў да мёду, паляўнічыя гатавалі духмяны мядовы настой, змешаны з моцнай гарэлкай; налізаўшыся хмельнага «зелля», мядзведзь хутка засынаў, становячыся лёгкай здабычай паляўнічых. Яшчэ ў сярэдзіне XIX ст. мядзведжыя шкуры з'яўляліся прадметам бойкага торгу; зусім невыпадкова і вядомая прымаўка: «Дзяліць шкуру незабітага мядзведзя».

Багатая фауна беларускіх лясоў садзейнічала рассяленню тут шматлікай папуляцыі «лясных санітараў» — ваўкоў. Апошнія далёка не абмяжоўваліся лясной дзічынай, нападалі і на свойскую жывёлу, знішчалі шмат маладняку, наведваліся ноччу і ў вёску, забіраліся ў хлявы, умыкалі неасцярожных сабак. Як паказвае афіцыйная статыстыка, толькі ў адной Магілёўскай губерні ў 60—70-ых гг. XIX ст. ваўкі знішчалі штогод дзесяткі тысяч галоў свойскай жывёлы.

На ваўкоў палявалі круглы год, асабліва — у канцы лета, калі маладыя ваўчаняты яшчэ трымаліся адзінай зграяй. На іх рабілі аблавы, у якіх удзельнічалі, апрача паляўнічых, шмат загоншчыкаў, так званых клікуноў; існаваў звычай праводзіць такія «мерапрыемствы» на дзень святога Іллі (2 жніўня). Дакладнае месцазнаходжанне воўчага логова ўстанаўлівалі, імітуючы выццё звера, на што звычайна адклікаліся неспрактыкаваныя ваўчаняты. На ваўкоў ставілі жалезныя пасткі з прынадай, рабілі ваўкоўні ў выглядзе высокага плота-вастракола, рылі глыбокія лоўчыя ямы. Звычайна сценкі лоўчай ямы абстаўлялі гладкімі бярэнамі, маскіравалі яе зверху, а ў якасці прынады ў цэнтры прывязвалі гуся ці парася. Быў вядомы і спосаб палявання на ваўкоў у лунную калядную ноч на шпаркіх конях, запрэжаных у санкі. У якасці прынады служыла жывое парася, якое завязвалі ў мяшок; яно вішчэла на ўсю ваколіцу, «спакушаючы» ваўкоў, што ў гэты час блукалі цэлымі зграямі. Гэта было сапраўднае саборніцтва адчайна смелых і спрытных людзей, што гранічыла са смяротнай рызыкай; ваўкоў, што гналіся за возам, расстрэльвалі на хадзе з санак, перазараджаючы стрэльбы.

Пасткі: жалезы, ваўкоўня

Апрача буйных траваядных (зубр, лось, кабан), а таксама драпежнікаў (мядзведзь, воўк, рысь) здабывалі шмат касуль, лісіц, куніц, барсукоў, зайцоў, вавёрак. На малых рэках палявалі на баброў і выдру. Яшчэ ў сярэдзіне XIX ст. р. Случ была настолькі загрузашчана бабровымі хаткамі і плацінамі, што перавоз грузаў і сплаў лесу па ёй былі практычна немагчымымі. Па словах К. Машыньскага, жыхары Беларусі маглі наракаць толькі на прававыя акты, што абмяжоўвалі ці забаранялі паляванне, але зусім не на недахоп дзічыны.

Аднак, жывучы сярод пушчы, людзі здаўна лічылі прыроднае асяроддзе сваёй роднай стыхіяй і сваім натуральным правам, не зважаючы на афіцыйныя акты і чыноўныя забароны. На Палессі дробную дзічыну лавілі вясною на выспах, куды яна збягалася ў вялікай колькасці, ратуючыся ад паводкі. Палявалі не толькі на звера, але і на птушак — глушцоў, рабчыкаў, цецерыкоў, курапатак, гусей і качак. Да лясных гігантаў-глушцоў падкрадваліся даволі блізка ў час току, прыкрыўшыся зялёным шалашыкам са звязаных галін. Пры паляванні на цецерыкоў і качак выкарыстоўвалі і манькуту — чучала птушкі.

І ўсё ж найбольш паспяховым было паляванне са спецыяльна абучанай падсадной качкай, ці, як яе інакш называлі, какеткай. Такую качку пускалі на ваду ў ціхіх затоках на шляхах пералёту птушак, прывязваючы доўгім шнурком за нагу; побач на плаву стаўлялі карытца з кормам. Сваім зычным краканнем качка-какетка «спакушала» дзікіх качараў, якія апускаліся каля яе на ваду, пападаючы ў цянёты. Палешукі ўмела

падбіралі качку-какетку з маладых свойскіх качанят, настойліва абучалі яе неардынарнаму мастацтву. Такая качка каштавала добрага вала ці каровы. «Дзякуючы ей,— пісаў у сярэдзіне XIX ст. І. Эрэміч,— паляшук на працягу вялікага посту насоліць ладны бачонак качараў, ды навэндзіць з паўсотні, ды прадасць (калі ёсць збыт) дзве-тры сотні». Вэнджаныя качкі збываліся на мясцовых таргах, вывозіліся, як і рыба, у Слуцк, Мінск, Вільню і іншыя гарады.

Жыхары лясоў і рачных урочышчаў былі патомнымі паляўнічымі і звераловамі, добра ведалі паводзіны звяроў і птушак, высочвалі іх па няўлоўных прыкметах, імітавалі да здзіўляючага падабенства гукі рознай дзічыны, уводзячы яе ў зман. З той жа мэтай выкарыстоўвалі і ўмела зробленыя вабікі, ці манкі. Імітацыя гукаў прыроды з'явілася той асновай, на якой узнік і распаўсюдзіўся асобы жанр беларускага фальклорнага мастацтва.

З'яўляючыся адным з самых старажытных, паляўніцтва было арганічна звязана са шматлікімі павер'ямі, гаданнямі, замовамі, магічнымі дзеяннямі, легендамі, паданнямі, у якіх дзівосным чынам перапляліся, спалучаліся праўда і міфы. Перад паляваннем па старажытнай традыцыі здзяйснялі сакральныя дзеянні; як і на рыбалку, выходзілі ціха з дому, не папярэджвалі аб гэтым нават блізкіх; у лес заходзілі задам наперад; вымаўлялі розныя замовы, каб дзічына сама выходзіла на паляўнічага, каб стрэльба не давала збою і г. д.

Сучасны стан паляўніцтва патрабуе ўзнаўлення некалі шматлікай фауны, арганізацыі запаведнікаў і заказнікаў, аховы каштоўнейшых відаў жывёл (80 відаў дзікіх жывёл і птушак апынуліся пад пагрозай знікнення), прававога рэгулявання і пераадолення выніку экалагічнага крызісу, які пачаўся задоўга да чарнобыльскай аварыі.

Пчалярства

Гэты промысел мае глыбокія вытокі на Беларусі і ўзнік на базе дзікага пчалярства як адна з форм збіральніцтва. Сяляне адшуквалі ў лесе пчаліныя дуплы-борці, выбіраючы мёд, для чаго прыходзілася выкурваць пчол. Эпізадычна дзікае пчалярства сустракалася яшчэ ў XVIII ст. Аўтар цікавай этнаграфічнай працы «Апісанне Крычаўскага графства, ці былога староства

1789 г.» А. Мейер паведамляе аб нярэдках знаходках у лесе старых борцей з запасамі цёмнага зляжалага мёду да 8—12 пудоў. Паводле старажытнага звычаю, чалавек, які знайшоў у лесе борць, атрымліваў права ўласнасці на яе, ставячы пры гэтым на дрэве сваю ўмоўную метку — «знамя». Так узнікла культурнае пчальарства, або бортніцтва. Пры гэтым людзі не толькі выкарыстоўвалі прыродныя дуплы-борці, але і рабілі новыя, штучныя, выдзёўбаваючы іх у ствалах дрэў на вышыні 4—15 м.

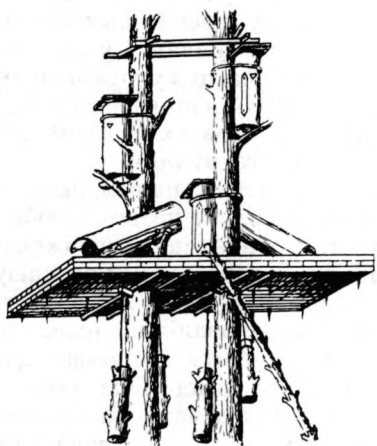
Звычайна борць высякалі з сонечнага боку, прамавугольны ўваход у яе (даўжэнь) памерам 60×15 см заціскалі адпаведнай формы брусом, пакідаючы невялікую лазейку (лётку) для пчол. Каб прывабіць сюды новы рой, уваход апрысквалі настоем ароматных траў, унутры клалі вільготны мох, змочаны ў духмяным, мятным растворах, а ў дадатак замацоўвалі да сценкі камеры акрайчык пчаліных сотаў. Незаселеная борць называлася ялаўкай. Калі яна прыходзілася даспадобы пчаліным разведчыкам, тыя прыводзілі за сабой малады рой.

Недзе ў XV—XVI стст. распаўсюдзіліся калодныя вуллі, якія па-ранейшаму называлі борцямі, або калодамі. Першым калодным вуллём хутчэй за ўсё было тое ж борцевае дрэва, паваленае ветрам; участак ствала, дзе знаходзілася борць, акуратна адпілоўвалі з двух бакоў і ставілі ў неабходным месцы. Калоды расстаўлялі на дрэвах на вышыні да 15 м пераважна ў ліпавых і бярозавых гаях, паблізу пойменных лугоў і верасовых балот, багатых меданосамі. Нярэдка іх размяшчалі і ў панскіх лясах, пры гэтым сяляне па дамоўленасці з уладальнікам павінны былі плаціць пэўны падатак (напрыклад, у Мазырскім павеце ў канцы XIX ст. падатак складаў 30, а ў Слуцкім — 50 капеек з кожнага вулля).

Для аховы калод і борцей ад лясных драпежнікаў — мядзведзяў і куніц, што спрытна лазілі па дрэвах і любілі ласавацца мёдам, доступ да борцей перагароджвалі шырокімі пляцоўкамі («падкур», «адзер»), у якія знізу набівалі вострыя цвікі. З той жа мэтай ужывалі і самабітню — кароткае бярвяно, што падвешвалі на дрэве па шляху мядзведзя да борці; сутыкнуўшыся з ім, мядзведзь адкідваў яго лапай, а яно вярталася назад і біла мядзведзя з адпаведнай сілай, і гэта спрэчка часта канчалася трагічна для мядзведзя, асабліва калі той падаў на вострыя калы, забітыя ў зямлю пад борцю. Для аховы борцей ужываліся і самастрэлы.

Калодны вулей
(«калода»)

Падкур з калодамі, бортныя знакі

Не менш суровая кара чакала і ліхадзеяў, што пасягалі на права бортнай уласнасці. За крадзеж мёду і пашкоджанне борці закон прадугледжваў вялікі штраф, а для зламыснікаў і «пчаладзёраў» — нярэдка і смяротную кару. Бортныя знакі («знамёны») на дрэвах былі свайго роду абярэгам, ахоўнай пячаткай у сістэме народнага звычайнага права. Звычайна яны ўяўлялі сабой высечаныя на дрэве геаметрычныя фігуры — спалучэнне ліній і крыжоў, трохкутнікі, елачкі, выявы сельскагаспадарчых прылад, жывёл, раслін, рагоў аленя, птушынай лапкі, пярэ і г. д. Пры выкарчоўцы лесу пад ляды бортныя дрэвы і вуллі заставаліся стаяць некранутымі.

У XIX ст. побач з лясным шырока распаўсюдзілася пасечнае пчалярства. Сяляне, шляхта і аднадворцы заводзілі ў сябе на сядзібах пасекі на дзесяткі і сотні вулляў. Спачатку тут пераважалі калодныя вуллі — так званыя стаякі і лежакі, у канцы XIX — пачатку XX ст. распаўсюдзіліся больш сучасныя рамачныя вуллі. Адначасова сустракаліся саламяныя вуллі («саламянікі») і плеченыя («лазавікі»). Летам, калі зацвіталі лугавыя травы, ліпа, грэчка, верас, некаторыя пчаляры грузілі вуллі на сані (звычайна гэта рабілі ў начны час) і адвозілі за 10—20 вёрст у месцы медазбору.

Больш спрыяльнымі былі ўмовы для развядзення пчол на хутарах, у засценках. Адна толькі пасека ў шляхецкім засценку Залессе каля мястэчка Лапічы (дзе сыходзяцца рэкі Свіслач і Бярэзіна) у сярэдзіне XIX ст. налічвала 500 калодных вулляў. Амаль кожны селянін, як паведамлялі ў гэты час карэспандэнты Рускага геаграфічнага таварыства, настаўнікі Хатыніцкай народнай школы (Пінскі павет), мае па некалькі вулляў, некаторыя да 100 і болей. Асабліва славіліся сваім майстэрствам і практычнымі навыкамі патомныя бортнікі сяла Стадолічы (Мазырскі павет), дзе да XX ст. устойліва захоўваліся лепшыя абшчынныя традыцыі і нормы звычайнага бортнага права. На Беларусі былі вядомы цэлыя вёскі прафесійных пчаляроў, аб чым сведчаць і тапанімічныя назвы — Бортнікі, Бортнавічы, Калоднікі, Жэнь (назва бортнага інвентару), Добрыя Пчолы і інш. Залатая пчала з'яўлялася геральдычным знакам, што стаяў на гербах павятовых гарадоў Ігумен і Клімавічы.

Кожны бортнік меў пэўны набор інструментаў і спецыяльных прыстасаванняў, сярод іх — барта (сякера

з шырокім лязом), пешня, долата, лопацень, цясла, скобля, свердзел, з дапамогай якіх выдзёўбвалі і ўладкоўвалі борці. Пчаляры забіраліся на дрэва, перакінуўшы цераз сук лезіва, або жэнь,— доўгую (25—30 м) вярхоўку, сплеченую з трывалых рамянёў ці пяньковых вітак; лезіва мела на адным канцы папярэчыну (сядло, крэсла), на якую садзіўся бортнік, на другім — крук ці дзве пятлі. Пры пад'ёме бортных калод на дрэва выкарыстоўвалі кадол — кола-лябёдку з доўгай ступіцай, на якую накручвалася вярхоўка. Пры доглядзе пчол неабходным быў дымакур і сітак (апошні надзяваўся на галаву, асцерагаючы твар і шыю ад укусу пчалы). Мёд збіралі ў спецыяльныя пасудзіны — лазбень, берасцень, ліпаўку.

Пры спрыяльным надвор'і пчаляры атрымлівалі па 2—3 пуды мёду з кожнага вулля. Найлепшым лічыўся ліпавы мёд («ліпавец»), «празрысты і чысты, як крынічны струмень». Мёд выбіралі з вулляў звычайна ў канцы лета, пасля Спаса. Пчалярская гаспадарка патрабавала ад пчаляра добрага ведання многіх таямніц, што давалася ў працэсе шматгадовай практыкі. Працоўныя навукі перадаваліся ад бацькі сыну; ужо з дзяцінства будучыя пчаляры спасцігалі сакрэты гэтага промыслу, пачынаючы ад уладкавання борці, нагляду за пчоламі і заканчваючы зборам мёду («узятка») і падрыхтоўкай пчаліных вулляў да зімоўкі. Сакральны сэнс замоў і магічных дзеянняў стары пчаляр перадаваў свайму сыну толькі перад смерцю.

Мёд у беларусаў служыў сімвалам дружбы. Яшчэ ў пачатку ХХ ст. на Палессі захоўваўся старажытны звычай бонды, калі бортнік, што сабраў мёд у лесе, частаваў кожнага, хто выпадкова сустракаўся на яго шляху. Паводле народнага павер'я, нават вораг, які прыняў пачастунак мёдам, становіўся лагодным і забываў пра варажнечу. Быў вядомы і звычай сябрыны, калі бортнік дарыў аднавяскоўцу рой пчол, а той аддаваў яму палову мёду, атрыманага з гэтага рою, што, паводле звычаю, замацоўвала сяброўства і трывалую дружбу паміж імі.

Мёд у беларусаў быў адным з важнейшых абрадавых страў і трывала ўвайшоў у святочна-рытуальны комплекс, у шматлікія народныя звычаі і абрады. Ім частавалі званых гасцей, родных, блізкіх сяброў. Ён быў абавязковым пры сватаўстве і вяселлі, нараджэнні і хрышчэнні

дзіцяці. Без яго не абыходзіліся пахаванне і памінкі. Мядовыя стравы — святочная куцця, канун, пірог, пернікі, медавуха і інш.— былі звычайнымі ў побыце не толькі шляхецкага саслоўя, але і простага людю.

Прадукты пчалярства — воск, праполіс, матачнае малачко, пылок, пярга — шырока выкарыстоўвалі ў народнай медыцыне. Воск, апрача таго, выкарыстоўваўся ў практычных мэтах (замазка для посуду і чаўноў, вашчэнне нітак, прыгатаванне садовай мазі, асвятленне і інш.). Ён жа з часоў язычніцтва выконваў важныя функцыі ў адпраўленні абрадаў, у знахарстве, гаданнях і быў неад'емным культавым атрыбутам. Мёд і воск былі ў ліку асноўных прадметаў экспарту з Беларусі.

Нарэшце, нельга не звярнуць увагі на тую акалічнасць, што, апыляючы расліны, пчолы ў значнай ступені павышаюць іх ураджайнасць, стымулююць пладаноснасць лугавых і агародных культур, грэчкі, фруктовых дрэў. Пры гэтым эфект апылення пераўзыходзіць кошт атрыманага мёду. «Пчаліна — жывёліна малая, а карысці дае многа» — гэтая назва кнігі, выдадзенай у Пецярбургу ў 1911 г., як нельга больш трапна адлюстроўвае гаспадарчае і экалагічнае значэнне гэтага старажытнага промыслу, які зараз перажывае нялепшыя часы і патрабуе асобай увагі і клопату.

Пытанні, заданні:

1. *Якія промыслы стаялі ў вытоках земляробства і жывёлагадоўлі?*
2. *Назавіце асобныя групы паляўнічых, што згадваюцца ў сярэднявечных дакументах.*
3. *Якія з дзікіх жывёл, што калісьці вадзіліся ў лясх Беларусі, былі знішчаны назаўсёды?*
4. *Раскажыце аб старынных спосабах палявання на мядзведзяў і ваўкоў.*
5. *Як узнікла культурнае пчалярства (бортніцтва)?*
6. *Апішыце і замалюйце борць.*
7. *Што такое бортнае «знамя»? Якія тыповыя выявы бортных знамён сустракаліся ў Беларусі?*
8. *Назавіце асноўны бортны інвентар.*
9. *Якую ролю адыгрывалі мёд і воск у паўсядзённым побыце і ў духоўным жыцці беларусаў?*

БЕЛАРУСКАЯ КУХНЯ

Кожны народ мае сваю гістарычна вызначаную кухню, якая характарызуецца пэўным наборам прадуктаў і страў, спосабамі іх прыгатавання і ўжывання, смакавымі якасцямі, сістэмай харчавання, этнічнымі і сімволіка-абрадавымі функцыямі. Ежа — гэта не толькі натуральная патрэба здаровага арганізма, ежа — гэта культурная з'ява, якая адлюстроўвае духоўныя традыцыі, гаспадарча-бытавы ўклад, народныя веды, мараль, этыкет, звычаі і абрады, мясцовую экалогію, стан грамадства.

Нацыянальны характар ежы і яе якасныя ўласцівасці вызначаюцца не толькі наяўнасцю тых ці іншых прадуктаў у данай мясцовасці, але і кулінарнымі традыцыямі, схільнасцю таго ці іншага народа да пэўных прадуктаў і страў, бытавымі звычаямі, духоўна-рэлігійнымі ўяўленнямі, вераваннямі, абярэгамі. Прычым гурманскія схільнасці ў розных народаў да пэўных прадуктаў аказваюцца даволі кансерватыўнымі, а нярэдка дыяметральна супрацьлеглымі. Так, на большай тэрыторыі Кітая, у Японіі, Інданезіі да апошняга часу амаль не ўжывалі ў ежу малака і малочных прадуктаў. Манголы і цыбетцы ў Азіі, як і зулусы ў Афрыцы, не ядуць рыбы. Шэраг народаў Індыі не ўжываюць мяса, асабліва ялавичны: карова тут — свяшчэнная жывёліна, што бестурботна пасецца на пашах да самай смерці; ёй уступаюць дарогу і пешаходы, калі тая прагульваецца на гарадскіх вуліцах. Мусульманскія народы пазбягаюць ужываць у ежу свініну. Карэнныя народы Сібіры не прызнаюць грыбоў за ежу, акрамя мухамораў, якія яны ўжываюць як наркатыкі. Мы не пераносім і на дух лепшых гатункаў жаб, змей, саранчы, малюскаў, мяса сабак, што ў іншых народаў з'яўляюцца далікатэсамі.

Такім чынам, ежа з'яўляецца важным этнакультурным і сацыяльным паказчыкам; яна дае нам уяўленне аб народзе, яго звычаях, гурманскіх густах, духоўных све-

таўяўленнях, бытавых традыцыях і нават аб яго фізіялогіі і анатамічных асаблівасцях.

Спіс страў, якія мы знаходзім на традыцыйным стале беларускага селяніна, быў багатым і разнастайным. Вядомы этнограф М. Я. Нікіфароўскі ў канцы XIX ст. апісаў больш за 150 страў і гатункаў народнай кухні, што шырока бытавалі на тэрыторыі Віцебскай Беларусі. Ганна Цюндзявіцкая ў былым Барысаўскім і часткова Мінскім паветах запісала рэцэпты прыгатавання некалькіх сот страў і напіткаў. Беларускія гаспадыні валодалі высокім кулінарным майстэрствам, мастацтвам ператвараць простыя прадукты харчавання ў далікатэсныя стравы і печывы з цудоўнымі смакавымі і харчовымі якасцямі. Заможныя людзі і шляхта складалі сабе харчовы рацыён, спіс страў на цэлы год наперад, распісваючы яго па святах і буднях, па перыядах мясаедаў і пастоў, з улікам сваіх гурманскіх схільнасцей, асабістых густаў і запатрабаванняў. Сістэма пастоў, выпрацаваная на працягу многіх стагоддзяў і апрабаваная практыкай, давала магчымасць наладзіць здаровы лад жыцця; яна мела істотнае значэнне для гігіены харчавання і прафілактыкі захворванняў.

Па сваіх характарыстыках ежу можна падзяліць на раслінную і нераслінную (мясную), посную і скаромную. Да поснай адносіліся ўсе стравы расліннага паходжання, а таксама рыба і рыбныя прадукты. Асноўную ролю ў харчаванні беларусаў адыгрывалі раслінныя прадукты. Аднак іх суадносіны з нерасліннай ежай («скаромінай») не паддаюцца дакладнаму вызначэнню, бо большасць вядомых беларусам страў уключала кампаненты як расліннага, так і жывёльнага паходжання. Зыходзячы з гэтых акалічнасцей, усю ежу мэтазгодна падзяліць на паўсядзённую, святочную і абрадавую. Да апошняй адносяцца стравы і кулінарныя вырабы, якія суправаджалі тыя ці іншыя абрадавыя свята і ў адпаведнасці з устаноўленым звычаем былі неабходным аtryбутам абрадавых дзействаў,— хлеб, бліны, пячэнне, кашы, яйкі, яешня, мяса, мёд, віно.

У посныя дні з рацыёнаў харчавання выключаліся тлустыя і мясныя прадукты, смятана, малако. Нягледзячы на працяглыя перыяды пастоў, апошнія тым не менш вытрымліваліся веруючымі людзьмі і мелі пэўнае выхаваўчае значэнне. Народная прымаўка сцвярджала: «З посту ніхто не паміраў, а вось з пераядання —дохлі».

Калі не звяртаць увагі на грубую катэгарычнасць, уласцівую народнаму гумару, так званае рацыянальнае зерне ў гэтай прымаўцы ўсё ж ёсць.

У праваслаўным календары вылучаліся як асобныя постныя дні, так і цэлыя перыяды пастоў у некалькі тыдняў. Найбольш працяглымі з іх былі:

а) вялікі пост (пасля Масленіцы перад Вялікім днём) — 7 тыдняў;

б) пятроўскі (дзень св. Пятра — 12 ліпеня, па каталіцкаму календару — 29 чэрвеня) — ад 2 да 5 тыдняў.

в) спасаўскі (Спас — 19 жніўня) — 2 тыдні;

г) піліпаўскі, перадкалядны, — 4—6 тыдняў.

Пасты заканчваліся святочнымі днямі, якім спадарожнічалі абрадавыя дзействы, тэатралізаваныя прадстаўленні, гульні і шчодры святочны стол. Найбольш багатым быў стол на Вялікдзень, Радаўніцу, Сёмуху (Духа, Троіца), Спас, Дзяды, Васіллі (Новы год). Прычым кожнаму святу адпавядала пэўная ежа, цэлы набор страў. У прыватнасці, на постную куццю (перад Ражствам) іх было не менш сямі, у тым ліку аўсяная поліўка ці кісель, хлебны квас, аладкі з мёдам ці малаком, бліны, рыба, клёцкі і, нарэшце, сама каша з мядовай сытай. На шчодрую куццю на стол падаваліся, апрача таго, разнастайныя скаромныя стравы — мяса, нярэдка смажанае парася, каўбасы, бліны з салам, боршч з мясам і інш.

Асабліва шчодрым быў стол на сямейныя святы і з нагоды прыёму шаноўных гасцей. Беларуская гасціннасць заўсёды была чыстасардэчнай, бескарыслівай і шчырай. Скупасць, прыжымістасць, хцівасць лічыліся горшымі якасцямі, што прыніжалі ўласную годнасць, кампраметавалі чалавека ў сельскай грамадзе. Гасціннасцю славілася і беларуская шляхта. Шляхецкія сядзібы — фальваркі і засценкі — былі раскіданы на вялікіх прасторах беларускага краю. Выпадковае наведванне суседа ці родзіча, знаёмага ў адзіночым маёнтку было заўсёды для яго ўладальніка святам. Шляхціц любіў шчодры стол, быў чалавекам кампанейскім, добрым субяседнікам — шчырым і адкрытым, хаця і ганарыстым і нават небяспечным, асабліва калі была закранута яго шляхецкая годнасць.

Вось апісанне адной правінцыйнай вячэры ўдзельнікаў мясцовага сейміка XVIII ст. ва Ушачах. Тут стол быў багата прадстаўлены разнастайнымі стравамі, далікатэсамі, напіткамі, сярод іх: кручаныя зразы, розная кваша-

ніна і расолы, смажаная дзічына («што аж стол прагінаўся»), смажаная ласіна, галовы і кумпякі дзікоў, мядзведжыя лапы, горы зайцоў і рознага птаства (курапаткі, перапёлкі, качкі), блінцы да зразаў і расолаў, мядовыя напіткі, разнастайныя віды налівак і гарэлак. У посныя дні на шляхецкі стол падавалі рыбу, часта фаршыраваную гароднінай, хлебныя вырабы з мёдам, рулет з макам, рознае пітво.

Асартымент традыцыйных страў, які мы знаходзім на стале беларускага насельніцтва, быў даволі шырокім і разнастайным і прыкметна вар'іраваў у залежнасці ад прыродных умоў, гаспадарчай спецыялізацыі, эканамічнага стану сям'і, народнага календара і сезона года.

Хлеб і хлебныя вырабы

Луста шэрага хлеба — гэта цудоўнейшая вынаходка чалавецтва. Тут увасобіліся жыццёвы вопыт і мудрасць многіх народаў і шматлікіх пакаленняў. Спачатку хлеб выпякалі з прэснага цеста; выкарыстанне ўкислага цеста павысіла яго смакавыя якасці, павялічыла тэрмін захавання, і яму не было роўнай замены ў розных бытавых сітуацыях. Ужо 5—6 тысяч гадоў таму егіпцянам быў вядомы сакрэт прыгатавання хлеба з укислага цеста. Хлеб, як і каша, быў вядомы продкам беларусаў з агульнаславянскіх часоў. Прататыпам яго была цёртая груца. Знаходкі зерняцёрак у археалагічных пластах 3-га тысячагоддзя да н. э. сведчаць пра сістэматычнае прыгатаванне мучных вырабаў.

Хлеб як сімвал жыцця фігуруе ў духоўных уяўленнях многіх народаў; ён прыраўноўваўся да сонца і перадаваўся ў выявах тым жа знакам — кружком з кропкай у цэнтры (⊙). Хлеб увасабляў заможнасць, дастатак, працавітасць і вызначаў адпаведны статус і аўтарытэт сям'і ў сельскай грамадзе. Ён атаясамліваўся з ежай наогул, у гэтым сэнсе фігуруе ў малітве:

Ойча наш, які ёсць у нябёсах!
Хай свяціцца імя тваё,
Хай прыйдзе царства тваё,
Хай будзе воля твая і на зямлі, як і на небе,
Хлеб наш надзённы дай нам на сёння;
І даруй нам даўгі нашыя,—
Як і мы даруем даўжнікам нашым.

Небесцікаўна, што ў некаторых месцах Беларусі яшчэ ў XIX ст. захоўваліся старажытныя светаўяўленні, калі ўсе стравы, якія спажываліся з хлебам (боршч, капуста, супы, малако і інш.), расцэньваліся не як асноўныя, а як дадатак («прыварак») да хлеба. Аналагічныя ўяўленні аб хлебе, якому аддавалі прыярытэт сярод іншых страў, мы знаходзім і ў старажытных земляробчых народаў. Старажытныя грэкі былі ўпэўнены: хто еў страву без хлеба, дапускаў цяжкі грэх і непазбежна наклікаў на сябе гнеў багоў. У гамераўскі перыяд, як сведчаць «Іліяда» і «Адысея», хлеб ужывалі асобна ад другіх страў: так, на першае падавалі мяса, запечанае на пожагу, а на другое (на закуску) — хлеб. З гэтымі ўяўленнямі пераклікаюцца і старажытныя вераванні народаў Індыі, якія лічылі: хто не есць хлеба, да таго будучь «прыліпаць» усялякія хваробы. Тут існаваў нават від спагнання, калі злачынцаў каралі, пазбаўляючы іх на пэўны тэрмін (у залежнасці ад віны) хлеба.

Такім чынам, хлеб вызначаў не толькі матэрыяльны дадатак, але і звычаёвыя, маральна-прававыя адносіны, ён пранізваў духоўнае жыццё хлебараба, напаўняў яго рэальным сэнсам. Хлеб быў неабходным атрыбутам шматлікіх звычаяў і абрадаў. Хлебам-соллю сустракалі дарагіх гасцей, маладых у час вяселля. Збожжам абсыпалі шлях маладым. Хлеб і збожжа выкарыстоўвалі пры аглядзінах нівы (провідкі), адкрыцці першай баразны (заворванне), зажынках, дажынках, будаўніцтве дома (закладзіны) і інш. У якасці абярэга і рытуальнага (ахвяруючага) матэрыялу хлеб вядомы ў многіх народаў. Ён фігуруе ў шматлікіх прыказках, прымаўках, крылатых выразах:

Хто сее хлеб, той сее праўду;
Хлеб плача, калі яго дарэмна ядуць;
Лепш уласны хлеб, чым пазычаная булка;
Дзе добры хлеб, там мая і айчына.

Аснову харчавання ў беларусаў складаў жытні (чорны) хлеб. Ён меў мноства гатункаў, што было звязана з сортам і якасцю збожжа, яго памолам, наяўнасцю дадатковых кампанентаў (дамешкаў, прыправы), тэхналогіяй закваскі цеста і спосабам выпякання. На спажывецкія якасці хлеба, яго смак, каларыйнасць, мяккасць, наздраватасць істотна ўплывалі спосаб апрацоўкі жыта, грубасць памолу, наяўнасць у муцэ мякінных рэшткаў.

*Пірог-каравай з нагоди дажынак.
В. Лобча Столінскага р-на. 1992 г.*

Народны кулінар Валянціна Уласік

Звычайным на стала беларускага селяніна быў хлеб з ачышчанага і перавеянага збожжа (хлеб шатраваны, градовы). Муку, атрыманую з ачышчанага жыта, часта прапускалі праз рэшата або сіта. Выпечаны з такой мукі хлеб у розных месцах называлі па-свойму: пытляваны, сітны, какоры, пірог, чысцяк. Яго выпякалі на святы, а часам і ў буднія дні. На святы выпякалі пшанічныя і грэцкія пірагі, нярэдка з начынкай (крэпаны пірог). У якасці начынкi часцей за ўсё выкарыстоўвалі вантробы, кашу, мак, цёртыя каноплі з цыбуляй, тварог, грыбы, яйкі, дробную рыбу.

У радзе выпадкаў жытнюю муку змешвалі з аўсянай, ячневай, пшанічнай, грэцкай і нават гарохавай. Такі хлеб хутка прыядаўся, і яго пяклі часцей у мэтах эканоміі жытняй мукі. Нярэдка ў якасці дамешка да жытняй мукі выкарыстоўвалі і бульбу (хлеб бульбяны). Ён вызначаўся добрымі смакавымі якасцямі і карыстаўся попытам (яго з ахвотай ужывала мясцовая шляхта), аднак у адрозненне ад звычайнага жытняга хутка чарсцвеў і страчваў свой смак.

У вясновы сезон многія сяляне ўжывалі і так званы пушны хлеб з мякіннымі рэшткамі. У крайняй нястачы мякінныя сурагаты складалі да паловы хлебнай масы (хлеб мякінны, «святая мякінка»); звычайна мякіну (аўсяную, ячневую, ржаную) прапускалі праз жорны разам са збожжам. Пра такі хлеб казалі: «Па ім калі чорт прабяжыць, дык нагу заскабіць». У якасці састаўных кампанентаў хлеба шырока вядомы жалуды і лебяды. У гады недароду і ліхалеццяў у хлеб, апрача мякіны і лебяды, дабаўлялі лісце ліпы, маладой папараці, балотнага бабоўніку, верасу, капытніку, вадзяных гарлачыкаў, кветкі канюшыны, дзятліны, бярозавую кару і інш. Суровы гістарычны вопыт навучыў беларусаў звяртацца ў цяжкія часы да тых відаў флоры, якія ў сістэме народных ведаў лічыліся патэнцыяльна карыснымі, і ў экстрэмальных умовах уключаць іх у рацыён харчавання («Не бяда, калі ў хлебе лебяды, бяда, калі хлеба няма»).

Хлеб выпякалі ў хатніх печах на чыста вымеценым подзе. Часам пад боханы сцялілі капусны, дубовы, кляновы лісты, а таксама аер. Прыгатаванне хлеба ў традыцыйных уяўленнях лічылася сакральным (свяшчэнным) дзействам, з якім было звязана мноства звычайных правіл, абрадавых норм, павер'яў, абярэгаў.

Перш чым мясіць цеста (расчыняць хлеб), жанчына павінна была чыста памыцца і перахрысціцца, прызваўшы ў сведкі бога, каб хлеб удаўся і добра падышоў. Не раілася расчыняць хлеб у кепскім настроі, бо гэта, паводле павер'яў, уплывала на яго якасць («цеста будзе вадзяное, і хлеб у печы расплываецца»). Пры пасадцы хлеба непажадана было каму-небудзь знаходзіцца на печы. Калі хлеб выпякаўся, не раілася ў гэты час гучна размаўляць, спрачацца, прымаць у доме выпадковых людзей («хлеб можа патрэскацца»). З такой жа сакральнай далікатнасцю і пашанай адносіліся і да начыння, якім карысталіся для прыгатавання хлеба, асабліва дзяжы. Апошняю трымалі ў пэўным месцы на падсцілцы (падкладзеным пад яе ручніку, кажуху ці саломцы), заўсёды накрытай зверху. Яе не дазвалялі пазычаць у другі дом: па павер'ю, яна магла за гэта пакрыўдзіцца і перастаць даваць добры хлеб.

Хлеб пяклі 1—2 разы ў тыдзень. Звычайна за адзін раз выпякалі 5—8 боханаў (буханоў, буханак) вагою 10—15 фунтаў. Вага і форма боханаў у многім вызначаліся мясцовай і сямейнай традыцыяй. Часцей за ўсё выпякалі хлеб акруглай, на Палессі — і падоўжанай формы. Часам пры адной выпечцы атрымлівалі некалькі розных па форме і вазе хлябоў. Так, у Гродзенскім павеце назіраўся звычай выпякаць спачатку (яшчэ ў час палення печы) з таго ж цеста плоскую перапечку ў тры фунты. Пасля таго як печ выпалілася, у яе садзілі (з дапамогай драўлянай лапаты) некалькі вялікіх боханаў, адзін малы (бонда), адзін паскрэбыш (бондачка), а часам яшчэ некалькі маленькіх булачак у форме птушак («гусачка») для дзяцей.

Хлебныя вырабы. З хлебнага цеста, замешанага ў дзяжы або ў дзежцы-блінніцы, пяклі таксама перапечкі (лапуны, скавароднікі), сачні, ляпні. Апошнія ўяўлялі сабой перапечку з прыпекай — запечаным слоём вадкага тварагу або мятай бульбы са смятанай, маслам, салам, яйцамі — у скаромныя дні і тоўчанага маку ці канпель — у посныя дні. У святочныя дні выпякалі варэнікі з грэчкай альбо пшанічнай мукі з канаплянай, ягаднай, грыбной ці тварожнай начынкай.

У посныя дні абрадавага календара замест варэнікаў ці нароўні з імі пяклі пампушкі з кіслага цеста (часам з дабаўленнем тоўчанай бульбы) з канаплянай начынкай і без начынкi.

З прэснага цеста выпякалі прысмакі — праснакі, каржы (падпалкі), пернікі, пячэнне, крэндзелі, абаранкі, хрусты. У залежнасці ад даты народнага календара мучныя прысмакі выпякаліся альбо на сметанковым масле, сале, малацэ, яйцах, або на раслінным масле, сыроватцы з мёдам, малаком і інш. Каржы ўпрыгожвалі разнастайнымі ўзорамі і сюжэтамі старажытнага паходжання. Паказальны зааморфныя матывы пернікавых дошак, распаўсюджаныя на ўсходзе Беларусі. На соракі, што адзначалі дзень вясновага раўнадзенства, выраблялі печыва (пячэнне, крэндзелі) у форме пералётных птушак; найбольш папулярным быў жаўранак. У Заходняй Беларусі выпяканне абрадавага печыва было прымеркавана да Благавешчання (7 красавіка, або 25 сакавіка па с. ст.) і сімвалічна супадала з прыходам вясны і прылётам буслоў. Булачкі і каржы (галепы, падпалкі) тут выраблялі ў форме птушак, бусліных лапак, сахі, бараны.

У некаторых раёнах Беларусі выпяканне пернікаў і абаранкаў было пастаўлена на прамысловую аснову і з'яўлялася прадметам бойкага гандлю. Так, смаргонскія абаранкі, ашмянскія, лідскія крэндзелі і пернікі можна было сустрэць далёка за межамі сваёй мясцовасці на нядзельных базарах і кірмашах у Вільні і суседніх павятовых цэнтрах.

Бліны і аладкі ў традыцыйным побыце беларусаў былі вядомы паўсюдна і выпякаліся як з квашанага (утворнага), так і прэснага цеста. Цеста квасілі ў спецыяльнай дзежцы — блінніцы памерам на 10—15 л. Нягледзячы на паўсюднасць, бліны прыкметна адрозніваліся спажывецкімі якасцямі і тэхналогіяй вырабу, што ў многім было звязана з мясцовымі сямейнымі традыцыямі, кулінарным майстэрствам гаспадыні, а таксама датай народнага календара і канкрэтнай бытавой сітуацыяй. Як заўважыў знаток народнага побыту М. Я. Нікіфароўскі, па асаблівасцях бліноў і аладак, іх смакавых нюансах можна было меркаваць не толькі аб агульным дастатку сям'і і мясцовых кулінарных традыцыях, але і аб паўсядзённым жыцці і прыватнай сітуацыі ў доме. Так, жытнія бліны (з сітнай мукі) выпякалі, калі ў хаце былі блізкія сваякі; грачанікі — на масленіцу; пшанічныя — на памінкі; аўсяныя, што расчынялі яшчэ з вечара, — на будні, тыя ж бліны, прыгатаваныя раніцай «на хуткую руку», паказвалі на мітусню, хваробу гаспадыні, змены ў звыклым рытме жыцця.

Пытанні, заданні:

1. Чым абумоўлены адрозненні нацыянальнай кухні ў розных народаў?
2. Што такое пасныя стравы? Назавіце перыяды пастоў (па праваслаўнаму календару).
3. Назавіце асноўныя абрадавыя стравы.
4. Раскажыце пра старажытныя звычаі і павер'і, звязаныя з хлебам.
5. Якія прымаўкі, прыказкі пра хлеб вы ведаеце?
6. Раскажыце пра традыцыйны спосаб прыгатавання хлеба і звязаныя з ім звычаі і павер'і.
7. Якія асноўныя хлебныя вырабы былі ўласцівыя традыцыйнай беларускай кухні?

Традыцыйныя стравы

Мучныя стравы. Апрача хлебных мучныя вырабы былі шырока вядомы ў беларусаў у выглядзе вадкіх і паўвадкіх страў. З рознай мукі (грэцкай, пшанічнай, радзей жытняй, ячнай) з дабаўкай як гатавалі клёцкі (галушкі, галкі), якія варылі ў падсоленай вадзе. Часам два віды мукі змешвалі ў розных прапарцыях. Апрача звычайных (пасных) гатавалі і клёцкі «з вушкамі», у якія загортвалі кавалачкі сырога сала. У дамах беларускай шляхты ў клёцкі дабаўлялі сыр, мак, цыбулю, канаплянае масла. З канца XIX ст. клёцкі ўсё часцей гатавалі з дрэннай бульбы. На Палессі іх нярэдка рабілі з мукі напалову з рыбным фаршам. Клёцкі падавалі звычайна у выглядзе вадкай малочнай (часам рыбнай, грыбной) стравы або падсмажвалі на сале з дабаўленнем смятаны. Яны ўжываліся і як абрадавая страва (у памінальных дні).

Не менш распаўсюджанай мучной стравай была зацірка. Пшанічную, грэцкую, радзей ячную, жытнюю муку праціралі лыжкай, падліваючы крыху вады і разбіваючы туды яйкі; атрыманыя рваныя камячкі варылі ў кіпені. Нярэдка зацірку фармавалі, прапускаючы цеста праз рэшата. Пасля гатоўнасці зацірку запраўлялі маслам, салам або залівалі малаком, нярэдка даводзячы яго да кіпення.

Блізкая тэхналогія адзначалася і ў прыгатаванні макаронаў. Густое, скачанае ў каўбаскі цеста разразалі на кавалачкі («секанка») і варылі ў кіпені, апасля

забэльвалі малаком. У паўночна-ўсходняй Беларусі быў вядомы спосаб прыгатавання макаронаў са спецыяльна выпечаных тонкіх бліноў на крухмале; бліны разразалі на тонкія палоскі (макароны) і варылі, заліваючы апасля малаком. У сялянскім асяроддзі гэта страва лічылася прысмакам, і ёй любілі ласавацца дзеці.

Шырока вядомай традыцыйнай стравай беларусаў быў кулеш, які ўяўляў сабой паўгустую мучную масу, разведзеную на кіпені, узбітую лыжкай ці сучкаватай калатушкай. Яго рабілі з грэцкай ці пшанічнай мукі, радзей — з ячневай, гарохавай. У залежнасці ад віду і сорту мукі кулеш набываў свой характэрны смак і займаў пэўнае месца ў «іерархіі» страў і ў абрадавым календары. У той час як пшанічны і грэцкі кулеш лічыўся далікатэсам і падаваўся на святочны стол ці ў час жніва, кулеш з ячнай і асабліва гарохавай мукі быў сціплай сямейнай стравай, якую рыхтавалі «на хуткую руку». Гарохавы ці бабовы кулеш пры астыванні прыкметна гусцеў, утвараючы тугую, паўмяккую масу; яго елі відэльцамі ці рукамі, разразаючы на кавалкі. Фактычна гэта была самастойная посная страва, якую называлі брускамі.

Аўсяныя мучныя стравы можна вылучыць у асобую падгрупу не толькі з-за спажывуна-смакавых якасцей, але і спецыфікі іх прыгатавання. Найбольш просты і даволі старажытны прадукт, вядомы ў славян лясной паласы, — талакно, або мілта. Яго гатавалі з аўса, які парылі ў гаршках, пастаўленых у хатнюю печ. Прапараны авёс сушылі, таўклі ў ступах, малолі на жорнах. Яшчэ ў старажытнасці было заўважана, што талакняная мука адрозніваецца лепшым смакам і пажыўнымі якасцямі. Яе ўжывалі ў ежу без далейшай апрацоўкі, замешваючы на крынічнай, крыху падсоленай вадзе, або рыхтавалі густое цеста, фармуючы з яго змейкі, галушкі, крэндзьялькі. Спажывецкія якасці і хуткасць прыгатавання рабілі талакно незаменным у час сенакосу, жніва, розных палявых работ. У значным аб'ёме яго выкарыстоўвалі і ў перыяд пастоў.

З аўсянай мукі або вотруб'я рабілі кісель. Звычайна муку залівалі з вечара цёплай вадой, гаршчок ставілі ў печ (або на печ), раніцай разбухлую масу прапускалі (адціскалі) праз рэшата, атрымліваючы цэжу («жыжку»), з якой і варылі кісель. Вадкі аўсяны кісель з кіслым прысмакам называлі журам. Яго ўжывалі ў ежу цёплым,

дадаючы масла, смятану. Сырая цэжа выкарыстоўвалася ў народнай медыцыне (як сродак ад глістоў). У некаторых раёнах аўсяны кісель і жур не вылучалі ў асобныя стравы: на Гомельшчыне журам (яшчэ — журын) называлі кісель з журавін.

З жытняй мукі гатавалі саладуху (раўгеня) і кулагу. Прычым па старыннаму рэцэпту жыта першапачаткова замочвалі, пакуль яно не прарастала. Атрыманы такім чынам солад сушылі і малолі на муку. Соладавую муку запарвалі ў гаршку кіпенем, ставілі ў цёплае месца, пакуль яна не пачынала брадзіць, набываючы саладкаваты прысмак. Затым гаршчок шчыльна закрывалі і ставілі ў цёплую печ. У працэсе браджэння без доступу кіслароду ствараліся спрыяльныя ўмовы для ператварэння вадкага цеста ў багатую вітамінамі страву, саладкавата-кіслую на смак. Нярэдка сюды дадавалі мёд або цукар. У працэсе прыгатавання асобая ўвага надавалася таму, каб патрапіць на аптымальны момант браджэння (каб цеста не перакісла) і хутка астудзіць саладуху.

З'яўляючыся вегетарыянскай стравай, саладуха была нярэдка галоўнай стравай у перыяд Каляднага і Вялікага пастоў. Яе звычайна елі з адваранай бульбай. Апрача чыста спажывецкіх у народзе былі добра вядомы і лекавыя ўласцівасці гэтай стравы пры прастудзе, нырачных і сардэчна-сасудзістых захворваннях.

Кулага па спосабу прыгатавання істотна не адрознівалася ад саладухі. Як і апошнюю, яе рабілі з жытняй (звычайна і соладавай), грэцкай, радзей з ячневай, а ў больш позні час з кукурузнай мукі. Разам з тым у якасці дадатковых кампанентаў тут ужываліся розныя ягады (чарніцы, брусніцы, буякі, журавіны, каліна) і садавіна. Нярэдка ягады былі асноўным кампанентам кулагі («кулага ласая»). Іх парылі ў гаршках і, дастаючы з печы, расціралі, дабаўлялі муку, мёд, а затым ставілі даходзіць зноў у печ.

З крупяных вырабаў варта назваць у першую чаргу кашу, адну з найбольш старажытных агульнаславянскіх страў. Найбольш распаўсюджанымі былі кашы з грэцкіх, ячных і пшанічных круп. Пры гэтым ячневая каша (груца) сустракалася куды часцей у паўночных шыротах, у той час як на поўдні яе «экалагічна» часта замянялі кашы з грэцкіх і прасяных круп.

Той ці іншы род кашы быў арыентаваны на сезон года і народны абрадавы каляндар. Кашу з пшанічных,

радзей грэцкіх круп гатавалі ў дні нараджэння, на пахаванне і ў памінальныя дні. І толькі ў рэдкіх выпадках варылі жытнюю кашу (адзначана ў Падзвінні); на свята Іллі яна была абавязковай абрадавай стравай. Тут жа ў пачатку лета гатавалі кашу і з так званых зелянцо-вых круп, якія выбіралі з недаспелых каласоў жыта.

Ячную кашу (на поўдні нярэдка і пшанічную) у вялікай колькасці гатавалі на Каляды (24 снежня — 5 студзеня). Ужо за два тыдні да Каляд кожны селянін завіхаўся натаўчы ў ступе круп у разліку, каб іх хапіла на ўвесь калядны перыяд. Бяднейшыя бралі іх у дар (да 2 гарцаў) або пазычалі ў больш заможнага суседа; старадаўні звычай не дазваляў куплю-продаж круп для куцці. Кожнаму перыяду Каляд адпавядаў устаноўлены набор страў і характар ежы: напярэдадні Ражства (Раждзяства) — посная, або худая, куцця з мядовай сытай і канапляным алеем; на Новы год (Васілле) — багатая (шчодрая, тоўстая) куцця са шматлікімі мяснымі стравамі; на зыходзе Каляд — вадохрышчанская (кшчэнская) посная куцця.

Бульба, гародніна. Бульба ў Беларусі, як адзначалася, была вядома ўжо ў першай палове XVIII ст., хаця заняла трывалыя пазіцыі сярод іншых культур толькі ў другой палове XIX ст. Да канца XIX ст. прыкметна пашырыўся і асартымент бульбяных страў. Бульба печаная, «у мундзірах», адварная, пражаная, тушаная, пюрэ (тоўчанка), бабка (дранка), клёцкі, бліны і аладкі, супы і поліўкі — гэта далёка не поўны пералік страў з бульбы. Відаць, найбольш распаўсюджанымі з іх былі бульба адварная (яе елі з кіслай капустай, шкваркамі, агуркамі, саладухай, сыраквашай), тоўчаная, запраўленая малаком, салам, алеем, грыбамі, а таксама розныя супы — звычайны, малочны (забеленая бульба), з працёртай мукой, булёны і інш.

Бульбу, парэзаную скрылькамі, дабаўлялі і ў крупнік, які нараўне з баршчом і варанай капустай быў адным з найбольш распаўсюджаных страў. Крупнік (яшчэ крупеня) варылі з ячных, у сярэдняй паласе і на Палессі — таксама з прасяных і грэцкіх круп. Заўважым, што ў Панямонні крупнікам называлі гарэлку ўласнага гатунку на мёдзе з дабаўкай розных лекавых каранёў і зёлак.

Не звязаныя з глыбокімі традыцыямі, бульбяныя стравы не адыгрывалі істотнай ролі ў звычаях і абрадах

беларусаў і ўжываліся як у постныя, так і ў скаромныя дні, і ў будні, і на святы. Усё ж з цягам часу яны некалькі «прынароўліваліся» да народнага календара, стасаваліся з сістэмай традыцыйных звычаяў і абярэгаў. Як правіла, па вялікіх святах (Вялікдзень, Сёмуха, Ражство і інш.) яны выключаліся з рацыёну харчавання.

Гародніну — капусту, буракі, моркву, агуркі і інш. — ужывалі свежымі і нарыхтоўвалі пра запас. Сечаную капусту квасілі ў бочках і кадзях, дадаючы моркву, рэдзьку, журавіны, кмін, часам і мяту. Пры гэтым улічваліся арганахімічныя ўласцівасці драўніны; найлепшымі для квашання капусты лічыліся дубовыя і асінавыя бочкі. Разам з сечанай капустай у бочкі закладвалі нярэдка цэлыя (або разрэзаныя папалам) качаны. На Палессі, апрача сырой, квасілі капусту параную ці падпечаную, якую залівалі расолам, дадаючы прыправы.

Буракі, як і іншыя караняплоды, захоўвалі ў натуральным выглядзе ў паграбах, варыўнях, падпольных ямах, часам іх закопвалі ў зямлю, абгарнуўшы слоём саломы. Іх таксама квасілі ў вялікіх бочках і кадзях. У Цэнтральнай Беларусі нярэдка квасілі чырвоныя буракі разам з бацвіннем, папярэдне апрацаваўшы і перамыўшы іх. Для квашання буракоў выкарыстоўвалі дубовыя і сасновыя бочкі.

З квашанай капусты і буракоў, як упаміналася, варылі аднайменныя стравы (капуста, капуснік, буракі, боршч); вельмі часта іх змешвалі паміж сабой, дадаючы моркву, рэпу, бручку, шчаўе, грыбы, падкалочвалі мую. Летам боршч быў больш разнастайным па складу кампанентаў. На паўсядзённым стале ён чаргаваўся з вадкімі (першымі) стравамі з бурачнага бацвіння, шчаўя, а таксама з халадніком. Большасць традыцыйных страў з гародніны, нягледзячы на рэгіянальныя асаблівасці іх рэцэптуры, былі ўласцівы таксама суседнім славянскім і балцкім народам.

Малочныя прадукты. Малако і малочныя прадукты ў традыцыйным харчаванні беларусаў шырока выкарыстоўваліся як у натуральным выглядзе, так і ў якасці састаўных кампанентаў, прыпраў, закрас да разнастайных страў і кулінарных вырабаў — ад супоў і соусаў (падлівак) да хлебных вырабаў і печыва. Беларусам здаўна былі вядомы і лекавыя якасці малака, асабліва свежага, цёплага сырадою, што захоўваў адразу пасля даення свой «жыццёвы эліксір». Малако ўжывалі ў нату-

ральным выглядзе — пераважна свежым ці квашаным (сыраквашу). Гарлач з квашаным малаком, папярэдне зняўшы «вяршок» (смятану), ставілі ў пратоपленую печ «у лёгка дух»; адтоплены тварог, заліты малаком або прыпраўлены смятанай, быў любімай сялянскай ежай.

З тварагу атрымлівалі клінковы сыр, сыр смажылі на масле, сушылі пра запас, бралі з сабой у дарогу, «рабочы вугал» (на сенакос, у лес і т. п.). У хатніх умовах збівалі масла з смятаны, якую злівалі ў пасудзіну — гліняны макацёр (цёрла) або драўляную бойку — і перамешвалі (цёрлі, білі) з дапамогай калатоўкі. Сялянскі сыр і масла ў значнай колькасці прадавалі на мясцовых рынках.

Мясная ежа. Мяса і мясныя прадукты (скароміна) ужываліся ў ежу часцей за ўсё ў складзе іншых страў, з’яўляючыся адначасова іх прыправай або прысмакай. Разам з тым яны складалі аснову многіх страў і займалі важнае месца ў харчаванні беларускага насельніцтва. Разнастайныя мясныя стравы мелі важнае абрадавае значэнне і былі прымеркаваны да народнага календара і сямейных свят (заўважым, што $\frac{1}{3}$ дзён гадовага календара адносіліся да святочных). Прадукцыйнай жывёлы ў Беларусі было ў 1,5 раза болей, чым у сярэдняй паласе Расіі. Асноўнае месца ў мясной ежы займала свініна, наступныя месцы займалі бараніна, гавядзіна і мяса хатняй птушкі. Пэўную ролю, асабліва ў менш населеных, лясных краях, адыгрывалі прадукты звералоўства і палявання.

Пры разборцы і ўпарадкаванні тушы жывёлы паслядоўна адбіраліся і сартыраваліся ўсе яе часткі, кожная з іх пасля спецыяльнай апрацоўкі займала сваё месца ў традыцыйнай сістэме харчавання. Мяса часцей ужывалася ў ежу вараным («дзялянка»), некалькі радзей смажаным («пячыста»), яшчэ радзей тушаным. Тымі ж спосабамі даводзілі да гатоўнасці вантробы «пічані», хаця спосабы іх апрацоўкі былі больш разнастайнымі. Лепшае мяса — паляндвіцу — вымочвалі ў расоле, апрацоўвалі перцам і кмінам, націралі часнаком, а праз тыдзень-другі сушылі, падвешваючы пра запас у каморы ці клеці. Ад свіной тушы аддзялялі два кумпякі (шынкі), якія салілі ў расоле (у ночвах ці кубле), а затым, як і паляндвіцу, сушылі, падвешвалі ў клеці. Кумпак нярэдка вэндзілі, захоўваючы пра запас да лета. Вядліна прыкметна часцей сустракалася на стале шляхты і мяшчан.

З дробна парэзанага мяса (фаршу), у якое дадавалі перцу, цыбулі, часнаку, пакрышанага сала, гатавалі каўбасы. Акрамя мясных, рабілі каўбасы з вантробаў (пячоначныя, або вантрабянку) і крывяныя (крывянікі). Тыя і другія прыкметна адрозніваліся састаўнымі кампанентамі і тэхналогіяй апрацоўкі. Вельмі часта вымытыя кішкі начынялі грэцкай кашай, змешанай з крывёю і салам. У Панямонні перавагу аддавалі грэцкай муцэ, якую размешвалі і варылі з крывёю, нярэдка дадаючы і бульбяную кашу. Паралельна з грэцкай ужывалася і мука пшанічная, радзей — ячная, аўсяная. У шляхты Віцебскай губерні каўбасную масу (кашу, цеста) часам падсалоджвалі, змешваючы з цёртымі яблыкамі і ягадамі.

Амаль на ўсёй тэрыторыі Беларусі, за выключэннем Заходняга Палесся, была вядома яшчэ адна традыцыйная мясная страва — верашчака (прыжаніна, мачанка). Звычайна яе гатавалі са свіных рэбраў, мясной каўбасы, кавалачкаў сала, якія тушылі ў гаршку або латку, падкалочваючы туды жытнюю ці пшанічную муку, дадаючы цыбулі і перцу. Часта ў якасці падлівы выкарыстоўвалі малако і смятану. У Заходнім Палессі верашчакай называлі наогул прыгатаваныя (спражаныя) адразу пасля забою свінні мяса, сала, вантробы, як і сам званы абед з гэтай нагоды. Як скаромная абрадавая страва верашчака гатавалася часта ў дні каляндарных і сямейных свят. У Паазер'і і Панямонні была вядома і верашчака постная: замест мясных прадуктаў тут ужывалі селядзец, грыбы, алей, таркаваную бульбу. Верашчаку елі разам з блінамі ці аладкамі, радзей з хлебам ці бульбай.

З ног і галавы свежаванай жывёлы варылі халадзец, старадаўнюю славянскую страву. Стракатая рэгіянальная тэрміналогія (халадзец, халоднае, студзін, квашаніна, дрыгва, юха) адлюстроўвала не толькі дыялектныя адрозненні, але і некаторыя асаблівасці гэтай стравы. У беларускіх сялян быў больш распаўсюджаным халадзец са свіных ног, галавы і вушэй (іх варылі, дадаючы цыбулі, часнаку, перцу, і елі з хрэнам). У постныя і памінальныя дні гатавалі халадзец з рыбы, які быў звычайнай стравай у Падзвінні. Аднак найбольш паважаным быў тут халадзец з гусінай шыі, крылаў і лапак.

У постныя дні мясныя прадукты на сялянскім стале замяняла рыба. У прырэчных і прыазёрных вёсках,

асабліва ў раёнах Палесся і Паазер'я, яна займала важнае месца ў харчаванні, з'яўляючыся паўсядзённай стравай. У мясцовых вадаёмах лавілі мноства ўюноў, ляшча, судакоў, шчупакоў, карасёў, ментузоў і інш. Рыбу ўжывалі пераважна свежай (смажылі на патэльні, клалі ў суп, боршч, гатавалі юшку, далікатэсы, фаршыравалі і інш.). Многа рыбы нарыхтоўвалі пра запас, вялілі, сушылі, летам — на сонцы, зімой — у хатняй печы, салілі, складвалі ў бочкі. Вяленую і сушаную рыбу жыхары Палесся ў вялікай колькасці вывозілі ў «палявую старану», у Цэнтральную Беларусь, на Валынь, прадавалі ці абменьвалі на хлеб, лён, каноплі і іншыя тавары. Шмат рыбы збывалі местачковаму яўрэйскаму насельніцтву, для якога разнастайныя рыбныя стравы былі адметнымі рысамі нацыянальнай кухні.

Пітво

Немалаважнае значэнне ў харчаванні беларусаў мелі напіткі. Адным з найбольш распаўсюджаных і старажытных напіткаў, вядомых ва ўсіх славянскіх народаў, быў хлебны квас. Рэцэптура яго прыгатавання адрознівалася значнай разнастайнасцю не толькі ў межах Беларусі, але ў адной і той жа мясцовасці. Звычайна для квасу выпякалі спецыяльныя боханы (або перапечкі, каржы) з густога жытняга цеста, якое вытрымлівалася (саладзела) у цёплым месцы 2—3 дні. Выпечаныя боханы разламвалі, сушылі, а затым апускалі ў бочку ці кадзь (часта ў мяшэчку) з халоднай вадой; праз тыдзень квас быў гатовы да спажывання. Для кваса выкарыстоўвалі і хлебныя сухары, клёцкі або каржы (кваснікі), якія выпякалі з папярэдне падпражанай (падпаленай) мукі; настоены на ёй квас набываў спецыфічны прысмак і бурштынавы колер. Нярэдка састаўнымі кампанентамі квасу былі бярозавік, мёд, яблыкі ў пэўных прапарцыях; у тэхналогіі яго прыгатавання выкарыстоўвалі і дубовую кару. Часам у квас дабаўлялі ячны солад, мёд, вашчыну, пасля чаго ён істотна мяняў свае ўласцівасці і становіўся далёка не бяскрыўдным (ядраным) напіткам. У некаторых месцах квасам называлі напітак з саладавай мукі або вотруб'я, тую ж саладуху.

Ранняя вясной нарыхтоўвалі бярозавы і кляновы сокі, злівалі ў бачонкі, ставілі ў паграбы або закопвалі

ў зямлю. Іх спажывалі без далейшай апрацоўкі або вытрымлівалі, дадаючы сухары, мёд, цукар, ягады, бульбу. Іншы раз у бярозавік дабаўлялі ячны солад, бабы, дубовыя трэскі; настоены такім чынам, ён набываў якасці лёгкага алкагольнага напітку.

Сокі і напіткі атрымлівалі таксама з лясных ягад, яблык, груш, рабіны. Сок з ягад і груш часцей за ўсё сустракаўся ў народным побыце ў жыхароў Палесся. Паўсюды ў Беларусі вядомы бурачны квас і розныя расолы з гародніны.

Пчаляры, у сваю чаргу, выраблялі мядовы квас — медавуху. Звычайна мёд разбаўлялі з вадой, дадавалі хмель, дрожджы, карані розных карысных раслін і настойвалі 6—8 сутак. У сярэднія вякі медавары складалі значную колькасць не толькі сельскага, але і гарадскога насельніцтва. Мёд быў абрадавай стравай пры сватаўстве і вяселлі, тыя ж функцыі ён выконваў і пры нараджэнні (ім частавалі жанчыну, якая станавілася маці). Мёд і медавуха «ліліся ракою» на княжацкіх пірах. «І я там быў, мёд-піва піў» — такімі словамі невыпадкова заканчваюцца шматлікія паданні і казкі.

На святы практыкавалі выраб піва. Ідэйны змест свята, яго месца ў сістэме народнага календара абумоўлівалі ў значнай ступені састаў кампанентаў і тэхналогію прыгатавання піва, у залежнасці ад чаго яно атрымлівала сваю назву: пакроўскае, дзмітраўскае, міхайлаўскае, мікольскае. Апрача таго, яно называлася па месцы свайго паходжання: гарадзенскае, нясвіжскае, наваградскае, койданаўскае, лідскае, манастырскае. Піва варылі з ячменю, вар'іруючы ў розных прапорцыях састаў кампанентаў і тэрміны вытрымкі. Іншы раз замест ячменю ўжывалі пражаныя сухары з дабаўкай ячменю, хмелю, цукру, араматычных зёлак. Піваварэнне было распаўсюджана пераважна ў Паўночна-Заходняй і Цэнтральнай Беларусі, часткова — у Падзвінні.

Разгледжаны намі далёка не поўны асартымент страў сведчыць аб іх разнастайнасці і багатых традыцыях народнай кухні. Беларускія гаспадыні, для якіх кулінарнае майстэрства было справай прэстыжу не толькі ў сям'і, але і сельскай грамадзе, умелі шляхам розных тэхналагічных прыёмаў і камбінацый ператварыць простыя прадукты харчавання ў далікатэсныя стравы з заданымі якасцямі; характар страў і сістэма харчавання гарманічна стасаваліся з бытавой сітуацыяй, са свя-

точным ці будзённым настроем, з сімволікай каляндарных свят, утвараючы выпрабаваныя вякамі адзіны рытм гаспадарчага і духоўнага жыцця.

Пытанні, заданні

1. *Якія асноўныя мучныя стравы былі ўласцівыя традыцыйнай беларускай кухні?*
2. *Што ўяўлялі сабой у агульных рысах саладуха і кулага?*
3. *У якіх святах і абрадах ужываліся кашы?*
4. *Якія стравы з гародніны былі найбольш распаўсюджанымі ў беларусаў?*
5. *Назавіце асноўныя мясныя традыцыйныя стравы.*
6. *Якія напіткі былі найбольш распаўсюджанымі ў паўсядзённым побыце беларусаў?*
7. *У якіх звычаях і абрадах выкарыстоўваўся мёд і мядовыя напіткі?*

ТРАДЫЦЫЙНАЕ АДЗЕННЕ

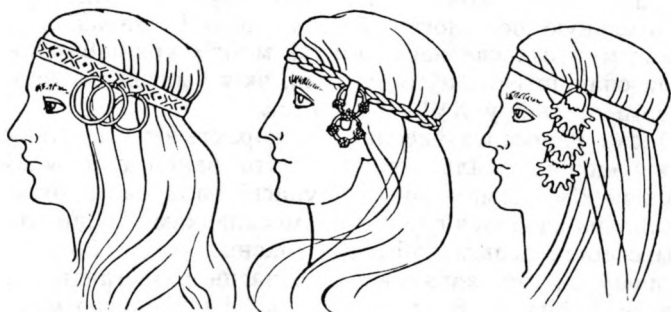
Адзенне з'яўляецца важным этнічным і сацыяльным паказчыкам. Яно выконвае не толькі практычныя, але і этнакультурныя, эстэтычныя, абрадавыя, магічныя функцыі. Адзенне адлюстроўвае дух эпохі, пануючы стыль і моду, індывідуальны густ, пачуццё меры, псіхалогію чалавека, яго фізічны стан, узрост, сямейнае становішча, сацыяльную і прафесійную прыналежнасць. Яно прыкметна залежыць і ад бытавой сітуацыі. Як паказвае гісторыя касцюма, людзі ў сваіх паводзінах не заўсёды кіраваліся камфортам і зручнасцю, аб чым яскрава сведчыць панаванне вельмі доўгай і зусім не практычнай жаночай вопраткі, мудрагелістых прычосак і галаўных убораў вышэйшых слаёў насельніцтва ў эпоху сярэднявечча. Тыя ж памкненні назіраліся і ў адзенні простых саслоўяў.

Эвалюцыя адзення адлюстроўвала агульныя шляхі развіцця чалавечай цывілізацыі, культурных традыцый, народнай этыкі і маралі, раслаенне грамадства на сацыяльныя групы і класы і, адпаведна, эстэтычныя ўяўленні, густы кожнай з гэтых груп, іх этнічную і сацыяльную псіхалогію. Вядома, што ў старажытны перыяд мужчынскае насельніцтва многіх краін Еўропы насіла спадніцы ці доўгія сарочкі, якія былі выцеснены штанамі дзесьці ў XVI—XVII стст.

Эпоха Рэнэсанса ўнесла свае карэктывы ў агульны тунікападобны стыль вопраткі, што раней адпавядаў хрысціянскім догмам аб грахоўнасці чалавечага цела, якое пільна хавалася пад шырокімі складкамі. Распрыгожаныя свецкі касцюм набываў сучасныя рысы. Ён падкрэсліваў сілуэт, адцяняючы годнасць і элегантнасць чалавечай фігуры. Ён тонка ўлічваў і псіхалогію мужчын, іх неабыхавасць да жаночай прыгажосці. Жанчыны сталі насіць карсет, акцэнтуючы ўвагу на жаноцкасці форм і ліній, тонкасці таліі; з гэтай жа мэтай ужываліся

Рэканструкцыя касцюмаў XI ст.

Галаўныя ўпрыгожванні славян

Вьявы старажытных мініячур

і абручкі пад сукенкі, што павялічвалі мастацкую кантрастнасць і гармонію форм. Касцюм вышэйшага саслоўя ў большай ступені насіў агульнаеўрапейскія рысы і прыкметна адрозніваўся ад вопраткі сялян, мяшчан і дробнай шляхты. Прычым прававы звычай забараняў чалавеку насіць вопратку прадстаўнікоў іншых саслоўяў; вопратка для чалавека была свайго роду візітнай карткай.

У шырокім сэнсе адзенне — гэта не толькі вопратка, але і галаўныя ўборы, абутак, упрыгожванні. У залежнасці ад тыпалагічных асаблівасцей (канструкцыі, спалу-

Тыпы Магілёўскай губерні.
(«Жывапісная Расія». Т. 3. 1882 г.).

чэння асобных частак у агульным комплексе, канкрэтных функцый) яно падзяляецца на мужчынскае і жаночае (па сваіх асаблівасцях тут можна вылучыць яшчэ дзіцячае і юнацкае), летняе і зімняе або верхняе (прамежкавы варыянт — дэмісезоннае), паўсядзённае і святочнае.

Па сваіх функцыях ад святочнага некалькі адрозніваецца абрадавае адзенне. Так, белае вясельнае адзенне маладой цалкам адпавядала святочнаму настрою, у той час як абрадавае адзенне ў час пахавання ці памінання продкаў адлюстроўвала іншы настрой, несла іншую ідэйную функцыю. Адпаведна дэкор і колер адзення былі дыяметральна супрацьлеглымі. Каляровая гама ўлічвалася таксама ў перыяд посту і мясаеду. У прыватнасці, у перыяд посту пазбягалі насіць вопратку з чырвоным колерам; белы колер лічыўся сімвалам чысціні, чырвоны — сімвалам жыцця. Касцюм, такім чынам, адлюстроўваў бытавую сітуацыю, ідэю самога свята ці падзеі; ён адпавядаў настрою, натуральна і гарманічна спалучаўся з прыродным асяроддзем, з інтэр'ерам жылля.

Матэрыяламі для адзення служыла мясцовая сыравіна — лён, пнянка, воўна, а таксама аўчына, футра, скура

і інш. У якасці фарбавальнікаў выкарыстоўвалі настоі розных кветак і траў, лісце і кару, балотную руду, гліну. Асноўныя фарбы, што складалі каляровую гаму народнага адзення, — чырвоная, сіняя (васільковая), чорная, бурая (альховая). У другой палове XIX ст. разам з распаўсюджаннем анілінавых фарбавальнікаў яны сталі яшчэ больш разнастайнымі і спалучалі аранжавы, фіялетаваы, зялёны, блакітны і іншыя колеры. Асноўнымі спосабамі ўпрыгожвання тканін, апрача афарбоўкі, былі ўзорнае ткацтва, вышыўка, набойка, адбельванне, мярэжка, аплікацыя, гафрыроўка, карункавы арнамент.

Мужчынскае адзенне

У тыповым варыянце традыцыйны комплекс мужчынскага адзення складалі доўгая, амаль да каленяў, кашуля і штаны з даматканага палатна натуральнага (белага) колеру; галаўны ўбор — валеная з воўны або пашытая з сукна шапка (магерка), у зімовую сцюжу — вушанка (аблавуха) з аўчыны; асноўны абутак — лапці, часцей лыкавыя, больш заможныя па святых насілі скураныя боты.

Кашуля мела некаторыя лакальныя асаблівасці ў кроі, форме каўняра і рукавоў; яе насілі на выпуск паверх штаноў, пад пояс. Такі спосаб нашэння, уласцівы для ўсіх народаў, захаваўся ў XIX ст. з часоў Старажытнай Русі. Рэшткі шарсцяных паясоў у вялікай колькасці знаходзілі ў раскопках старажытнарускіх курганоў, прычым пераважна ў мужчынскіх пахаваннях. Звычай насіць адзенне абавязкова з поясам устойліва захоўваўся ў беларускай вёсцы да пачатку XX ст. «З'яўленне без шапкі і босым, — пісаў М. Я. Нікіфароўскі, характарызуючы побыт і звычай жыхароў Віцебшчыны, — не здзівіць чужых людзей так, як з'яўленне без пояса». Выраз «распаясаўся» якраз бярэ вытокі ў тым культурным асяродку і адносіцца да неахайнага чалавека, як кажуць, ахламона, які паводзіць сябе неадэкватна, непрыстойна ў грамадскіх месцах.

Кашуля (сарочка) — самы старажытны і ўстойлівы элемент у традыцыйным народным касцюме. У найбольш старажытным варыянце яна мела тунікападобны крой, доўгія, нярэдка ніжэй кісці, рукавы і прамы разрэз ворац. Доўгія рукавы стваралі нязручнасці ў час рабо-

ты, і іх прыходзілася засукваць, — адсюль і прымаўка: «Працаваць засучыўшы рукавы (ці спусціўшы рукавы)».

Ва ўсіх усходнеславянскіх народаў кашуля была вядома ў якасці адзінага летняга адзення: яе насілі падлеткі аж да самай жаніцьбы. Такая кашуля была некалькі даўжэй за звычайную — тую, што насілі ў комплексе са штанамі. Як рудыментарная з’ява звычай мужчын хадзіць у адной сарочцы адзначаўся ў асобных месцах Расіі яшчэ ў XIX ст. На тэрыторыі Беларусі ён пазней за ўсё захаваўся ў старавераў. Кашуля была ў летні час нярэдка адзіным адзеннем сялянскіх хлапчукоў — так званых «бясштонікаў» і дзяўчынак да 10 гадоў; яе насілі з поясам: хлопчыкі — ніжэй таліі, на бёдрах, дзяўчынкі — часцей на таліі або вышэй таліі, на грудзях. Пасля адмены прыгону назіраліся адрозненні ў адзенні хлопчыкаў і дзяўчынак ужо з чатырохгадовага ўзросту.

Штаны (нагавіцы, ганавіцы, порткі, парткі) шылі з больш грубага, чым кашуля, зрэзнага палатна; яны мелі вузкія калашыны («штаны з вузкім шагам»). У зімовы час паверх іх надзявалі штаны з даматканага сукна шэрага колеру (суконнікі). Кішэняў у іх не было, а неабходныя ў паўсядзённым ужытку рэчы (крэсіва, люлька, нож і інш.) насілі ў скураной сумцы (шабета, каліта) або падвешвалі непасрэдна да пояса. Без нажа і люлькі, пісаў Ю. Крашэўскі аб палескім сялянне, ён не выйдзе за парог сваёй хаты.

З’яўляючыся неабходным элементам беларускага адзення, паясы адыгрывалі важную ролю ў звычаях і абрадах. Іх даравала нявеста свайму выбранніку напярэдадні і ў час вяселля, іх бралі з сабой, ідучы ў адведкі да парадзіхі, імі спавівалі нованароджаных і гадавалых дзяцей, іх ахвяравалі царкве, яны выкарыстоўваліся як рытуальныя атрыбуты ў час гаданняў, замоў, заклінанняў.

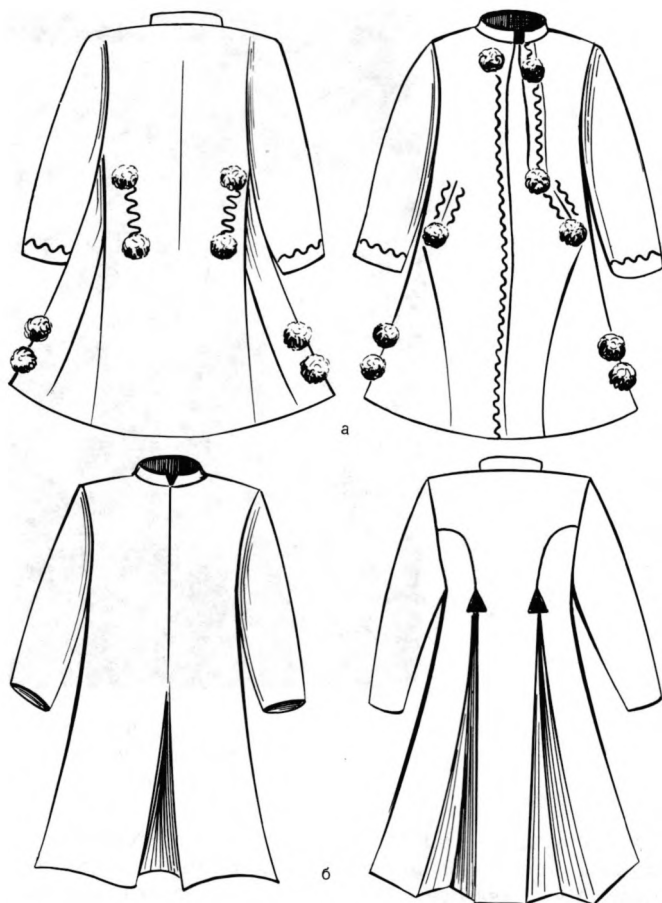
Паясы вызначаліся вялікай разнастайнасцю, адрозніваючыся сваімі памерамі, наяўнасцю дадатковых дэталей, узорным арнамантам, спосабам вырабу. Па спосабах вырабу яны падзяляюцца на плеченыя, тканыя і вязаныя. Найбольш старажытныя — плеченыя паясы, якія ўтваралі рэльефны ўзор на плоскай ці акруглай паверхні. Акруглыя паясы называлі яшчэ кручанымі. Аднак найбольш распаўсюджанымі ў XIX — пачатку XX ст. былі паясы тканыя. Шырыня плеченых паясоў

Дзядуля ў святцы.
В. Гліннае Столінскага
р-на (пач. XX ст.)

3—7 см, тканых — да 15—20 см, а даўжыня — да 2—3 м. Яны мелі махры або кутасы на канцах і ў звычайным стане абкручваліся вакол таліі 2—3 разы і завязваліся збоку, звісаючы канцамі амаль да каленяў. Дапаўненнем мужчынскага касцюма былі безрукаўкі (камізэлькі, жылеткі), якія шылі з ільняной ці шарсцяной, звычайна аднатоннай, тканіны.

Верхняе адзенне беларускіх сялян мела свае адметныя рысы, што адлюстроўвалі яго тыпалогію і геаграфію бытавання. Найбольш распаўсюджаным і характэрным верхнім адзеннем былі суконная світа (сярмяга, латуха, сукмана, катанка) і аўчынны кажух (футра, шуба). Па свайму крою і колеру світы былі неаднолькавыя, утвараючы на тэрыторыі Беларусі некалькі варыянтаў. Найбольш распаўсюджанай была світа прамога халатапа-

Тыпы світ

добнага крою. Такі фасон світ быў дамінуючым у паўночна-ўсходняй частцы Беларусі. У паўднёвай зоне Беларусі бытвала прыталеная світа, характэрны крой яе вызначалі бакавыя кліны (вусы), спінка рабілася з цэльнага кавалка тканіны. Варыянты такога крою світ сустракаліся ў паўднёва-ўсходніх раёнах і на тэрыторыі Заходняга Палесся. На ўсходзе Палесся была вядома і світа, бакавыя вытачкі якой утваралі ніжэй таліі фалды

(хвалды). У некаторых выпадках фалды рабіліся ззаду, прычым спінка, як правіла, заканчвалася разразным швом па таліі.

Кожны селянін меў звычайна дзве світы, адну — паўсядзённую, другую — выхадную. Апошняя мела багаты ўзорны малюнак у выглядзе каляровых шарсцяных шнуркоў, тасёмак, аплікацый, кутасоў, якія прышывалі па разрэзу вората, рукавах, кішэнях, бакавых швах і фалдах. «Гледзячы на ўзоры абшыўкі, — пісаў Е. Р. Раманаў, характарызуючы адзенне ў Магілёўскай губерні, — знаток можа амаль беспамылкова ўгадваць, з якой мясцовасці паходзіць той ці іншы беларус, хача б сустрэць яго прыйшлося і не ў беларускай губерні».

Колер світы вар'іраваў у залежнасці ад яе функцыянальнага прызначэння, сацыяльнага адрасата і раёна бытавання. У Падняпроўі і часткова ў Падзвінні дамінуючымі былі белы і светла-шэры колеры, у Панямонні пераважаў шэры, а ў Цэнтральнай Беларусі разам з шэрым сустракаліся світы чорнага колеру. Відаць, чорны колер адыгрываў тут пэўную сімволіка-абрадавую ролю. У Заходнім Палессі побач з цёмна-шэрым сустракаліся буры і попельна-шэры (сівы) колеры світак.

У XIX ст. пад уплывам гарадской моды ў сялянскім асяроддзі сталі насіць доўгую бурку (ці бурнос) свабоднага пакрою. Яна шылася з валенага сукна, мела кішэні, хлясцік і капюшон. Яе насілі ў сырое надвор'е восенню ці вясной або надзявалі ў зімовы час паверх світкі ці кажушка. У якасці дэмісезоннага адзення ўжываўся і насоў (балахон, летнік), лёгкі плашч з грубай ільняной тканіны свабоднага пакрою. У зімовы час яго надзявалі паверх кажуха. Ён быў больш распаўсюджаным на поўначы Беларусі.

У шырокім ужыванні былі і ўкарочаныя світы — світкі, або курткі, каптанікі, латушкі, сярмяжкі, казачынкi, як іх называлі ў розных мясцовасцях. Іх насілі як мужчыны, так і жанчыны. Іх крой мог некалькі адрознівацца, як і сама назва: для мужчынскага — пінжак, «кулёк», для жаночага — «сачык».

У зімовы час ужываліся аўчынныя кажухі і футравыя шубы. Па свайму крою кажухі нязначна адрозніваліся ад світ. Іх насілі і мужчыны і жанчыны. Больш кароткія кажухі — кажушкі, паўшубкі — мелі свабодны пакой;

Бурнос.

В. Гейстуны Ашмянскага р-на

у жанчын яны былі апушаныя знізу і па ворату і дэкараваліся вышыўкай і аплікацыяй. Больш заможныя сяляне і шляхта насілі кажухі і шубы, пацягнутыя зверху сукном.

Да шляхецкага адзення адносяцца капот, жупан, кунтуш, дэлія. Капот уяўляў сабой прыталены кафтан на гузіках, які шыўся з тонкага шэрага сукна. Жупан — больш доўгі кафтан, крыху прыталены, са стаячым каўняром; яго шылі са светлага ці шэрага сукна, радзей — атласу ці аксаміту. Жупан падпаясваўся поясам, які надаваў яму святочную ўрачыстасць і нацыянальную вызначанасць. З гэтай мэтай ужываліся знакамітыя слуккія паясы. Паверх жупана насілася доўгая накідка больш цёмнага колеру — кунтуш, што зашпільваўся

а

б

Типы кажухоў

ўверсе па каўняру. Кунтуш меў доўгія разразныя рукавы (каб было зручна валодаць шпагай).

Дэлія (дылея) па свайму крою і функцыях адпавядала шубе; яе аснову, як і каўнер, складала футра, што

пакрывалася дарагімі «заморскімі» тканінамі. Яна мела свабодны крой і кароткія шырокія рукавы, апушаныя па краю.

Пытанні, заданні:

1. *Якія функцыі выконвае адзенне?*
2. *Як мяняўся агульны стыль адзення на працягу сярэднявечча?*
3. *Назавіце асноўныя спосабы ўпрыгожвання вопраткі.*
4. *З якіх асноўных кампанентаў складаўся традыцыйны мужчынскі комплекс?*
5. *Якія функцыі (практычныя, абрадавыя і інш.) выконвалі паясы?*
6. *Назавіце асноўныя тыпы верхняга (зімовага) адзення.*
7. *Чым адрозніваліся паміж сабой світы на тэрыторыі Беларусі?*
8. *Якія тыпы вопраткі насіла беларуская шляхта?*

Жаночае адзенне

Жаночае адзенне ўвасобіла ў сабе найбольш ярка і выразна багацце творчай фантазіі народа, яго этнічныя традыцыі, духоўныя памкненні і густы. Яно спалучала ў сабе вялікую разнастайнасць кампазіцыйных форм, канструкцый, спосабаў упрыгожвання, яркую палітру фарбаў. Жаночы ўбор адпавядаў эстэтычным ідэалам народа, яго фальклорна-абрадавым звычаям, адлюстроўваючы паэтычнае бачанне акаляючага жыцця, гармонію прыроды і духу.

Адзенне стасавалася з настроем душы, узростам і мясцовай традыцыяй. Кожная паважаючая сябе жанчына мела багаты гарнітур, дзе захоўваліся шматлікія рэчы, убory для зімы і лета, будняў і свят, для розных жыццёвых і бытавых сітуацый. Дзяўчаты рыхтавалі кублы ці куфры з пасагам, дзе асноўнае месца займалі тканіны, упрыгожванні і рознае адзенне. Амаль усё адзенне рабілася сваімі рукамі, і па ім можна было меркаваць пра асабістыя якасці жанчыны, яе ўмелыя, зграбныя рукі, майстравыя навыкі, працалюбінасць, мастацкі густ.

Жаночы касцюм.
В. Верх. Казловічы
Калінкавіцкага р-на
(1930-ыя гг.).
(фота М. Раманюка)

Святочны касцюм дзяўчат.
Светлагорскі р-н, пач. XX ст.
(фота М. Раманюка)

У тыповым варыянце традыцыйны жаночы комплекс складалі доўгая палатняная кашуля (сарочка), спадніца, фартух, безрукаўка. Найбольш устойлівай часткай (кампанентам) у гэтым комплексе была кашуля. Яна мела прасты свабодны крой, што нярэдка ўскладняўся плечавымі ўстаўкамі-полікамі. Яе шылі з кужалю (тонкага палатна); часам у паўсядзённых сарочках кужаль складалі толькі верхнюю частку (чэхлік), а ніжнюю (постаўку) — менш дыхтоўная, зрэбная тканіна. Такая сарочка мела нешырокі стаячы або адкладны каўнерык. У канцы XIX — пачатку XX ст. сталі распаўсюджвацца кашулі з гесткай, калі верхняя частка, прышытая да нешырокай какеткі-гесткі, утварала зборкі, што выступалі як стыль і мастацкі элемент кашулі. У адрозненне ад

Жанчыны ў святочных уборах.
Давід-Гародок Столінскага р-на. (1992)

мужчынскіх рукавы жаночых кашуль мелі часцей манжэты або валанападобныя зборкі.

Святочныя кашулі ўпрыгожваліся багатым вышываным ці тканым арнамантам на плячах, манжэтах рукавоў, каўнерыку, радзей — па ворату і падолу. Лічылася, што, апрача эстэтычных вартасцей, узорны арнамент на плячах з'яўляецца абярэгам, ахоўвае сілу і спрыт працалюбівых жаночых рук. Крой кашулі, яе даўжыня і характар упрыгожванняў, каляровая гама ўзгадняліся з асататнімі кампанентамі жаночага комплексу: наяўнасцю безрукаўкі, асаблівасцямі паяснага адзення. У комплексе са спадніцай ці андаракам яна была карацейшай і не мела ўзорных упрыгожванняў на падоле, як назіралася пры наяўнасці панёвы; у комплексе з безрукаўкай

Комплекс жаночага святочнага адзення.
В. Бездзеж Драгічынскага р-на.

узорны арнамент на грудзях быў непатрэбным, асноўны мастацкі акцэнт пераносіўся на рукавы сарочак.

Спадніца адносіцца да паяснага жаночага адзення; яна была ўласціва амаль усім еўрапейскім народам, а ў некаторых — фігуруе ў якасці нацыянальнага мужчынскага адзення. Камбінацыя фасонаў, асаблівасці матэрыялаў і спосабаў упрыгожвання дазваляюць вылучыць у асобную групу андаракі. Спадніца часцей за ўсё ўжывалася як паўсядзённае адзенне і шылася з ільняной аднатоннай тканіны. Андарак (андрак, сукня) шылі з узорнага сукна ці паўсукна хатняй вытворчасці. Найбольш распаўсюджаным быў шматкаляровы клятчасты

ўзор («у шашку»), калі на чырвоным, ружовым, сінім, чорным фоне перасякаліся вертыкальныя і гарызантальныя палоскі вішнёвага, зялёнага, блакітнага, чорнага і іншых колераў. У Цэнтральнай Беларусі і Заходнім Палессі былі распаўсюджаны андаракі з узорам у форме гарызантальных палос. Апрача тканага арнаменту была распаўсюджана і гафрыроўка, калі андаракі акуратна складвалі «ў гармонік», адпарвалі, кладучы зверху (на пасцелены ручнік) гарачы хлеб, прасавалі.

Андарак, сшыты з безрукаўкай (ліфам), утвараў новы тып адзення — саян. Апошні быў найбольш пашыраным у Падняпроўі. Ліф-гарсэт пры гэтым шылі з больш тонкай самаробнай (шарсцяной ці льяноў) тканіны або з пакупных аксаміту, саціну, шоўку і інш. У Падзвінні саян шылі з ільняных узорных, часта набіваных тканін пераважна сіняга колеру. Па сваёй канструкцыі саян, такім чынам, набліжаўся да звычайнага сарафана.

Адной з самых старажытных форм паяснага адзення была панёва. Часцей за ўсё яна ўяўляла сабой тры сшытыя полкі ўзорнай шарсцяной тканіны, што ахіналіся вакол таліі на паяску ці матузку. Панёва адносілася, такім чынам, да расхіннага тыпу паяснага адзення. Уперадзе, на месцы расхіну («прарэхі»), дзе знаходзіліся бакавыя краі (крыссе) панёвы, павязваўся фартух. Былі панёвы і суцэльныя («глухія»), полкі якіх сшываліся паміж сабой толькі напалову ці на $\frac{2}{3}$ даўжыні (плахта). Вядомы і панёвы, асобныя часткі якіх, сшытыя толькі ўверсе, рамбавідна спускаліся на кашулю. Панёва была заўсёды карацейшая за кашулю; пры гэтым падол апошняй упрыгожваўся арнаментальнай паласой.

Неабходным кампанентам традыцыйнага жаночага ўбору быў фартух (хвартух, пярэднік, запаска). Яго шылі з 1—2 полака ільняной тканіны і багата ўпрыгожвалі ў ніжняй частцы вышыўкай, аплікацыяй, карункавым арнаментам, мярэжкай. Асабліва багатыя і разнастайныя ўпрыгожванні фартухоў у палескім касцюме. У комплексе з панёвай яны ўтвараюць арганічнае цэлае, дапаўняючы адзін аднаго. Як і панёвы, фартухі-запаскі рабіліся нярэдка з шарсцяной тканіны; у больш ранні перыяд жанчыны насілі дзве шырокія запаскі — спераду і ззаду; сшытыя ў верхняй частцы, яны амаль нічым не адрозніваліся ад панёвы-плахты.

Маладуха ў святцы.
В. Посетаў Калінкавіцкага р-на
(фота М. Раманюка).

Безрукаўка (камізэлька, шнуроўка, кабат, гарсэт, кітлік) рабілася з тонкага палатна, пакупнога атласу, аксаміту, парчы, багата аздаблялася вышыўкай, аплікацыяй, рознакаляровымі тасёмкамі. Яна зашпільвалася на гузікі ці шнуравалася па врату, шчыльна аблягаючы жаночы стан. У адным выпадку камізэлька рабілася кароткай, да пояса, у другім — больш доўгай, прыталенай, часам яна мела дэкаратыўныя разрэзы («язычкі», пялёсткі) ці махрыстую акаёмку ўнізе па бёдрах.

Верхняе (зімовае) адзенне жанчын нязначна адрознівалася ад мужчынскага. Світы, буркі, кажухі, шубы, насовы, кашушкі, сярмяжкі — усе гэтыя віды верхняга адзення ў аднолькавай ступені былі ўласцівыя як мужчынам, так і жанчынам. Разам з тым жаночае адзенне было больш доўгім па фасону, прыталеным, часцей мела адкідны каўнер і дэкаратыўныя элементы. Звычайна

упрыгожваліся выхадныя світы і кажушкі, што мелі аплікацыі і вышыты ўзор па ворату, кішэнях, бакавых складках, падолу. Жаночыя світкі шыліся з больш тонкага сукна, а кажушкі — з мякка апрацаваных аўчын, што на заключнай стадыі апрацоўкі націраліся бруском цэгля. У жаночым гардэробе часцей сустракалася і вопратка з футры, больш уласцівая шляхецкаму саслоўю.

Галаўныя ўборы

Галаўныя ўборы — адна з самых яскравых і самабытных частак адзення, якая адлюстроўвала пол, узрост, сацыяльнае становішча чалавека і этыку яго паводзін у розных сітуацыях. Апрача практычных, яны выконвалі важныя эстэтычныя і абрадава-рытуальныя функцыі. Прычым гэтыя функцыі былі неаднолькавымі, а часам і супрацьлеглымі ў тых ці іншых тыпаў галаўных убораў — мужчынскіх і жаночых, шапак, намітак, вянокоў і інш. Так, мужчыны ў пэўных месцах пры пэўных акалічнасцях павінны былі здымаць шапкі, каб засведчыць сваю пачцівасць, сакральныя адносіны да людзей, падзей ці святых месцаў; для жанчын гэта было неабавязковым.

Найбольш старажытныя ўборы мужчын — суконная ці футравая шапка сферычнай формы, у жанчын — чапец, дзяўчаты апрача чэпчыкаў насілі вянок. У XVIII—XIX стст. найбольш пашыранымі галаўнымі ўборамі мужчын былі зімовыя аблавухі і шапкі-магеркі. Аблавуха рабілася з аўчыны, пацягнутай сукном, яна мела чатыры конусавідныя вухі, што адкладваліся на контур шапкі, завязваючыся ўверсе на шнурках; у другім выпадку яна ўяўляла вушанку сучаснага тыпу. Заможныя насілі футравыя шапкі з высокім цыліндрычным ці конусавідным верхам (кучомка) і адкладным акалышам. Шапкі з чатырохвугольным верхам называліся канфедэраткамі.

Магерка шылася з тоўстага сукна або валілася з воўны, яна мела форму ўсечанага конуса з нешырокім акалышам у ніжняй частцы. На тэрыторыі Беларусі бытавала паўсюдна і мела тут некалькі мадыфікацый. Яе колер вар'іраваў ад белага (у рэгіёне ад Бранска

Тыпы мужчынскіх галаўных убораў.

і Смаленска на ўсходзе да Бярэзіны на захадзе) да шэрага і бурага (у былых Мінскай і Гродзенскай губернях), — геаграфія яе бытавання, такім чынам, супадала з арэаламі адпаведных світ, тыпаў абутку і іншых этнаграфічных рэалій (сельскагаспадарчых прылад, вупражы, лазняў і інш.). На Беларусі яна распаўсюдзілася пад уплывам венгерскай моды, аб чым сведчыць і сама назва — магерка (перайначаная «венгерка»).

У летнюю пару насілі капелюшы, ці брылі, якія плялі з саломкі, ліпавых валокнаў ці валілі з воўны, як і магеркі. Яны мелі шырокі акалыш і ўпрыгожваліся ўнізе дэкаратыўнай акаёмкай. У канцы XIX ст. распаўсюдзіўся картуз (фуражка), крыху пазней — кепка, якая бытуе да нашага часу.

Асаблівай разнастайнасцю вызначаліся галаўныя ўборы жанчын, сярод іх — наміткі, чапцы, хусты, вянкi,

Маладая жанчына ў намітцы.
Кобрынскі павет, канец XIX ст.
(мал. І. Каранкевіч)

галавачкі і інш. Адпавядаючы ўзросту і сямейнаму становішчу, галаўныя ўборы надавалі жаночаму касцюму лагічную завершанасць і грацыёзнасць, падкрэслівалі рысы твару жанчыны, адцянялі ці карэліравалі прыродную гармонію форм, ліній, фарбаў.

Адным з найбольш старажытных і ўстойлівых тыпаў галаўных убораў з'яўлялася намітка (павойнік, сярпанка, плат). Яна ўяўляла сабой кусок тонкага кужэльнага палатна (тыпу ручніка) памерамі ад 2 да 5 м удаўжыню і 30—60 см шырынёй, вышытага па канцах. Яе насілі замужнія жанчыны, павязваючы на чапец самымі разнастайнымі, часта даволі мудрагелістымі, спосабамі. Вядома каля 50 спосабаў павязвання наміткі, у кожнай мясцовасці бытвала тое ці іншае афармленне наміткі, тыя ці іншыя спосабы яе павязвання. Часта намітку абгортвалі вакол абручыка (лубка) ці больш мяккай тканкі, якія надзяваліся непасрэдна на галаву, канцы наміткі пры гэтым нярэдка ахіналі шыю і падбародак, спускаючыся на плечы ці грудзі.

Замужнія жанчыны не маглі з'яўляцца ў грамадзе з непакрытай галавой, без наміткі, баючыся апрастavalосіцца перад людзьмі. Намітка, такім чынам, выконвала пэўныя сакральныя функцыі. Побач з наміткай ужываліся і не менш складаныя, высокія ўборы тыпу какошнікаў (галавачка, сарока).

Чапец насілі пад наміткай, яго шылі з тонкага кужалю або сітцу, атласу. У кожнай мясцовасці ён меў свае асаблівасці крою, прыкладных дэталей, спосабаў павязвання. У шэрагу выпадкаў чапец меў вушкі, што ўпрыгожваліся ўзорным арнаментом. Чапец з вушкамі называўся каптуром. У дзяўчат ён быў самастойным уборам, які насілі без наміткі.

Уборам незамужніх дзяўчат была і скіндачка, што рабілася з кужэльнага палатна і мела больш вузкую сярэдняю частку і шырокія канцы. Яна павязвалася вакол галавы сярэдняй часткай (макаўка пры гэтым заставалася адкрытай), а яе прыгожа аздобленыя канцы спускаліся на плечы. Святочным дзявоцкім уборам быў так званы кубак, каркас якога рабіўся з лубу (шырыня 10—12 см), абшытага тканінай, што ўпрыгожвалася арнаментальнымі маляўнічымі паскамі. Да каркаса мацаваліся ленты-стужкі (колькасцю да 25, даўжынёй да 1 м), якія спускаліся на плечы і спіну.

Бадай што самымі разнастайнымі і маляўнічымі ўборамі дзяўчат былі вянкi. Іх завівалі летам з жывых кветак,— такі вянок меў важнае абрадавае значэнне ў час вяселля, купалля, свята куста, дажынак і інш.; у якасці каркаса вянка ўжывалі і лазовыя абручкі, абгорнутыя рознакаляровымі тканінамі, спавітыя штучнымі кветкамі і зелянінай, рознакаляровымі стужкамі і тасёмкамі; часам вянок рабілі і ў форме шапачкі. Вянок як сімвал дзявоцкай чысціні быў неабходным атрыбутам абраду вячання. Гэтую функцыю ён захаваў да нашага часу.

Абутак

Абутак з'яўляецца састаўной часткай адзення, арганічна дапаўняе яго, выконваючы ў агульным тыя ж функцыі ў адзіным комплексе. Ён падзяляецца на святочны і паўсядзённы (рабочы), зімовы і летні, мужчынскі і жаночы, якія, у сваю чаргу, можна класіфікаваць па матэрыялах і канструкцыі на шэраг тыпаў.

Найбольш пашыраным паўсядзённым абуткам беларускага сялянства на працягу некалькіх стагоддзяў былі лапці. Іх плялі з ліпы, лазы, пяньковых ці льняных вяровачак (аборкі). Вылучаюць лапці прамога і касога пляцення, з закрытым наском і запяткам (глухія, сляпяя, кавярзні) і адкрытыя (шчарбакі, зрачыя). Для падаўжэння тэрміну службы падэшвы лапцёй дадаткова падпляталіся лыкам, пянькой ці падшываліся скурай. Найбольш акуратна рабілі лапці-пахлапні з глыбокімі круглымі насамі, высокімі бакамі і запяткамі; яны лічыліся святочнымі.

Лапці насілі разам з ільнянымі анучкамі, якімі абгортвалі нагу амаль да калена і замацоўвалі аборкамі ці рамянямі, што прапускаліся праз вушкі лапцёй. Апрача плечевых ужываліся і скураныя лапці — пастолы, вядомыя са старажытных часоў.

У святочныя дні, асабліва калі ішлі ў царкву ці ехалі ў мястэчка на кірмаш, надзявалі боты (ці чобаты). Звычайна яны мелі высокія халявы (галянцішчы), якія падкрэслівалі маёмасны цэнз уладальніка; іх шылі па заказу ў майстроў-шаўцоў. Заможная шляхта насіла боты з вузкімі насамі; яны шыліся з тонка апрацаванай скуры чорнага, чырвонага, жоўтага, зялёнага колераў, саф'янавыя халявы мелі нярэдка ціснёны ці вышыты дэкор. Ззаду на пятцы ботаў мацаваліся шпоры, што падкрэслівалі саслоўны стан і шляхецкую годнасць.

Маладыя жанчыны і дзяўчаты насілі чаравікі з халяўкамі рознай вышыні, што шнураваліся спераду (радзей — збоку) шнуркамі ці тонкімі раменьчыкамі. Пажылыя жанчыны замест чаравікаў надзявалі часцей лёгкія боты.

У канцы XIX — пачатку XX ст. распаўсюдзіўся вальены абутак — валёнкi, якія насілі ў зімовы час з наступленнем халадоў. Падэшвы валёнак падшываліся тоўстым лямцам або скурай. Пазней на валёнкі сталі надзяваць галошы. Драўляны абутак — выразаныя з калодкі чуні (дзеравянікі, кандалы) мелі нязначнае распаўсюджанне ў беларусаў. Крыху часцей ужываліся скураныя чуні на тоўстай драўлянай падэшве. Абутак адлюстроўваў мясцовую традыцыю, сезон года, пол, узрост, сацыяльны статус і гарманіраваў са стылем, тыпам і колерам вопраткі, разам з якой ён выкарыстоўваўся.

Пытанні, заданні:

1. З якіх частак (кампанентаў) складаўся традыцыйны жаночы касцюм?
2. Якім чынам упрыгожвалася святочная кашуля?
3. Чым адрозніваліся паміж сабой спадніца, андарак і панёва?
4. Што такое камізэлька? Якія асаблівасці ў кроі і ўпрыгожванні яна мела на Беларусі?
5. Назавіце асноўныя традыцыйныя галаўныя ўборы мужчын.
6. Чым адрозніваліся галаўныя ўборы дзяўчат і замужніх жанчын?
7. Раскажыце пра асноўныя віды традыцыйнага абутку.
8. Зрабіце схемы-замалёўкі традыцыйных жаночых комплексаў адзення.

ШЛЯХІ ЗНОСІН І ТРАНСПАРТНЫЯ СРОДКІ

Шляхі зносін

Шляхі і сродкі зносін з'яўляюцца неад'емнай часткай народнай жыццядзейнасці і характарызуюць узровень гаспадаркі і цывілізацыі ў цэлым. Разам з тым яны нясуць на сабе адбітак этнічных асаблівасцей, звязаных з гісторыяй асваення тэрыторыі, геаграфічным асяроддзем, гісторыка-культурнымі сувязямі і традыцыямі. У старажытны перыяд, калі не існавала рэгулярных гандлёва-эканамічных зносін, дарог у сучасным сэнсе слова (як спецыяльна зробленых і ўладкаваных шляхоў) на тэрыторыі Беларусі было вельмі мала. Слова «шлях» тады азначала літаральна «след» ад чаго-небудзь. Такімі «шляхамі» маглі быць паляўнічыя маршруты, выпадкова пракладзеныя ў лесе праходы або проста звярыныя сцежкі, што вялі да месцаў выпасу і вадапою.

Але ў той далёкі час існавалі ўжо бітыя сцежкі і больш шырокія наезджаныя шляхі, што пралягалі паміж суседнімі паселішчамі або вялі ад паселішча да ракі, крыніцы, лясной падсекі, бортных угоддзяў і інш. Праз рачныя пратокі і ручаіны ўзводзіліся кладкі. У сваім больш архаічным выглядзе яны ўяўлялі паваленыя дрэвы, якія маглі ўтвараць на рэках ці балоцістых месцах доўгія пераходы. У гэтым выпадку няцяжка заўважыць іх генетычную сувязь з больш познімі свайнымі збудаваннямі. Такія масткі, ці, як іх інакш называлі, лавы, уяўлялі сабой нешырокі памост з 2—3 дошак або жэрдак, замацаваных над вадой на апорных шастах; яны былі даволі распаўсюджанай з'явай прырэчных вёсак. Вядомага даследчыка Палесся І. А. Сербавы здзіўляла мноства ў гэтым рэгіёне штучных шляхоў-лаваў, што вялі па балоцістых мясцінах у розных напрамках ад вёскі, прасцягшыся часам на некалькі дзесяткаў і нават соцень метраў.

Паступова, у паўсядзёнай гаспадарчай дзейнасці, складалася сетка прасёлачных шляхоў, якія з цягам часу мянялі сваё аблічча і тапаграфію. Звычайна яны пракладваліся па больш даступнай мясцовасці і ўтваралі складаны контурны малюнак, пралагаючы паміж балот, каля берага ракі, па ўскраіне лесу. Нярэдка яны ўяўлялі вузкія просекі ў лясных масівах. Часта лясныя шляхі былі настолькі не акрэсленымі, разыходзячыся ў розных кірунках, што напamкi да мэты памячаліся зарубкамі на дрэвах, заламанымі галінамі, вехамі і т. п. Гужавы шлях паміж суседнімі вёскамі, што пракладваўся праз лес, у старажытнасці называўся «перавалокaй». Па гэтых шляхах неабходныя грузы перавозіліся ва ўсе поры года, — звычайна не на колах, а на валакушах або санях. Дарэчы, язда на санях па лясных дарогах улетку практыкавалася яшчэ ў XIX ст.

Тэрмін «дарога» быў вядомы ўжо ў XII ст. і першапачаткова азначаў шлях, пракладзены праз лес («прадзірацца праз лес»), што часцей за ўсё было звязана з перамяшчэннем войска. Больш старажытная агульнаславянская назва дарогі — «чэста» («česta») мае этымалагічны выток ад аднаго і таго дзеяння, літаральна — «чысціць ад лесу». Летапісы расказваюць аб ваенных паходах кіеўскіх князёў на Полацк, што кожны раз патрабавала ўзнаўлення старажытных шляхоў праз густыя лясы, будаўніцтва новых мастоў і гацей.

У X—XII стст. існавала асобная павіннасць мясцовага насельніцтва — забяспечваць праезджых княжацкіх ганцоў, пастаўляючы для іх коней і вазніцу. Відаць, ужо ў той час намячаліся разрады сухапутных шляхоў, абазначаліся, сярод іншых, дарогі-гасцінцы, што набывалі першараднае значэнне. На тэрыторыі Беларусі такія «гасцінцамі» былі перш за ўсё ўчасткі старажытных волакаў на шляху «з вараг у грэкі», якія мелі не толькі мясцовае, але і міжнароднае значэнне. Гэтыя шырокія, нярэдка з драўляным насцілам дарогі вялі праз водападзелы басейнаў Дняпра і Заходняй Дзвіны, у прыватнасці, у раёнах сучаснай Оршы і Віцебска (дзе блізка падыходзілі прытокі Альшанка і Лучоса), каля Лепеля (водападзел Бярэзіна — Эса), а таксама паміж басейнамі сістэмы Дняпра і Нёмана (Пціч — Нёман, Бярэзіна — Вілія) і інш.

У вярхоўях гэтых рэк, там, дзе пачыналіся волакі, тавары перагружаліся на вазы, а самі чаўны перацягва-

ліся да суседняй ракі па сушы. Каб аблегчыць шлях чаўноў па сушы, пад іх падкладваліся круглыя цурбаны — каткі. Няцяжка заўважыць пераймальную сувязь каткоў і архаічнага тыпу старажытных калёс, што рабіліся з суцэльнага цурбана дрэва і былі злучаны нерухома з воссю. Дарэчы, у Беларускім Прыдняпроўі назва «каткі» захавалася да нашага часу для абазначэння звычайных колаў. Рачныя судны з грузамі пры транспарціроўцы па сушы маглі ўстанаўлівацца і на колавую аснову, пры гэтым у якасці цяглавай сілы выкарыстоўваліся коні ў пастромачнай запрэжцы. Старажытнае паданне расказвае аб сумесным паходзе славянскіх плямён з удзелам крывічоў і радзімічаў на Візантыю (907 г.). Калі бухта «Залаты Рог» аказалася перакрытай, князь Алег пайшоў на хітрасць, паставіўшы свае чаўны на колы, і рускі флот пры спадарожным ветры рушыў на парусах да сцен Царграда.

Старажытныя шляхі праходзілі часта па берагах рэк. Важны сухапутны шлях пралягаў уздоўж Заходняй Дзвіны. На гэтым шляху знаходзіліся і падуладныя Полацку княствы Герсіка і Куkenойс, з якімі доўгі час падтрымліваліся палітычныя і гандлёва-эканамічныя сувязі. У зімовы час сухапутнымі шляхамі становіліся скаваныя лёдам рэкі. Полацкія купцы ў зімовы сезон вазілі санным шляхам па Дзвіне свае тавары ў Рыгу; іх караваны налічвалі часам некалькі дзесяткаў падвод і мелі спецыяльную ўзброеную ахову.

Сем важных гасцінцаў разыходзіліся ва ўсе бакі ад старажытнага Полацка, паслядоўна звязваючы яго з Вільняй, Рыгай, Ноўгарадам, Псковам, Віцебскам (адкуль шлях ішоў на Смаленск), Друцкам (праз Лукомль), Мінскам. Гэтыя шляхі знаходзілі прадаўжэнне на поўдні, у прыватнасці, уздоўж Друці і Дняпра шлях вёў да Чарнігава і Кіева; Мінск быў звязан наезджаным трактам са Слуцкам і Туравам; паўночнай Слуцка дарога разгаліноўвалася ў напрамку да Клецка, на што паказвае скапленне старажытных паселішчаў у гэтым раёне. Яшчэ адзін бальшак, ці гасцінец, вёў з Мінска на Койданава, Наваградак, Гродна. Даволі старажытным быў шлях з Мінска на Смаленск, што ішоў праз Ізяслаўль (Заслаўе), Лагойск, і далей на Барысаў, Друцк, Копысь, Оршу, Дуброўну.

У XIII—XIV стст. на важнейшых дарогах, што звязвалі ўдзельныя цэнтры, была наладжана спецыяльная

служба дастаўкі на месцы рознай карэспандэнцыі — загадаў, распараджэнняў улад, пасылак; дзесьці ў XV—XVI стст. яна склалася ў рэгулярную паштовую сувязь. Да гасцінцаў прымыкала мноства менш значных шляхоў і прасёлкаў, якія таксама мелі важнае значэнне ў паўсядзённым гаспадарчым жыцці сельскіх акруг. Тут прыкметна пераважаў перавоз грузаў на кароткія адлегласці. Гэтыя дарогі вызначаліся своеасаблівай патрыярхальнай экзотыкай, адлюстроўваючы характар мясцовых ландшафтаў; яны мелі мноства аб'ездаў, рызыкаўных перапраў, даступных не ва ўсе поры года.

Прамаездных дарог, што пралягалі на вялікія адлегласці праз лясы і балоты, было мала. Яны ўзнікалі як стратэгічныя, у сувязі са значнымі ваеннымі падзеямі, аб чым сведчаць і іх назвы: «Вітаўтаў шлях», «Баторыевы дарогі» і інш. З'яўленне артылерыі (XV ст.), рост гандлёва-эканамічных сувязей рабілі будаўніцтва і ўладкаванне новых дарог жыццёвай патрэбай. Так быў палепшаны і на асобных участках значна скарачаны старажытны шлях Мінск — Орша — Смаленск. У прыватнасці, быў пракладзены прамы бальшак ад Мінска да Барысава праз Смалявічы і далей ад Бабра да Оршы праз Талачын, Коханава.

Разам з тым старыя гасцінцы, што аказваліся ў баку ад новых маршрутаў, прыходзілі ў заняпад: паступова заціхаў на іх рух купецкіх караванаў і экіпажаў, некаторыя з іх рабіліся звычайнымі прасёлкамі, а на асобных участках становіліся зусім непраезднымі, зарасталі хмызняком і лесам. Аднак некаторыя гасцінцы, нягледзячы на, здавалася, другараднае значэнне, прадаўжалі адыгрываць важную ролю ў мясцовым гандлі. Па іх у абход застаў і мытняў накіроўваўся вялізны паток кантрабандных грузаў, што абумовіла росквіт кірмашовага гандлю ў такіх цэнтрах, як Шклоў, Зэльва, Свіслач.

Далучэнне Беларусі да Расійскай імперыі ў канцы XVIII ст. прыкметна мяняла арыентацыю культурна-эканамічных сувязей і з цягам часу вызывала змены ў геаграфіі шляхоў зносін. Па загаду генерал-губернатора Чарнышова яшчэ ў 70-ых гадах ва ўсходняй частцы Беларусі былі пракладзены гасцінцы, шырыня якіх, абмежаваная глыбокімі прыдарожнымі канавамі, дасягала 15 м. Паабапал дарогі былі пасаджаны дрэвы, што служылі добрымі арыенцірамі, асабліва ў зімовую непагадзь, і стваралі характэрныя прыдарожныя краявіды.

У канцы XVIII ст. былі пабудаваны шырокія шляхі з Віцебска на Смаленск. У першай палове XIX ст. былі пракладзены буйнейшыя магістралі — Маскоўска-Варшаўская шаша (праз Крычаў, Рагачоў, Бабруйск, Слуцк, Кобрын, Брэст) і шаша Пецярбург — Кіеў, або, як інакш яе называлі, Беларускі тракт (прайшоў праз Віцебск, Оршу, Магілёў, Гомель). Важнае значэнне мелі тракты Вільня — Гродна — Беласток, Вільня — Мінск — Бабруйск, Віцебск — Рыга.

Буйнейшыя дарогі будаваліся за кошт казны і земскіх улад з удзелам мясцовага насельніцтва. Сяляне, што пражывалі паблізу дарог на адлегласці да 30—50 верст, прыпісваліся да таго ці іншага участка дарогі і па запатрабаванню мясцовых улад павінны былі выдзяляць пэўную колькасць конных падвод і пешых работнікаў. Работы па ўладкаванні дарог выконваліся звычайна ў веснавы перыяд, радзей — летам і лічыліся, па словах сучаснікаў, як «самыя цяжкія і няўдзячныя».

Асабліва працаёмкай была пракладка сухапутных шляхоў ва ўмовах Палесся. Тут на працягу многіх верст прыходзілася будаваць гаці (ці грэблі), рабіць цвёрдыя насцілы з бярвенняў, узводзіць масты і пераправы. Гаці і масты тут нярэдка ўзводзілі ў зімовы час, калі замярзаў балоцісты грунт. Спачатку па краях і пасярэдзіне ўздоўж шляху клалі тоўстыя бярны-лігары, на іх — накат бярвенняў, а паверх — галлё (хмызняк); у летні перыяд па два бакі капалі глыбокія канавы або рвы, выкідваючы грунт на праездную частку. Бакавыя схілы гаці замацоўвалі плятнём, засаджвалі дрэвамі. Прыдарожныя рвы-канавы выконвалі не толькі меліярацыйную ролю, але і служылі транспартнымі шляхамі: па іх спляўлялі лес, плавалі на лодках, перавозілі нарыхтаваныя дровы, сена і інш. На дрыгвяністых балотах замест гацей узводзілі масты на палях, што ўзвышаліся на 20—50 см над балотам.

Часам гаці цягнуліся на дзесяткі вёрст па непраходнай дрыгве, на асобных участках перапыняючыся астраўкамі пясчаных дзюн і бугроў. Адна з найбольш старажытных дарог, што праходзіла па глухіх, менш абжытых раёнах Прыпяцкага Палесся, вяла ад Мазыра да Чырвонага возера (Князь-возера) на Азераны, Тураў. На ўчастку ад Дзякавіч да Азеран на адлегласці ў 13 вёрст цягнулася адна суцэльная гаць, уладкаваная на зыбім дрыгвяністым грунце. Калі едзеш па ёй, пісалі

Пераход праз балота
(«Жывапісная Расія». Т. 3. 1882)

сучаснікі, яна калышацца пад вамі на зыбкім балоце.

Адна з важнейшых дарог у цэнтры Палесся, што злучала Мазыр з Туравам і Пінскам, праходзіла ўздоўж Прыпяці, спачатку — па правым беразе да Скрыгайлава, дзе была паромная пераправа, затым пралагала па левабярэжжы да Перарова і Людзінава, дзе належала зноў пераправіцца на пароме на правы бераг, каб дабрацца да Турава; ад Турава яна ішла далей на Пінск. Дарога мела мноства гацей, мастоў, рызыкаўных перапраў. Звычайна той ці іншы мост насіў сваю ўласную назву, што паходзіла ад назвы бліжэйшага ўрочышча, імя майстра-будаўніка або падання ці легенды, з ім звязанай (Гумнішчанскі, Ягораў, Воўчы, Чортаў і інш.). Шлях паміж населенымі пунктамі тут вымяралі не вёрстамі, а колькасцю перапраў-бродаў, якія трэба пераадолець: звычайна казалі, што ад такога-то сяла да месца прызначэння столькі-то бродаў.

У залежнасці ад напружанасці руху, упарадкаванасці і спецыяльнага прызначэння сухапутныя шляхі падзяляліся на паштовыя, гандлёвыя і прасёлачныя. Паштовыя дарогі мелі рэгулярную пасажырскую сувязь. Уздоўж іх на адлегласці 17—22 вярсты размяшчаліся станцыі з пастоем для гасцей і экіпажаў; тут жа была і карчма.

Побач знаходзіўся цэлы комплекс гаспадарчых і прамысловых памяшканняў — стайня для коней, адрыны для сена і экіпажаў, свірны, кузня са стальмашняй і інш. Тут праезджы падарожнік мог падкаваць каня, замяніць кола ці зламаную вось, нацягнуць абады, падмазаць дзёгцем восі, адрамантаваць вупраж. Многа пастаялых двароў з карчмамі ўзнікла і на гандлёвых трактах, якія рэгулярнай паштовай службы не мелі.

Паштовыя і гандлёвыя гасцінцы выконвалі важную ролю ў этнічнай кансалідацыі беларускага народа, узмацнялі адзінства эканамічнага і культурнага жыцця. Яны аб'ядноўвалі вытворчыя сілы і наяўныя рэсурсы краю ў адзіны функцыянальна зладжаны арганізм. Вялізная маса сельскагаспадарчых тавараў — хлеб, лён, пянька, сала, мёд і інш. — накіроўвалася па іх на мясцовы рынак; з другога боку, розныя прамысловыя вырабы паступалі ў вёску. Частка сельскагаспадарчай прадукцыі і мясцовая сыравіна дастаўляліся да рачных прыстаней, адкуль ішлі на экспарт у прыбалтыйскія порты або па Дняпры на поўдзень да Чарнаморскага ўзбярэжжа. Вялізны паток хлеба і сала ішоў у зімовы перыяд з Пінска ў Брэст і далей на Варшаву.

Па шырокіх гандлёвых шляхах, што звязвалі Прыбалтыку і Беларусь з Украінай, праганялі гурты жывёлы. Частка яе ішла для адкорму на бровары Беларусі; адкормленая жывёла накіроўвалася затым да Пецярбурга і прыбалтыйскіх партовых гарадоў. Стара-Чарнігаўскі (Беларускі) шлях, што вёў з Чарнігава на Магілёў, быў вядомы раней пад назвай «скотапрагоннага тракта». Апрача цэнтральнай праезджай часткі, абмежаванай канавамі, ён меў яшчэ паабапал дзве паласы шырынёю 20—25 м для прагону і выпасу жывёлы. Такія ж тракты вялі з Жытоміра на Магілёў і з Валыні ў Панямонне. У прыватнасці, многа жывёлы праганялася з Валыні для продажу ці абмену на буйнейшых кірмашах у Зэльве, Свіслачы, Вдове.

Да паштовых шляхоў і гандлёвых трактаў дапасавалася мноства прасёлачных дарог. Некаторыя з іх, у прыватнасці тыя, што вялі да феадальных маёнткаў, былі ўладкаваны нават лепей, чым гандлёвыя. Нагляд за станам прасёлачных і некаторых гандлёвых дарог выконвалі мясцовыя землеўладальнікі, праз землі якіх яны праходзілі. Усе дарогі, у сваю чаргу, падзяляліся на класы. Клас дарогі адпавядаў той ролі, якую яна выкон-

На паштовым гасцінцы
(мал. XIX ст.)

вала ў культурна-эканамічных сувязях паміж рэгіёнамі, яе стратэгічнаму значэнню, напружанасці руху і ўладкаванасці. Доўгі час адзінай у Беларусі дарогай першага класа была брукаваная шаша Масква — Варшава (праз Бабруйск, Слуцк). У другой палове XIX ст. цвёрдае пакрыццё мелі і буйныя магістралі, што звязвалі Пецярбург з Кіевам (праз Віцебск, Магілёў, Гомель), Брэст з Кіевам, Віцебск са Смаленскам. Брукаваныя дарогі з'явіліся ў Беларусі яшчэ ў XVII ст. Першапачаткова імі былі невялікія ўчасткі шляхоў, што злучалі магнацкія замкі з буйнымі гандлёвымі магістралямі. Цвёрдае пакрыццё дарог у выглядзе насцілу з бярвенняў, часта колатых папалам (дылі), было нярэдкай з'явай з часоў Старажытнай Русі. Такія насцілы рабілі звычайна пры пад'ездах да рэк, на балоцістых месцах, гацях, што значна паляпшала транспартны рух ва ўсе поры года. Бярвеннямі ці дылямі масціліся таксама і вуліцы сярэдневяковага горада.

Аднак цвёрдае пакрыццё дарог у век гужавога транспарту мела і свае адмоўныя бакі: драўляныя колы вазоў не вытрымлівалі працяглай эксплуатацыі, санныя палазы кепска слізгалі па бруку, некаваныя сялянскія коні

хутка збівалі сабе капыты. Расказваюць, калі побліз глухих вёсак праводзілі новы тракт, сяляне доўгі час ігнаравалі «панскую дарогу» і працягвалі ездзіць у абход яе сельскімі прасёлкамі, дзе яны ведалі кожную купіну. Найбольш развітая сетка прасёлкаў была ў густазаселеных земляробчых раёнах — на лёсавых раўнінах Панямоння, Цэнтральнай Беларусі і левабярэжжа Дняпра. У Падзвінні, дзе пераважалі маладворныя паселішчы, густа рассяяныя па рэгіёну, існавала мноства вузкіх, слаба наезджаных дарог, часовых шляхоў і сцежак.

У канцы XIX ст. асноўную ролю ў транспартных зносінах па-ранейшаму адыгрывалі звычайныя грунтовыя дарогі, бесперапынны рух на якіх быў магчымы толькі на працягу 8—10 месяцаў. Летам рух на дарогах замінаўся пяскамі і балотамі, а таксама паводкай, калі пасля ліўневых дажджоў размываліся плаціны і гаці, напаўняліся вадою ручаіны, а рачныя броды становіліся непраезджымі. Не заўсёды спраўнымі былі масты і паромныя пераправы. Частка паромаў здавалася ў арэнду прадпрыемцам, якія нярэдка бралі павышаны збор за праезд і правоз тавараў.

Увесну масты і іншыя дарожныя збудаванні часта разбураліся, праезджая частка затаплялася палаводдзем і рэгулярны рух нават на важных гандлёвых магістралях спыняўся на месяц-другі. Асабліва неспрыяльнымі былі ўмовы руху на дарогах Палесся, дзе неяк адрамантаваныя мінулым летам дарожныя збудаванні заліваліся вадою і разбураліся, а самі шляхі ў час веснавых разліваў вярталіся да свайго «першабытнага» стану. «Цяжка ўявіць сабе, — пісаў сучаснік, — і апісаць усе тыя перыпетыі, якія зазнае тут падарожнік у веснавыя ці асенні час. Ад неабсяжных разліваў рэк і балот дарогі месцамі апыноўваюцца пад вадою, а месцамі робяцца дрыгвяністымі, гаці размываюцца, масты разбураюцца і нярэдка зносяцца на далёкую адлегласць, так што напрамак шляхоў пазнаецца толькі па прагалінах у лесе або памячаецца вехамі».

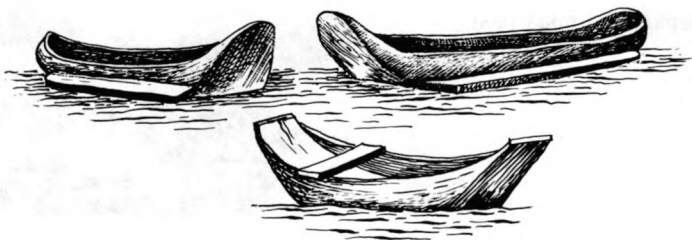
Нават на паштовых і ваенна-гандлёвых трактах праезд на асобных участках быў у гэты час даволі рызыкаўным. Сустракаліся выпадкі затаплення экіпажаў. Асабліва небяспечнымі былі пераправы праз рэкі, калі паромы яшчэ не працавалі, а набухлы тоўсты лёд адыходзіў ужо ад берагоў. На рачных пераправах у Петрыкаве, Капаткевічах, Скрыгайлаве і інш. існавалі нават

Пераправа праз рэкі

сезонныя службы насільшчыкаў. У летні час тут хадзілі паромы.

Паромныя пераправы ў XIX ст. былі звычайным сродкам зносін на важнейшых сухапутных трактах. Нават на Маскоўска-Варшаўскай магістралі транспартны рух прыпыняўся каля Рагачова, дзе экіпажы і транс-

Тыпы чаўноў

партныя грузы перавозіліся праз Днепр на паромах. За адсутнасцю мастоў паромныя пераправы існавалі і ў такіх буйных гарадах, як Магілёў, Гродна, Гомель. Мост праз Днепр у Магілёве, што злучаў нарэшце дзве разрозненыя часткі горада, быў пабудаваны толькі ў 1860 годзе.

У зімовы час паромы ставілі каля прычала «на прыкол», а пераправа ажыццяўлялася па замерзлай рацэ. У гэты перыяд узнікала мноства часовых прамаездных маршрутаў, якія пракладвалі напрасткі па тоўстым лёдзе рэк і азёр, па замерзлых балотах. Асабліва шмат такіх шляхоў-зімнікаў было ў Паазер'і і на Палессі. Яны адкрывалі магчымасць шырокай гаспадарчай дзейнасці на недаступных раней імшарах, адкуль везлі дровы, будаўнічыя матэрыялы, нарыхтаваныя летам і складзеныя на адонках хлеб і сена.

Становішча шляхоў зносін адлюстроўвала яшчэ недастатковы тэхнічны ўзровень тагачаснага дарожнага будаўніцтва. Тым больш заслугоўваюць увагі матэрыялізаваныя тут рэальныя здабыткі народа-працаўніка. Многія дарожныя збудаванні арыгінальнай канструкцыі, зробленыя з дрэва, адпавядалі лепшым узорам дойлідства і трымаліся многа дзесяткаў гадоў, здзіўляючы нашых сучаснікаў.

Пытанні, заданні:

1. Адкуль паходзіць слова «дарога»?
2. Што ўяўлялі сабой старажытныя волакі на шляхах «з вараг у грэкі»?
3. Назавіце найбольш старажытныя беларускія тракты-гасцінцы.

4. *Як будаваліся дарогі і гаці ва ўмовах Палесся? Раскажыце аб іх стане.*
5. *На якія разрады падзяляліся ўсе сухапутныя шляхі?*
6. *Што ўяўляла сабой паштовая служба?*
7. *Як размяркоўвалася асноўная сетка сухапутных шляхоў на Беларусі ў XIX ст? Якія асноўныя грузапатокі рухаліся гандлёвымі шляхамі?*

Транспартныя сродкі

На працягу многіх стагоддзяў гужавыя транспартныя сродкі былі асноўнымі ў народнай гаспадарцы і паўсядзённым побыце. Яны дасягнулі свайго росквіту ў другой палове XIX ст., калі паступова сталі зазнаваць канкурэнцыю машын. У працэсе шматвяковай гаспадарчай дзейнасці ў асяроддзі беларускіх майстроў складаліся багатыя вытворчыя традыцыі, якія адпавядалі тагачаснаму ўкладу грамадскага жыцця, зладжанай рабоце паштовай і гандлёва-транспартнай службы.

Гужавыя транспартныя сродкі выконвалі не толькі практычныя функцыі, але і служылі, як тое ж адзенне, сацыяльным і фамільна-родавым знакам, сцвярджаннем уласнай годнасці і шляхецкага гонару («якія самі, такія і сані»). У сельскай мясцовасці, асабліва ў прыватнай гаспадарцы, павозкі з коннай ці ручной цягай не страцілі свайго значэння да нашага часу як адзін з найбольш эканомных і экалагічна чыстых відаў транспарту. Больш таго, у сувязі з развіццём рыначных адносін, пашырэннем фермерскіх і асабістых (дачных і сялянскіх) гаспадарак, а таксама з павышэннем цэн на энерганосьбіты іх роля ў бліжэйшай перспектыве будзе павялічвацца.

Паводле канструкцыі і функцыянальных асаблівасцей прызначэння ўсе гужавыя транспартныя сродкі падзяляюцца на дзве групы — палазныя (зімнія) і колавыя (летнія). Яны, у сваю чаргу, маюць мноства тыпалагічных варыянтаў у залежнасці ад канкрэтнага прызначэння, стану шляхоў, мясцовых вытворчых традыцый і сацыяльнай прыналежнасці іх уладальнікаў. У прыватнасці, як палазныя, так і колавыя транспартныя сродкі падзяляліся на рабочыя і выязныя, з кузавам і без кузава. Сярод колавых прыкметнымі канструкцыйнымі

асаблівасцямі вызначаліся чатырохколавыя і двухколавыя павозкі. Выязныя павозкі, у сваю чаргу, падзяляліся на мноства канструкцыйных тыпаў — ад раскошных дыліжансаў і фэтонаў да паштовых фурманак і немудрагелістых калымажак. У шырокім бытавым ужытку сялян і гарадскіх абывацеляў былі санкі і невялікія павозкі для ручной цягі — цялежкі, тачкі, каляскі і інш.

Палазныя транспартныя сродкі — сані — з'яўляюцца больш старажытнымі, аб чым сведчаць не толькі даныя фальклору, але і мноства археалагічных знаходак іх на тэрыторыі Беларусі. На сваёй прарадзіме, адзначае вядомы знаток славянскіх старажытнасцей Л. Нідэрле, славяне выкарыстоўвалі толькі сані. Назва «сані», заўважае С. М. Салаўёў, ужывалася аднолькава як для зімняй, так і для летняй павозкі. У аснове гэтага вываду вядомага рускага гісторыка ляжала неаднаразовае ўпамінанне саней у старажытных летапісах падчас гістарычных падзей, што адбываліся ў летнюю пару. Назва «сані» аднолькавая ва ўсіх славянскіх мовах; у заходнеславянскіх гаворках (дарэчы, як і ў беларускай) яны часта атаясамліваліся з возам («вазок», пол. «wóz»). Шэраг блізкіх ці аднолькавых прымавак і прыказак у мовах нашых народаў не толькі яскрава паказваюць істотную ролю гужавых транспартных сродкаў у паўсядзённым побыце, але і сведчаць аб адзіных этнакультурных каранях і агульных шляхах у развіцці гістарычнага вопыту, жыццёвай мудрасці і этнічнай псіхалогіі:

Баба з воза — коням лягчэй;
Baba z wozu, koniom lżej;
Без лейцаў на воз не садзіся;
Bez lejca na wóz nie wsiadaj;
Што з воза ўпала, тое прапала;
Co z wozu upadło, to przepadło;
Бывае пад возам той, хто сядзіць на возе;
Bywa pod wozem, kto bywa na wozie;
Не ў свае сані не садзіся;
Якія самі, такія і сані і інш.

У сярэдневяковы перыяд язда на санях лічылася больш шаноўнай, чым язда на калёсах. Важныя службовыя асобы, асабліва прадстаўнікі духавенства, выязджалі на санях і летам. Гэты звычай быў добра вядомы не толькі ў Рэчы Паспалітай, але і ў Еўропе. Яго падчас пераймалі ад вышэйшага духавенства і магнатаў прастая шляхта і заможныя людзі ніжэйшага саслоўя. Вядома паданне, у аснове якога ляжаў, відаць, рэальны

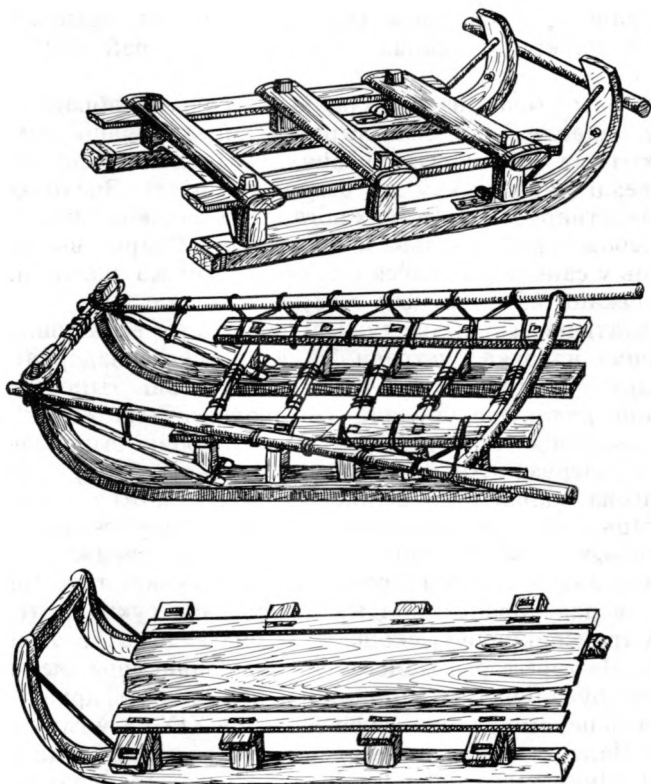
факт, калі разбагацеўшы селянін урачыста прыехаў летам у царкву на санях, запрэжаных парай белых коней.

Сані адыгрывалі важную ролю ў вясельнай абраднасці і ў пахаванні, аб чым выразна паведамляюць нам старажытныя мініяцюры. На санях, незалежна ад сезона года, везлі нябожчыкаў на родавыя могілкі. Знаходкі ў старажытнарускіх курганах абгарэлых саней сведчаць, што нябожчыкаў спальвалі на санях. Стары выраз «сядзец у санях» ужываўся калісьці ў тым жа значэнні, што «ляжаць на смертным ложы».

Прататыпам саней паслужылі звычайныя валакушы, якія яшчэ нярэдка сустракаліся ў сельскагаспадарчай практыцы ў пачатку XX ст. У найбольш тыповым варыянце валакуша ўяўляла дзве паўсагнутыя жэрдкі, злучаныя паміж сабой папярочкамі; папярочкі выконвалі ролю пагрузачнай пляцоўкі, а самі жэрдкі служылі адначасова палазамі і аглоблямі, куды можна было запрагаць каня. Летам валакушы рознага тыпу ўжываліся ў лясных краях, на балоцістых мясцінах і сенажацях. Пры перавозцы саломы і сена выкарыстоўвалі таксама ссечаныя пад корань маладыя дрэўцы або сукі,— гэты спосаб транспарціроўкі скошанага сена вядомы ва ўсёй Еўропе. На тэрыторыі Палесся ў якасці валакушы часам выкарыстоўвалі чаўны, запрэжаныя валамі. Гэты архаічны спосаб перамяшчэння, зафіксаваны ў XIX ст. у глухіх раёнах Палесся, паказвае на адзінае паходжанне і старажытны сінкрэтызм воднага і палазнага транспарту.

Архаічныя сані мелі дзве пары капылоў і натуральнай формы (крыху выгнутыя спераду) палазы. Народная вытворчая практыка з цягам часу ўдасканаліла іх канструкцыю, перш чым сані набылі свой сучасны выгляд.

У залежнасці ад свайго прызначэння ўсе сані можна падзяліць на тры групы: рабочыя (развалкі, розвальні), грузавыя (кары, лесавозы) і выязныя (вазкі). У шырокай гаспадарчай практыцы найбольш вядомы звычайныя рабочыя сані; яны ўяўлялі сабой два палазы, злучаныя паміж сабой па капылах гнуткімі вязамі. На капылы паверх вязаў набіваліся намаржні, ці накладскі. Для палазоў у адным выпадку падбіралі ў лесе дрэвы,— звычайна імі служыла бяроза, якую капалі з коранем (палазы-копанікі, вываратні), у другім — яны гнуліся на спецыяльным прыстасаванні — бабе, ці гбале, галоўка полаза пры гэтым распарвалася (палазы-гнуцікі). Для

Типы рабочих саней.

павелічэння пагрузачнай пляцоўкі паўзверх саней накладвалі дзве жэрдкі, што разыходзіліся ад галовак па баках саней, абাপіраючыся ў задняй частцы на папярочыну (раздужжа).

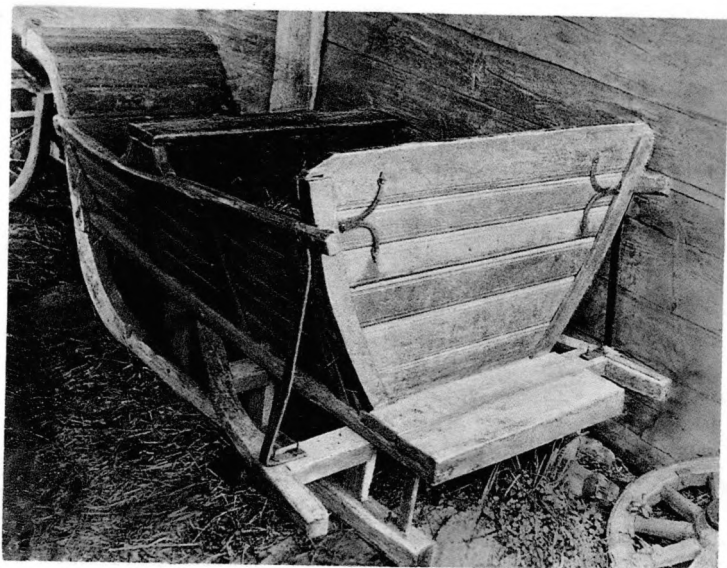
Выязныя сані ў сярэдневяковы перыяд найбольш шырока былі распаўсюджаны сярод прывілеяваных слаёў насельніцтва — магнатаў, шляхты, царкоўных чыноў, прыкметна радзей — сярод знакамітых гараджан, купцоў. Утульны, дэкаратыўна аздоблены кузаў іх нярэдка ўцяпляўся ўнутры аксамітам ці футрай. Часам такія вазкі мелі закрыты верх. Закрыты верх мелі і зімнія паштовыя экіпажы. У запряжцы выкарыстоўваліся пры гэтым толькі коні. На вузкіх заснежаных дарогах яны хадзілі

ў экіпажах па два побач; запрэжка тыпу рускай тройкі была мала распаўсюджанай з'явай. Калі выязджалі знатныя асобы, коні былі запрэжанымі ў экіпаж, утвараючы доўгі каралеўскі поезд. Пры гэтым кучар садзіўся ўперадзе верхам на каня. Менавіта гэта месца кучара мы бачым на старажытных мініяцюрах і малюнках пра падарожжа замежных гасцей, у прыватнасці, С. Герберштэйна. У больш позні час для кучара адводзілася спецыяльнае месца — козлы, што ўзвышаліся ўперадзе вазка.

У сялянскім асяроддзі вазкі распаўсюдзіліся ў другой палове XIX ст. У тыповым варыянце яны ўяўлялі сабой больш лёгкую мініяцюрную павозку з кузавам для ездакоў. Кузаў звычайна абшываўся лубам ці тонкай дошчачкай і нярэдка меў разны (геаметрызаваны) ці распісны ўзор. Іншы раз ён уяўляў трохбаковую драбінку, адкуль уласна і атрымаў сваю рэгіянальную назву («драбінка», «драбінкі»), шырока распаўсюджаную ў Падняпроўі. Наогул, мясцовыя майстры выяўлялі часта ўласны падыход і вынаходлівасць і дасягалі, нягледзячы на строгі рацыяналізм, значнай разнастайнасці ў афармленні асобных элементаў, узаемадачынненняў іх, адносных прапарцыяў, што надавала выразнасць і функцыянальную гармонію канструкцыі ў цэлым.

Падсобным транспартным сродкам у паўсядзённым сялянскім побыце былі, нарэшце, і невялікія санкі. Каб адвезці са двара дровы, пратапіць асець ці лазню, прывезці вады з крыніцы, узяць у мясцовага майстра вырабленыя рэчы і адвезці яму плату натурай, падвезці мяшок зерня да суседняга ветрака — для гэтага не абавязкова было селяніну кожны раз запрагаць каня. Ва ўсіх выпадках ён абыходзіўся малымі, ці ручнымі, санкамі, якія ўяўлялі сабой мініяцюрную копію саней для гужавой запрэжкі і былі неабходнай прыналежнасцю кожнага сялянскага двара. Гэтыя санкі шырока выкарыстоўвалі ў час святочных абрадавых катанняў; для дзяцей яны былі неабходным атрыбутам паўсядзённых забаў, гульняў, спаборніцтваў.

Колавыя транспартныя сродкі. У цёплы сезон — з красавіка да лістапада, а нярэдка (асабліва на захадзе Беларусі) да снежня — санкі саступалі сваё месца колавым сродкам транспарту. Летнія вазы ў параўнанні з зімнімі адрозніваліся больш прыкметнай разнастайнасцю і патрабавалі ад майстроў-сталыхахоў рознабаковых

Вазок.

В. Вулька Драгічынскага р-на (1979)

ведаў і навыкаў. Складанасць тэхналогіі, прыватныя адрозненні ў рамеснай тэхніцы абумовілі спецыялізацыю на тых ці іншых відах павозак; у асобны промысел вылучаўся і выраб колаў.

Колы, што ляжалі ў аснове канструкцыі летняй павозкі, у сваім першапачатковым варыянце значна адрозніваліся ад тых, якія бытавалі ў больш позні гістарычны перыяд і якія сустракаюцца часам у сялянскіх вазах да нашага часу. Безумоўна, нашым продкам-славянам былі добра знаёмы двух- і чатырохколавя павозкі візантыйскага тыпу, з якімі яны пазнаёміліся падчас ваенных паходаў. Але тыя павозкі і калясніцы амаль не закранулі культурна-бытавога ўкладу патрыярхальных сялянскіх абшчын, у шырокай гаспадарчай практыцы мясцовага насельніцтва ў той час летам выкарыстоўваліся сані ці простыя павозкі з архаічнымі коламі без спіц.

Пэўны штуршок да ўдасканалення транспартных сродкі атрымалі ў сувязі з ваеннымі паходамі і развіццём

ваеннай справы. Са з'яўленнем паштовай службы больш дасканалымі рабіліся шляхі і сродкі транспарту. Асабліва важныя змены з цягам часу зведалі пасажырскія экіпажы.

У тыповым варыянце традыцыйны сялянскі воз быў чатырохколавым: пярэдня і задняя часткі (ходы, хады) злучаліся паміж сабой пасярэдзіне трайнёй, а паверх — жэрдкамі — ляжэйкамі («білы»), што ўтваралі пакрыццё воза. У падушкі пярэдняга і задняга ходаў забіваліся ручкі. На ручках замацоўваліся гнуткія дужкі, ці вязы, што давала магчымасць заціскаць сюды (а ў неабходны момант здымаць) бартавыя дошкі. Пры перавозцы малагабарытных ці сыпкіх грузаў можна было выкарыстоўваць плечены кош, што ставіўся на воз паміж ручак. Гэта было ўласціва як для беларусаў (асабліва паўднёва-заходняй часткі іх этнічнай тэрыторыі), так і для іх суседзяў — украінцаў і палякаў.

Да пачатку XX ст. рабочыя сялянскія вазы ў Беларусі рабіліся цалкам з дрэва. Нават абады колаў звычайна не мелі жалезных шын. Такая павозка вызначалася мяккім ходам, лёгкасцю і павышанай праходнасцю (камунікацыйнасцю) ва ўмовах бездарожжа. На ёй, запражанай валамі, палескі селянін адпраўляўся па вузкіх лясных дарогах, перасякаў дрыгвяністыя балоты, броды, ручаіны і нават глыбокія рэкі. «Не палохайцеся, — пісаў І. Эрэміч, што не раз назіраў такія пераправы, — умейце толькі балансіраваць вашымі нагамі і тулавам (стоячы на возе) і будзьце ўпэўнены, што вас не напаткае лёс фараона. Жывёліна вам не здрадзіць».

У другой палове XIX — пачатку XX ст. на Віцебшчыне і ў Падняпроўі шырока выкарыстоўвалася палепшаная канструкцыя павозкі («калёсы») са стацыянарным кузавам, зробленым з дошак, — нешта прамежкавае паміж рабочай павозкай і калымажкай. Яе універсальнасць і разнастайнасць ва ўжытку адзначаў у свой час вядомы беларускі этнограф М. Я. Нікіфароўскі: «Нярэдка можна бачыць, як сёння ў павозцы вывозіўся гной, заўтра ў ёй на падкінутай ахапцы саломы, або «піхцярю», едуць на базар, у дарогу, пасля чаго яна прыцягне з лесу дровы, з поля снапы, з луга сена, у поле і назад даставіць саху, барану, у прамежках падвязе вады з аддаленага вадаёма, і, нарэшце, яна даставіць па адрасу якога-небудзь наёмшчыка, праезджага чына».

У Цэнтральнай і Заходняй Беларусі найбольш рас-

паўсюджаным тыпам рабочых вазоў была мажара, або драбіна. Бакавыя рашоткі называліся драбінамі — гэта назва ў народнай этымалогіі (на правах сінекдахі) распаўсюджвалася вельмі часта і на самую павозку. Такая ж мажара бытвала і ў Польшчы. У пісьмовых крыніцах яна («wóz drabny, drabinisty») упамінаецца ўпершыню ў XVI ст.

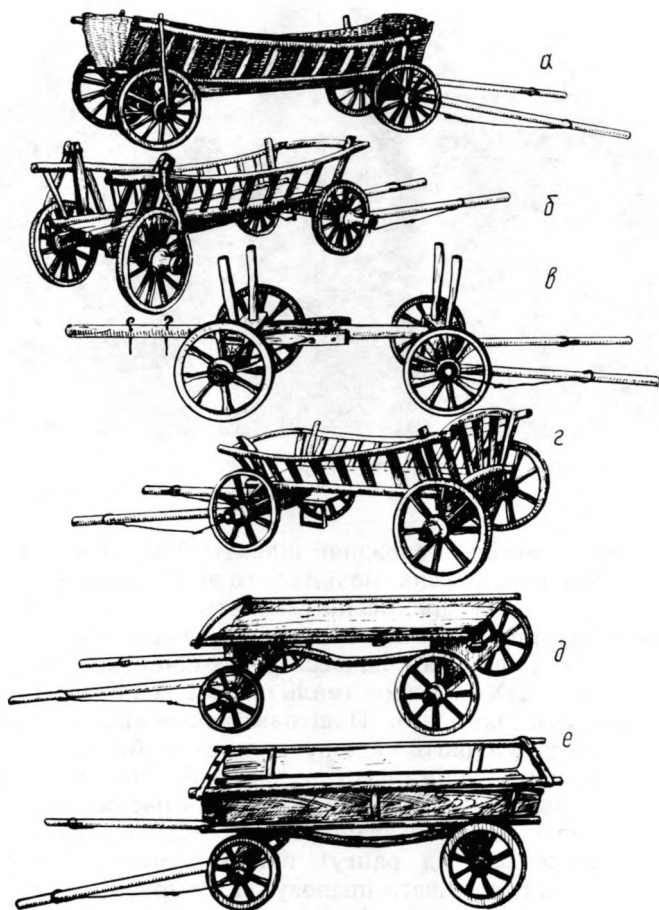
Пры перавозцы сыпучых грузаў бартавыя лесвіцы-драбіны маглі здымацца, на іх месца ўстанаўліваліся шчыты з дошак, або з гэтай жа мэтай на мажару ставіўся плецены кош (на паўночным захадзе «сарочка»). У Заходнім Палессі мажары былі больш вузкімі (каля 0,8 м) і доўгімі, лепш прыстасаванымі для язды па лясных дарогах. Часам яны мелі павялічаныя колы, што павышала іх праходнасць па лясных імшарах і балоцістаму грунту з мноствам бродаў і рызыкаўных перапраў.

Рухоме становішча пярэдняга і задняга ходаў давала магчымасць разводзіць іх і выкарыстоўваць мажару пры перавозцы лесу. У паўночнай і сярэдняй паласе быталі таксама мажары з шырокімі бартавымі лесвіцамі-драбінамі, прыстасаваныя для перавозкі снапоў, салома і інш.

У вытворчай практыцы беларускіх сялян шырока ўжываліся таксама вазы, спецыялізаваныя на тралёўцы і перавозцы лесу, — раскаты, распускі, багулы. Яны ўяўлялі сабой простую канструкцыю, складваючыся з перадка і задка, якія ў рабочым стане маглі разводзіцца ў залежнасці ад даўжыні бярвенняў.

Канструкцыю ўсіх грузавых і рабочых сродкаў адрознівалі рацыяналізм, эканамічная прастата і функцыянальная мэтазгоднасць. Немудрагелісты вонкавы выгляд, адсутнасць прыкрас і эстэтычна-прыкладных элементаў строга адпавядалі іх утылітарна-практычным функцыям. Наяўнасць упрыгожванняў у гэтым выпадку была б нікчэмным дапаўненнем, чужародным рэалістычнай сутнасці народнага мастацтва.

Выязныя павозкі з'явіліся на больш познім этапе развіцця колавых транспартных сродкаў, тым не менш маюць даўнюю традыцыю; у Чэхіі, Польшчы, Беларусі яны, відаць, вядомы ў раннім сярэдневякоўі. Узмацненне культурна-эканамічных сувязей, паляпшэнне сухапутных шляхоў, наладжванне ў Беларусі рэгулярнай паштовай службы (XIV—XV стст.) выклікалі ўдасканаленне

Тыпы вазоў

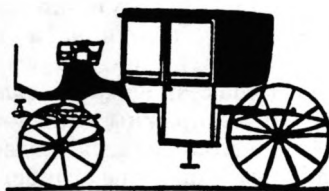
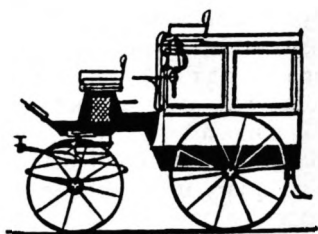
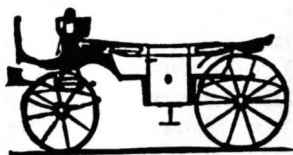
выязных (пасажырскіх) транспартных сродкаў. На дарогах Беларусі паступова з'яўляліся палепшаныя тыпы экіпажаў — брычкі, карэты, кочы, фазтоны, фурманкі, двухкалёсныя карыёлкі і інш. Усе яны адрозніваліся паміж сабой канструкцыйнымі асаблівасцямі, памерамі, сілуэтам і з'яўляліся свайго роду сацыяльнай прыкметай іх уладальнікаў. Распаўсюджаныя брычкі на жалезных рэсорах (або без іх) з'яўляліся тыповымі экіпажамі

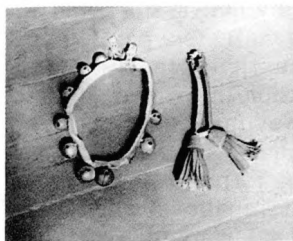
«Роспускі» для перавозкі лесу

дробнапамеснай і сярэдняй шляхты. Больш прывілеяваныя феадальныя слаі мелі да таго ва ўласным карыстанні двух- і чатырохмесныя карэты і кочы з крытым верхам. Верхняя частка ўтрымлівалася над колавай рамай з дапамогай падвесных рамянёў або ланцугоў, у XVIII—XIX стст. яны амаль паўсямесна былі заменены жалезнымі рэсорамі. Паштовыя экіпажы, што абслугоўвалі рэгулярныя маршруты (карэты, берлінкі, фазтоны, ландо, дыліжансы), у значнай ступені ўлічвалі маёмасны цэнз і плацежаздольнасць пасажыраў. У час язды на іх чаплялі званочки, ці бомы, і іншыя павозкі (у залежнасці ад рангу) павінны былі ўступаць ім дарогу. Для масавага правозу пасажыраў служылі фурманкі, мнагамесныя экіпажы, нярэдка з крытым верхам. Пасажырскія экіпажы ў значнай ступені насілі інтэрнацыянальныя рысы.

Сярод сялянства спецыяльныя выездныя павозкі — калымажкі, брычкі — ў Беларусі распаўсюдзіліся толькі ў другой палове XIX ст. Спачатку яны былі ўласнасцю больш заможных сялян, сельскіх умельцаў, аднадворцаў. Такія калымажкі не заўсёды мелі жалезныя восі і рэсорную раму. Вядома, што ў Польшчы, як і ў Заходняй Еўропе, брычкі выкарыстоўваліся часам на рэгулярных маршрутах як паштовы экіпаж. Дарэчы, і сама назва («bryczka») у польскай мове этымалагічна звязана з дру-

Тыпы выязных экіпажаў

Шархуны (бомы, «шумёлкі»).
Міёрскі гісторыка-краязнаўчы
музей

гim тыпам транспартных экіпажаў — фурай, або фурманкай (пол. «bryka»).

З двухколавых павозак для коннай цягі найбольш часта ўжывалася так званая бяда (двухколка, вяртушка). Яна складалася з восі-асновы, па канцах якой насаджваліся два колы, і замацаваных паверх яе на падушцы ў сярэдняй частцы дзвюх жэрдак, што служылі адначасова аглоблямі і апорай кузава. Апошні рабіўся

Ў выглядзе скрыні ці плеченага каша з сядзеннем, нярэдка афармляўся з індывідуальным густам і камфортам. Лёгкасць і прастата канструкцыі рабілі бяду зручнай і прыдатнай для язды на кароткія адлегласці. Аналагічныя двухколавыя павозкі, абсталяваныя адпаведным чынам, шырока выкарыстоўваліся і ў гаспадарчых мэтах — для падвозу вады ад бліжэйшай крыніцы ці вадаёма, дроў, сыравіны і іншых малагабарытных грузаў. Для той жа мэты служылі і меншых памераў двухколавыя павозкі («каляскі») для ручной цягі.

Паказальнай прыкметай традыцыйных транспартных сродкаў былі спосабы запрэжкі і *тыпы вупражы*. Паводле канструкцыйных асаблівасцей вылучаюць тры тыпы (ці сістэмы) вупражы: хамутовую, шлейную і ярэмную. На тэрыторыі Беларусі найбольш распаўсюджанай была хамутовая запрэжка. У Падзвінні і Падняпроўі, дзе асноўнай, а нярэдка і адзінай цяглавай жывёлай быў конь, яна безраздзельна бытавала амаль ва ўсіх тыпах экіпажаў і сялянскіх павозак.

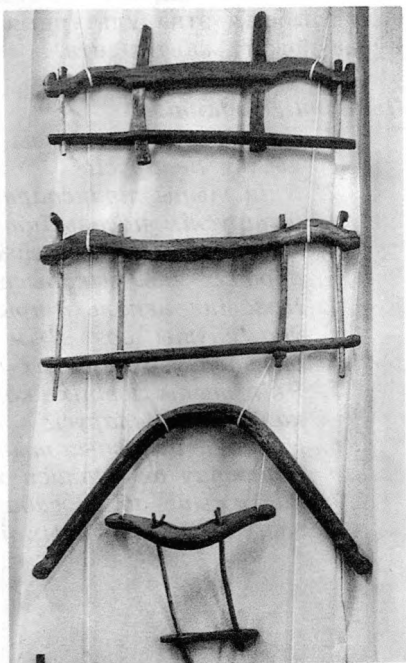
Пры запрэжцы каня ў аглоблі апрача хамута выкарыстоўваліся дуга, падсядзёлак, папруга, церасядзёлак, набадры (хамутна-аглобельна-дужная запрэжка). Пры перавозцы цяжкіх грузаў другі конь прыпрагаўся побач у пастромкі. У Заходнім Палессі сустракалася хамутна-аглобельная запрэжка без дугі.

Кожны з састаўных элементаў вупражы мог адрознівацца вонкавай формай, матэрыялам (скура, пянька, валокны ліпавай кары і інш.), канструкцыйным спалучэннем асобных дэталёў і спосабамі ўпрыгожвання. Упрыгожвалі пераважна выязную вупраж, якая заўсёды мела адзнакі саслоўнай прыналежнасці і індывідуальнага мастацкага густу. Беларускія майстры-рымары валодалі рознымі спосабамі і навыкамі апрацоўкі элементаў з улікам іх узаемага дапасавання і гармоніі, анатоміі і нораву жывёліны. Сродкі эстэтычнага выяўлення — колер, узорыстае шывто, шво, цісненне, кутасы і іншыя дэкаратыўныя дэталі. Дугу маляўніча расфарбоўвалі, шляю аздаблялі ціснёным арнаментальным узорам, аброць, набадры — бліскучымі металічнымі накладкамі, махрамі і кутасамі. Часам мастацкі акцэнт пераносіўся на наспінную дзягу, што рабілася з шырокай дэкаратыўнай палоскі скуры з бліскаўкамі або аплікацыяй. У час урачыстых выездаў на шыю каня надзявалі шархуны з бразготкамі або бразготкі ці званочкі чаплялі

Воз са збажыной у коннай (хамутна-дужнай) запрэжцы
1904 г.

Вупраж (ярэмы, дуга).
Рэчы
беларускіх мігрантаў
у этнаграфічным музеі
ў Вроцлаве

пад размаляванай дугой, аздобленай кветкамі і каляровымі стужкамі. Выязная вупраж выконвала важную ролю ў беларускіх абрадах вяселля, масленіцы, у кірмашовых святах, гасцінах і інш.

У сялянскіх гаспадарках паўднёва-заходняй Беларусі, дзе асноўнай рабочай жывёлай былі валы, амаль да сярэдзіны XX ст. ужывалі ярэмную вупраж. Яна з'яўляецца найбольш старажытнай і вядома з часоў неаліту. Узоры яе сустракаюцца ў антычных гравюрах і мініяцюрах. Вынаходства шляі (прататып хамута) адкрыла новы этап у развіцці гужавога транспарту, дало пачатак шырокаму выкарыстанню каня як цяглавай жывёлы. Першыя формы коннай вупражы на ўзор сучасных праніклі ў Еўропу з усходу праз вандроўнае насельніцтва — гунаў, авараў, венграў. На тэрыторыі Беларусі, паводле археалагічных крыніц, вядомы з XI ст., а дуга, падсядзёлак, папруга, набадры, лейцы — з больш позняй пары. Спосабы запрэжкі і сістэмы вупражы адлюстроўвалі глыбокія этнакультурныя сувязі ў шырокай зоне Еўраазійскага кантынента.

Пытанні, заданні:

1. *Да якога часу гужавы транспарт быў пануючым у Беларусі?*
2. *Якія тыпы транспартных сродкаў ужываліся беларускім насельніцтвам?*
3. *Што ўяўлялі сабой старажытныя сані? У якіх абрадах яны выкарыстоўваліся?*
4. *Назавіце некалькі прымавак і прыказак, дзе ўпамянуты воз. Чым тлумачыцца іх падабенства ў славянскіх народаў?*
5. *Якія тыпы летніх (колавых) павозак сустракаліся на Беларусі?*
6. *Назавіце асноўныя тыпы вупражы. З якіх кампанентаў складалася хамутавая вупраж?*
7. *Раскажыце аб спосабах упрыгожвання вупражы, яе эстэтычных і абрадавых функцыях.*

ЗМЕСТ

<i>Да чытача</i>	3
3 гісторыі этнаграфічнага вывучэння Беларусі . . .	5
Геаграфія рассялення і гістарычныя тыпы паселішчаў	29
Народнае жыллё	42
Сядзібны комплекс	42
Інтэр'ер традыцыйнага жылля	59
Народнае дойлідства. Звычаі і абрады	73
Народная гаспадарка	83
Земляробства	83
Земляробства ў звычаях і абрадах	97
Промыслы і рамёствы	106
Здабываючыя промыслы	121
Збіральніцтва	121
Рыбалоўства	124
Паляванне	129
Пчалярства	134
Беларуская кухня	140
Хлеб і хлебныя вырабы	143
Традыцыйныя стравы	149
Пітво	156
Традыцыйнае адзенне	159
Мужчынскае адзенне	163
Жаночае адзенне	170
Галаўныя ўборы	176
Абутак	179
Шляхі зносін і транспартныя сродкі	182
Шляхі зносін	182
Транспартныя сродкі	193

Навукова-папулярнае выданне

Цітоў Віктар Сцяфанавіч

ЭТНАГРАФІЧНАЯ СПАДЧЫНА

Беларусь. Традыцыйна-бытавая культура

Рэдактар Г. С. Пармон

Мастакі І. А. Пракапенка, А. А. Саўчанка

Мастацкі рэдактар А. А. Жданоўская

Тэхнічныя рэдактары І. П. Касцецкая,

Я. С. Шляшынская

Карэктары Г. К. Піскунова, Ю. Ц. Петрыкеева,

Н. Г. Лешчанка, Л. Б. Шынкевіч

Падпісана да друку з гатовых дыяпазітываў 16.08.2001. Фармат 60×84 $\frac{1}{16}$. Папера афс. № 1. Гарнітура Таймс. Афсетны друк. Ум. друк. арк. 12,09. Ум. фарб.-адб. 12,55. Ул.-выд. арк. 10,19. Тыраж 3000 экз. Зак. 305

Падатковая льгота — Агульнадзяржаўны класіфікатар Рэспублікі Беларусь АКРБ 007-98, ч. 1; 22.11.20.400.

Рэспубліканскае унітарнае прадпрыемства «Выдавецтва «Беларусь» Дзяржаўнага камітэта Рэспублікі Беларусь па друку. Ліцэнзія ЛВ № 2 ад 31.12.97. 220004, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Дыяпазітывы тэксту падрыхтаваны на Рэспубліканскім унітарным прадпрыемстве «Паліграфічны камбінат імя Я. Коласа». 220600, Мінск, вул. Чырвоная, 23.

Рэспубліканскае унітарнае прадпрыемства «Мінская фабрыка каляровага друку». 220024, Мінск, вул. Каржанеўскага, 20.

За шматвяковую гісторыю
беларускі народ стварыў багатую
і самабытную культуру,
увасобленую ў цудоўных храмах,
замках, народным жыллі,
святочным адзенні,
дэкаратыўна-прыкладным мастацтве,
традыцыях нацыянальнай кухні,
аграрных ведах і навыках,
звычаях і абрадах.

Няўмольны час
і ваенныя ліхалецці
не пашкадавалі шматлікіх
помнікаў нацыянальнай культуры,
шэдэўраў самабытнай
народнай творчасці.

У гэтых умовах
этнакультурныя традыцыі служылі
свайго роду энергетычным рэсурсам,
што дапамагаў адродзіць
разбураную гаспадарку і культуру,
выжыць у экстрэмальных умовах
і захаваць сябе як этнас.

Жыццё ставіць перад намі
шмат праблем, сярод якіх няма
амаль ніводнай,
што сваімі каранямі
не была б звязана з нашым
гістарычным мінулым,
з нашай спадчынай.

ISBN 985-01-0380-9

9 789850 103802

B.C. Цимой